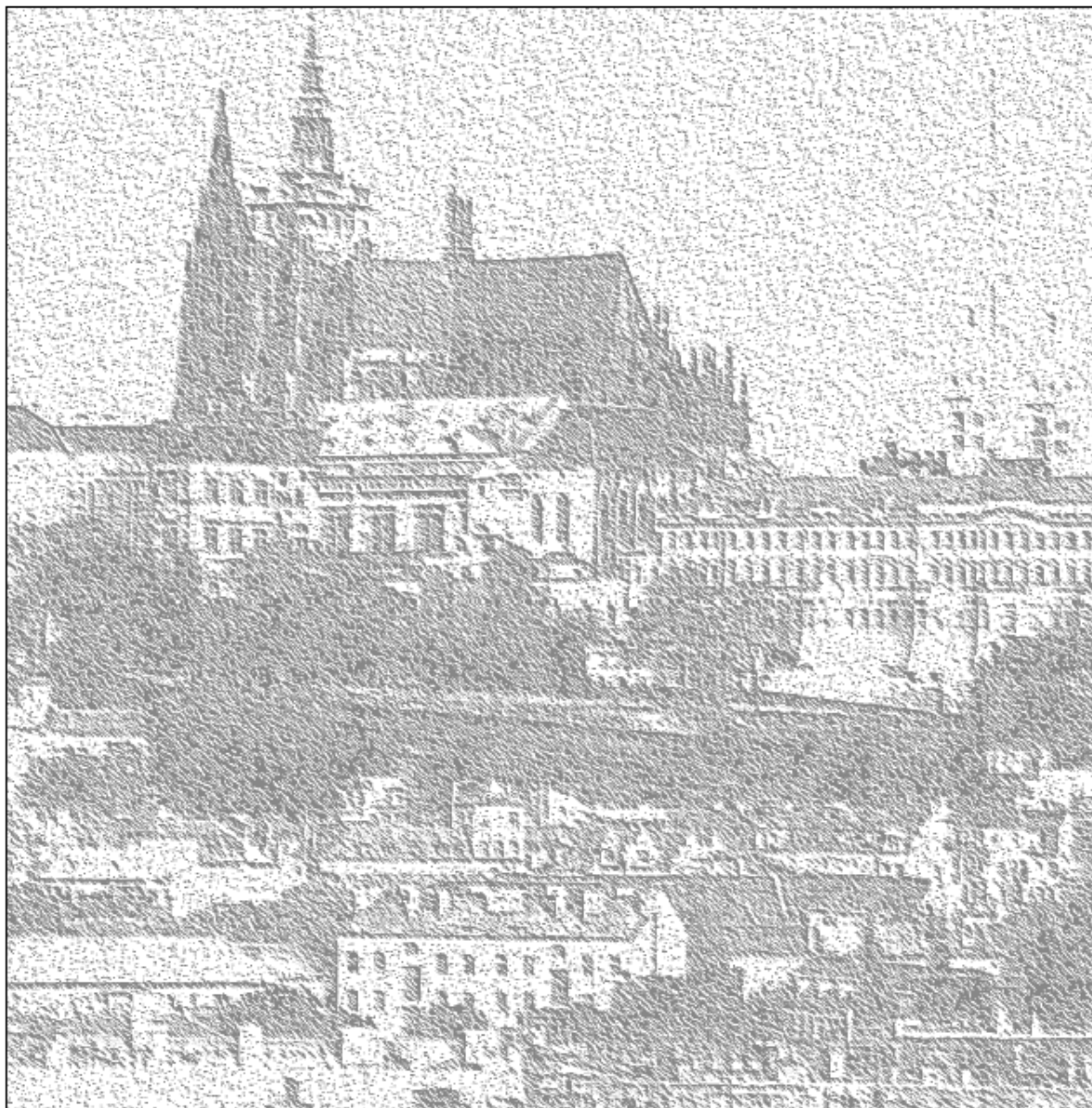

FILOZOFICKÁ FAKULTA
UNIVERZITY KARLOVY
V PRAZE

Praagse Perspectieven

10

Praagse Perspectieven 10

Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands
van de Karelsuniversiteit te Praag
op donderdag 30 en vrijdag 31 oktober 2014

Gerecenseerd door:
Dr. habil. J. Th. W. Oosterholt, Open Universiteit
Dr. Gert Meesters, Université Lille III

ISBN: 978-80-7308-559-9

Praagse Perspectieven 10

Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands
van de Karelsuniversiteit te Praag
op donderdag 30 en vrijdag 31 oktober 2014

Onder redactie van
Ellen Krol, Jan Pekelder en Albert Gielen

Praag, Universitaire pers 2015

Inhoud

Woord vooraf.....	3
Úvodem.....	5
Letterkunde	
<i>Ellen Krol</i> : Inleiding tot het thema ‘De Circulatie van Nederlandstalige literatuur’	7
<i>Orsolya Réthelyi</i> : De koopman en de non. Max Reinhardt en de receptie van Middelnederlandse literatuur.....	9
<i>Jan Van Coillie</i> : Van kat tot canon. De receptie van <i>Minoes</i> in Nederland.....	35
<i>Pieter Boulogne</i> : Vlaamse primitievelingen als exportproduct	53
<i>Lucie Sedláčková en Albert Gielen</i> : De vis werd ook in Tsjechië duur betaald. Heijermans’ <i>Op hoop van zegen</i> in Tsjechische vertalingen, opvoeringen en besprekingen.....	71
Afscheidsgesprek met Ellen Krol door Albert Gielen.....	89
Lijst van publicaties Ellen Krol.....	99
Taalkunde	
<i>Jan Pekelder</i> : Inleiding tot het thema ‘Codewisseling’	107
<i>Iva Rezková</i> : "De <i>Story</i> van twee talen". Morfologische aspecten van intrasententiële codewisseling tussen het Nederlands en het Engels.....	109
<i>Ad Backus</i> : Codewisseling tussen Turks en Nederlands: Nederturks, Turks Nederlands, of allebei tegelijk?.....	125
<i>Margreet Dorleijn</i> : Waarom is codewisselen eigenlijk zo makkelijk? Internet data helpen bij het beantwoorden van deze vraag.....	143
<i>Jacomine Nortier</i> : De rol van codewisseling in conversaties, zowel in gesproken taal als in gesprekken op internet.....	161
Over de auteurs.....	173

Woord vooraf

Toen we in 2013 begonnen na te denken over de inhoudelijke organisatie van de tiende versie van ons colloquium *Praagse Perspectieven*, overleed Ph.dr.Hab. Olga Krijtová (1931-2013), zonder enige twijfel een van de belangrijkste figuren uit de geschiedenis van de Tsjechische neerlandistiek.¹

De bundel die u nu in handen hebt, is niet alleen de tiende in de serie *Praagse Perspectieven* maar in deze vorm tevens de laatste. Het bevat de bewerkte versies van de lezingen gehouden aan de Karelsuniversiteit te Praag op 30 en 31 oktober 2014. De eerste dag stond in het teken van de contactlinguïstiek, in het bijzonder *Codewisseling*, terwijl de tweede dag werd gewijd aan het letterkundige thema *De Circulatie van Nederlandstalige literatuur*.

Toen de redactie zich meteen na het colloquium over de samenstelling van deze bundel boog, viel het slechte nieuws. De vakgroep moest terug van 5 naar 2.5 formatieplaatsen. Dit heeft tot gevolg gehad dat we in de loop van 2015 afscheid hebben moeten nemen van Ph.Dr. Zdenka Hrnčířová, hoofd van de vakgroep, Prof. Ph.Dr. Jana Rakšányiová en Dr.Hab. Ellen Krol die de pensioengerechtigde leeftijd hadden bereikt. We zijn hun dankbaar voor al het werk dat ze tijdens de afgelopen jaren voor de vakgroep verricht hebben. Ellen die daarenboven geheel terecht als de moeder van de *Praagse Perspectieven* wordt beschouwd, wordt in deze bundel extra in het zonnetje gezet met een interview en een lijst van haar publicaties. We hebben in 2015 tevens afscheid genomen van drs. Jesse Ultzen die niet alleen vele jaren de taalvaardigheids- en vertaalcolleges voor zijn rekening heeft genomen maar ook de lay-out van de *Praagse Perspectieven* verzorgde. Ook hem zij dank.

Door het afgelopen jaar met overtuiging te vechten tegen de universitaire managersgeest is de vakgroep erin geslaagd één formatieplaats terug te winnen. Vechten loont dus onder de voorwaarde gesteund te worden door collega's die tegen de heersende ideologie in doorgaan met wat heden ten dage gelijk staat aan een vorm van provocatie, namelijk inhoudelijk denken. We hechten er dan ook aan onze uitdrukkelijke dank te betuigen aan onze decaan PhD.Hab. Mirjam Friedová en aan de directeur van het Instituut van Germaanse studies PhD. Vít Dovalil.

We beginnen nu met frisse moed een nieuw stukje geschiedenis te schrijven van de Tsjechische neerlandistiek. Een geschiedenis waarbinnen dr. Olga Krijtová zoals gezegd een centrale rol heeft gespeeld. Deze laatste *Praagse Perspectieven* is aan haar opdragen.

Jan Pekelder

¹ Zie Krol E. & L. Sedláčková (2011), *Olga Krijtová. Geschrift eener bejaarde vrouw uit 1997. Speciaal nummer Praagse Perspectieven*. Praag, Universitaire Pers.

Úvodem

Když jsme v roce 2013 začínali přemýšlet o obsahové stránce desátého kolokvia *Praagse Perspectieven* (*Pražské perspektivy*), zemřela doc. PhDr. Olga Krijtová (1931-2013), bezpochyby jedna z nejdůležitějších postav dějin české nederlandistiky.¹

Sborník, který právě držíte v rukou, je nejen desátým v sérii *Praagse Perspectieven*, ale v této podobě zároveň posledním. Najdete v něm upravené verze příspěvků přednesených na Univerzitě Karlově v Praze ve dnech 30. a 31. října 2014. První den kolokvia se nesl ve znamení kontaktní lingvistiky a jeho tématem bylo *Přepínání kódů* (*Codewisseling*), zatímco druhý den byl věnován literárnímu tématu *Cirkulace nizozemské a vlámské literatury* (*Circulatie van Nederlandstalige literatuur*). Když se ihned po kolokviu naše redakce zabývala obsahem tohoto sborníku, přišla špatná zpráva. Počet pracovních míst na oddělení nederlandistiky byl snížen z 5 na 2,5. V důsledku toho jsme se v průběhu roku 2015 museli rozloučit s vedoucí oddělení nederlandistiky PhDr. Zdenkou Hrnčířovou, prof. PhDr. Janou Rakšányiovou, CSc., a doc. dr. Ellen Krol. Jsme jim vděční za všechnu práci, kterou během posledních let pro naše oddělení odvedly. Ellen, která je navíc zcela právem považována za matku *Pražských perspektiv*, je v tomto sborníku věnována zvláštní pozornost formou rozhovoru a seznamu jejích publikací. V roce 2015 jsme se také rozloučili s drs. Jessem Ultzenem, který nejenže po mnoho let vedl jazykové a překladové semináře, ale staral se také o grafickou úpravu sborníku *Praagse Perspectieven*. I jemu patří náš dík.

Během uplynulého roku se oddělení nederlandistiky podařilo bojem s manažerským duchem univerzity získat jedno pracovní místo zpět. Bojovat se tedy vyplatí, ale za předpokladu, že vás podpoří kolegové, kteří navzdory převládající ideologii uvažují obsahově, což se v dnešní době může zdát až provokativní. Rádi bychom proto také vyjádřili svůj dík naší děkance doc. Mirjam Friedové, Ph.D., a vedoucímu Ústavu germánských studií PhDr. Vítu Dovalilovi, Ph.D.

S novým odhodláním začínáme psát další kapitolu dějin české nederlandistiky, dějin, ve kterých Olga Krijtová, jak již bylo řečeno, sehrála ústřední roli. Tyto poslední *Praagse Perspectieven* jsou věnovány právě jí.

Jan Pekelder

¹Viz Krol E. & L. Sedláčková (2011), *Olga Krijtová. Geschrift eener bejaarde vrouw uit 1997. Speciaal nummer Praagse Perspectieven*. Univerzita Karlova v Praze: Filozofická fakulta.

Inleiding tot het letterkundig thema ‘De Circulatie van Nederlandstalige literatuur’

Voor het letterkundig thema heeft *Praagse Perspectieven 10* aansluiting gezocht bij het internationale project over het circuleren van de Nederlandse literatuur, *An International Network Studying the Circulation of Dutch Literature*, bijgenaamd CODL. In het eerste deel van dit project van 2012 tot 2015 werkte de intra- en extramurale Neerlandistiek samen, en ging het niet om de import van buitenlandse literatuur in Nederland, maar in feite om de export van Nederlandse literatuur naar het buitenland. Het doel was onder andere om zo tot een beter begrip van de transfer van specifieke teksten te komen. Nu het eerste deel bijna gereed was hebben wij deelnemers uitgenodigd voor een presentatie van enkele krenten uit deze pap.

CODL richtte zich in eerste instantie op onderzoek van een corpus van gecanoniseerde teksten vanaf de middeleeuwen tot heden, met de nadruk op verspreiding, vertalingen en bewerkingen van de teksten. Letterkundigen uit binnen- en buitenland sloten zich vervolgens aan bij werkgroepen over de volgende letterkundige werken: (chronologisch) Hadewijch, *Strofische gedichten* (circa 1240), *De Spyghel der Saligeyd van Elckerlijc* (circa 1475), Joost van den Vondel, *Lucifer* (1654), Betje Wolff en Aagje Deken, *De historie van mejuffrouw Sara Burgerhardt* (1782), Hendrik Conscience, *De leeuw van Vlaanderen* (1838), Multatuli, *Max Havelaar* (1860), Louis Couperus, *De stille kracht* (1900), Herman Heijermans, *Op hoop van zegen* (1900), Willem Elsschot, *Kaas* (1933), Hella Haasse, *Oeroeg* (1948), W.F. Hermans, *De donkere kamer van Damokles* (1958), Annie M.G. Schmidt, *Minoes* (1970) en Dimitri Verhulst, *De helaasheid der dingen* (2006). Het traditionele receptieonderzoek werd hier verbreed van onderzoek naar de kerntekst-alleen tot onderzoek van de ontwikkelingsgang van deze oorspronkelijke tekst in vertalingen en in latere bewerkingen. Het uiteindelijke doel van de samenwerking in CODL is te komen tot een geschiedenis van de internationale verspreiding van Nederlandse literatuur.

Op ons congres hebben wij vertegenwoordigers van de *Elckerlijc*-groep, de *Minoes*-groep, van de *Helaasheid der dingen*-groep en de *Op Hoop van Zegen*-groep aan het woord gelaten. Orsolya Réthelyi bespreekt in ‘De koopman, de non en cultural transfer’ de positie van Max Reinhardt en de receptie van Middelnederlandse literatuur in Hongarije. Zij onderzocht de rol van het Oostenrijkse theatergenie Max Reinhardt en vroeg zich daarbij af of het bij diens bewerkingen en toneelproducties, afgeleid van *Elckerlijc* en de *Beatrijs*, niet meer gaat om een in de Middeleeuwen zeer populaire verhaalstof dan om receptie van Nederlandse literatuur. Jan Van Coillie onderzoekt in ‘Van Kat tot canon’ de vraag hoe *Minoes* een klassieker werd en geeft daarbij niet alleen

aandacht aan de receptie in Nederland en Vlaanderen, maar ook aan de adaptaties voor toneel, film en musical. Pieter Boulogne bekijkt in ‘Vlaamse primitievelingen als exportproduct’ de receptie in Rusland van *De helaasheid der dingen*. Dit boek over primitieve, seksistische, alcoholische, maar toch liefhebbende Vlamingen werd door de Nederlandse en Vlaamse kritiek breed omarmd als ‘typisch Vlaams’. Maar hoe Vlaams is de film *De helaasheid der dingen* in een Russische context? Boulogne toont aan de hand van de keuzes van de Russische audiovisuele vertaler van *Flamandskie natjoermorty* (Vlaamse stillevens) aan, dat het gebruikelijke *Vlaamse* receptiemotief voor de Russische kijker niet opgaat. In ‘De vis werd ook in Tsjechië duur betaald’ bespreken Lucie Sedláčková & Albert Gielen *Op hoop van zegen* van Herman Heijermans in Tsjechische vertalingen, opvoeringen en besprekingen van 1901 tot 1973. Ieder wapenfeit wordt in de eigen culturele context geplaatst, onderverdeeld in de Habsburgse dubbelmonarchie, het interbellum en de naoorlogse periode, die voor Tsjechië weer uiteenvalt in na 1948 en na 1968. Hun speurtocht langs archieven leverde zelfs een vertaling op die alleen in typoscript bekend is.

Praag, oktober 2015

Ellen Krol

De koopman, de non en *cultural transfer*. Max Reinhardt en de receptie van Middelnederlandse literatuur in Hongarije

Orsolya Réthelyi
ELTE Boedapest

De receptie van oudere Nederlandstalige literatuur neemt methodologisch binnen het project CODL een bijzondere plaats in. Eén van de dertien focusteksten is de Middelnederlandse moraliteit, de *Elckerlijc*. In het kader van de actuele vertaal- en adaptatietheorieën kijk ik naar de bewerkingen en toneelproducties die afgeleid zijn van de *Elckerlijc* en de *Beatrijs* en die tot stand zijn gekomen onder de regie van het Oostenrijkse theatergenie Max Reinhardt. Dit doe ik tegen de achtergrond van de Hongaarse receptie van deze middeleeuwse verhalen. In mijn bijdrage zoek ik antwoord op twee vragen. De eerste is meer algemeen van aard en gaat over eigenaardigheden in de internationale receptie van oudere teksten. De tweede betreft het proces van *cultural transfer* en de rol van de bemiddelaar.

V projektu *An International Network Studying the Circulation of Dutch Literature* (CODL) se z metodologického hlediska zaměřuje zvláštní pozornost na recepci starší nizozemsky psané literatury. Jedním ze třinácti zkoumaných textů je i středověká moralita *Elckerlijc*. V rámci současné překladatelské a adaptační teorie se zabývám zpracováním a inscenací her na motivy *Elckerlijc* a *Beatrijs*, které vznikly pod vedením rakouského divadelního génia Maxe Reinhardta. Toto zkoumám se zřetelem k maďarské recepci těchto středověkých příběhů. Ve svém článku hledám odpověď na dvě otázky. První je ze své podstaty obecnější a pojednává o zvlátnostech mezinárodní recepce starších textů. Druhá otázka se týká procesu kulturního transferu a role zprostředkovatele.

Introductie en vraagstelling¹

Twee belangrijke internationale toneelevenementen vonden plaats in de maand december 1911: twee nieuwe producties van de in die tijd al zeer erkende theatermaker Max Reinhardt – één van de meest invloedrijke regisseurs van de 20ste eeuw – gingen in première. Op 1 december werd *Jedermann: Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes* van de dichter Hugo von Hofmannsthal voor het eerst opgevoerd voor een publiek van ongeveer 5000 mensen in Zirkus Schumann in Berlijn in de regie van Max Reinhardt. Drie weken later, op 23 december voerde Reinhardt het pantomime *The Miracle (Das Mirakel)* van Karl Gustav Vollmoeller op in Londen (Kindermann 1968: 463). Het is opvallend dat deze twee producties, die later allebei legendarisch zouden worden in Reinhardts oeuvre, en hem wereldwijd faam en financieel succes brachten, in dezelfde

maand in première gingen. Er zijn echter nog een paar overeenkomsten tussen de twee producties. In de komende pagina's wil ik inzoomen op de geschiedenis hiervan met twee methodologische uitgangspunten: de productiekant en de receptiekant. Aan de ene kant wil ik in kaart brengen hoe de producties ontstaan zijn en in welke relatie deze beroemde toneelproducties staan tot twee canonieke Middelnederlandse werken: de *Elckerlijc* (ca. 1500), en de beroemde Marialegende van de vroege veertiende eeuw, de *Beatrijs*. Aan de andere kant zal ik nader ingaan op de receptie van deze twee Reinhardtproducties in Hongarije.

De achterliggende algemene vraagstelling focust op de dynamiek en patronen van de circulatie van literatuur in een internationale ruimte, en op de vraag wie de belangrijkste spelers – individuen en instellingen – in deze processen zijn. Specifiek zoek ik antwoord op twee vragen. De eerste is meer algemeen van aard en gaat over eigenaardigheden in de receptie van oudere teksten. Wat zijn de specifieke eigenschappen van de verspreiding van oudere literatuur als men naar de internationale receptie van deze werken onderzoek wil doen? De tweede betreft het proces van *cultural transfer* en de rol van de bemiddelaar, waarbij de vraag rijst of we in deze gevallen überhaupt over de receptie van Nederlandse literatuur in Hongarije kunnen spreken? Of gaat het meer over een gedeelde middeleeuwse verhaalstof die in deze tijd een grote populariteit kreeg? Is het mogelijk om Max Reinhardt te beschouwen als een belangrijk figuur in de internationale receptie van Nederlandse literatuur in deze periode?

***Cultural transfer* van literatuur tussen ‘periferische literaturen’**

In de afgelopen jaren zijn er twee aan elkaar gekoppelde projecten over de internationale disseminatie van Nederlandse/Vlaamse literatuur binnen het veld van internationale Neerlandistiek opgestart. Het Beatrijsproject (2009-2012) – dat de internationale verspreiding en circulatie van het bekende Middelnederlandse verhaal over *Beatrijs* analyseerde – en het nog lopende NWO-project (2012-2015), ‘A network investigating the circulation of Dutch Literature’ (CODL).² Beide projecten hebben als doel de internationale verspreiding van een keuze van canonieke – door vertaling en bewerking tot stand gekomen – Nederlandse teksten door de eeuwen heen te onderzoeken. De *Beatrijs* en de *Elckerlijc*, twee canonieke werken uit de Nederlandse literatuur, zijn tot de 21ste eeuw niet vertaald in het Hongaars.³ Men zou daaruit af kunnen leiden dat er over de receptiegeschiedenis van deze werken in Hongarije weinig te zeggen is, behalve een analyse van de waarschijnlijke redenen van de non-receptie van deze twee werken. Toch genoten de verhalen van de *Beatrijs* en de

Elckerlijc een grote bekendheid en populariteit in de eerste helft van de twintigste eeuw in Hongarije, al bleken de Middelnederlandse teksten zelf onbekend. Voor de *Elckerlijc* geldt dat ook voor de tweede helft van de twintigste eeuw, tot aan onze tijd. Dit is grotendeels te danken aan de *Jederman* en *Das Mirakel/The Miracle*, voorstellingen van Reinhardt die ook in Hongarije zeer succesvol waren.

Dat de *Elckerlijc* en de *Beatrijs* tot het eind van de twintigste eeuw niet vertaald zijn in het Hongaars is niet verrassend. Het Nederlands en Hongaars zijn geografisch en cultureel ver van elkaar verwijderd in de Europese culturele ruimte, en de talen lijken niet op elkaar, ze horen zelfs niet tot dezelfde taalfamilie. Ze behoren beide tot de zogenaamde ‘kleinere’ of ‘periferische literaturen’ van Europa, die meestal overeenkomen met literaire velden van kleinere taalgemeenschappen (Even-Zohar 1990: 45-46). In de hiërarchie van *cultural transfer* worden periferische literaturen vaak getypeerd als importerende culturen, met een hoger percentage van vertaling naar de kleine literatuur, dus een literair veld waarin import kenmerkender is dan export. Deze literaturen zijn vaak afhankelijk van meer ‘centrale literaturen’ voor import van literaire modellen en elementen. Deze grote, of centrale literaturen waren belangrijk – vooral in de eerste helft van de 20ste eeuw – ook als bemiddelende talen waaruit een vertaling gemaakt werd. Dit wil zeker niet zeggen dat er geen literaire contacten bestonden tussen het Nederlands en het Hongaars. Bij nader systematisch onderzoek is het juist verrassend hoe vaak vanaf de vroegmoderne periode de twee culturen in elkaars literaire polysystemen door vertalingen en bewerkingen verschenen.⁴ Het gaat er eerder over dat deze contacten incidenteel bleven, vaak onderhevig aan de kortdurende literaire mode en meestal afhankelijk van enthousiaste bemiddelaars, die – vaak door privéredenen, bijvoorbeeld emigratie of langdurige persoonlijke banden met iemand van de andere cultuur – in beide culturen en literaturen thuis waren.⁵

Twee beroemde voorstellingen van Max Reinhardt

Zoals gezegd zijn er verschillende overeenkomsten tussen *Jedermann* en *Das Mirakel/The Miracle*. Beide producties zijn geregisseerd door Max Reinhardt als massavoorstellingen. Dit was een periode toen Reinhardt met het regisseren van eerst klassiek en daarna middeleeuws toneel de Griekse collectieve toneelervaring voor een modern publiek wilde herscheppen. In zijn theatertheorie beschreef Reinhardt dat toneel het best tot zijn recht kon komen in drie verschijningsvormen en voor zijn producties ontwikkelde hij dan ook de omgevingsfactoren waarin zijn werk het best tot zijn recht zou kunnen komen. Behalve het gebruikelijke toneel, bracht Reinhardt de intieme sfeer van de kleine

‘Kammerspiele’ (1906) over op het moderne en klassieke toneel, zodat er sprake kon zijn van een genuanceerde speeltechniek en direct contact tussen acteur en toeschouwer. Tegelijkertijd werden de "Theaters der Fünftausend" waarvoor men circusgebouwen gebruikte, zoals Zirkus Schumann in Berlijn, om echte kunst met goedkope kaartjes bereikbaar te maken voor het volk. Deze massavoorstellingen zouden later als ‘Fest-spiele’ vorm krijgen (Kindermann 1968: 366-373).

Afbeelding 1: Affiche voor de opvoering van *The Miracle* in de Olympia Hall, Londen 1911. Gedrukt door Gale and Polden (Victoria and Albert Museum, Londen)

Beide producties brachten de auteurs een ongekend artistiek en financieel succes. In de 21ste eeuw denken we bij Reinhardt vooral aan zijn *Jedermann*-regie die voor het eerst in 1920 opgenomen werd in het programma van de Salzburger Festspiele. De *Jedermann* werd sinds die tijd bijna onafgebroken

opgevoerd in Salzburg met ongekend succes, en bracht Reinhardt en zijn team veel gewin. Nu nog staat de voorstelling symbool voor een society evenement waar de Oostenrijkse en internationale elite een hoge entreprijs betaalt om op een geritualiseerde manier geconfronteerd te worden met het lot van rijke mensen, waar het naast het zien, het vaak vooral gaat om gezien te worden. Als men de pers van het interbellum leest wordt deze voorstelling in dezelfde context besproken. Het is misschien minder bekend dat de andere megaproductie, *Das Mirakel*, nog veel meer winst bracht voor Reinhardt en zijn productieteam. De biograaf van Karl Vollmoeller, die de tekst van de pantomime schreef op verzoek van Reinhardt, beschrijft het als een “cashcow” voor meer dan 20 jaar, en die bijvoorbeeld de aankoop van Schloss Leopoldskron voor Reinhardt mogelijk maakte.⁶

Beide producties circuleerden door heel West- en Centraal Europa en dit geldt voor zowel de toneelstukken als de ervan afgeleide producten zoals films, muzikale bewerkingen, vertalingen en hier weer van afgeleide toneelstukken. Vooral het spektakel *Das Mirakel* trok veel publiek, omdat dit toneelstuk een pantomime was en daarom geen taalgrenzen kende. Deze productie reisde door Europa met premières in Wenen in 1912, in Praag in 1913, Berlijn in 1914. Wegens de Eerste Wereldoorlog moest de première in Amerika uitgesteld worden tot 1924. Het toneelstuk werd tot 1931 in Europa en de Verenigde Staten opgevoerd. De voorstelling werd bewerkt voor de film door Michel Carré met medewerking van Max Reinhardt, eveneens onder de titel *Das Mirakel* uitgebracht. De film werd voor het eerst vertoond in december 1912 een jaar na de première en reisde vervolgens door heel Europa en kan alleen met de meest succesvolle en winstgevende Hollywood *blockbusters* vergeleken worden. Volgens voorzichtige schattingen van de biograaf van Vollmoeller werd de film gezien door 12 tot 15 miljoen mensen (Tunnat 2008: 288-289). De *Jedermann* stond vanaf 1920 onafgebroken op het programma van de Salzburger Festspiele met uitzondering van de jaren 1938-1944 en werd ver en breed vertaald, opgevoerd, bewerkt en gekopieerd.

Beide producties hebben middeleeuwse geestelijke thema's. Een Maria-wonder in het geval van *Das Mirakel*, en hoe de mens rekenschap moet afleggen tegenover God bij zijn naderende dood, in de *Jedermann*. Beide zijn gebaseerd op middeleeuwse literaire werken die vertaald/herschreven/bewerkt zijn in opdracht van Reinhardt. Dat hoeft ons natuurlijk niet te verbazen. Het is een gemeenplaats dat de elitaire fascinatie tijdens het *fin-de-siècle* voor de middeleeuwen en mystiek overliep in de vroege 20ste eeuw en werd verbreed en gepopulariseerd (Bel 1990: 276-78). Nog belangrijker is de al genoemde interesse voor deze periode onder theatermakers in Europa in nieuwe vormen, zoals massa- en openluchtvoorstellingen en voorstellingen buiten de gevestigde theaters, die uitweg boden uit het vastgeroeste theatersysteem van de 19de eeuw.

Deze nieuwe vormen riepen de bloeiperiodes van theatergeschiedenis op waar theater nog een collectief en massaal karakter had (Erenstein 2001: 285-287). Ik wil echter laten zien dat beide stukken op een of ander manier op Middelnederlandse literaire werken terug te leiden zijn die vandaag als canonstukken van de Nederlandstalige literatuur gelden.

Das Mirakel/The Miracle

De complexe vertaal- en bewerkingsgeschiedenis van het Beatrijsverhaal heeft al in het begin van de twintigste eeuw stof geleverd aan de dissertaties van Heinrich Watenphul en Robert Guiette, en wordt ook uitvoerig behandeld in de bundel van het Beatrijsproject, *Beatrijs de wereld in*. Van deze ingewikkelde stamboom van teksten is voor ons momenteel alleen de eerste gedramatiseerde bewerking van het Beatrijsverhaal belangrijk, die gemaakt is door de Belgische schrijver Maurice Maeterlinck in het Frans onder de titel *Soeur Béatrice. Miracle en trois actes* (1901). De tweetalige auteur vertelt in een brief dat hij een uitgave van de Middelnederlandse *Beatrijs* gebruikt heeft, ook al wijkt zijn bewerking, die de voor zijn oeuvre typische mystieke, symbolistische kenmerken vertoont, in verhaal en stemming sterk af van de *Beatrijs*. De nadruk ligt in deze bewerking op het mysterie van het wonder en de Heilige Maagd, die in de tweede acte als personage opgevoerd wordt. De zonden van Béatrice worden overdreven opgetekend. In tegenstelling tot de hoofdrolspeelster in de *Beatrijs* geniet zij van haar leven als prostituee en maakt ten minste één van haar kinderen zelf dood. Maeterlincks bewerking was bedoeld als libretto voor een componist die hem om een onderwerp had gevraagd, maar de tekst heeft bekendheid gekregen als toneelstuk. Het stuk werd een groot internationaal succes en werd menigmaal vertaald en opgevoerd. Een beroemd voorbeeld is de productie in de revolutionair symbolistische regie van Vsevolod Meyerhold in het Dramatisch Theater van St. Petersburg in 1906-1908 met Vera Fedorovna Kommisarzhenskaya in de hoofdrol. *Soeur Béatrice* werd ook positief ontvangen in andere landen. In 1911 werd Sara Bernhard geprezen voor haar interpretatie van de non in de opvoering in New York (Réthelyi 2013: 267-270).

De multimediale megaproductie onder de naam *Das Mirakel (The Miracle)* ging in première op 23 december 1911 in de Olympia Hall in Londen. Reinhardt had al in 1904 in Berlijn de *Soeur Béatrice* van Maeterlinck geregisseerd en was daardoor al bekend met de zogenaamde sacristinelegende.⁷ Voor deze locatie koos hij voor een pantomime – wegens de enorme afstanden in de arena, kon er van gesproken tekst geen sprake zijn – in bewerking van dit verhaal. Het spel was gebaseerd op een verhaallijn, die in elkaar gezet was door Karl Vollmoeller en waarvoor muziek geschreven werd door Engelbert Humperdinck. Het

spektakel met een enorme kathedraal als decor, tweeduizend acteurs en dansers, een koor van vijfhonderd man en een orkest van tweehonderd man. Het was een overweldigend succes (Styan 1983: 62-75). Het personage van de non krijgt in deze bewerking eigenschappen van een *fin de siècle femme fatale* die begeleid wordt door de duivelse figuur van een op een fluit spelende ‘Spielman’ en wiens dans dodelijk wordt voor de mannen die haar ontmoeten. Het is een bewijs van de genialiteit van Reinhardt dat hij uit deze sentimentele zwakke verhaalstof, terwijl hij de antieke Griekse collectieve toneelervaring voor een modern publiek wilde herscheppen, een hoge vorm van dramatische kunst heeft kunnen laten ontstaan (Styan 1983: 70-71).

Afbeelding 2: Ernst (Ernö) Matray (1891-1978), Hongaars danser, acteur en filmregisseur die de rol van de Spielmann speelde in de toneel- en filmversie van Reinhardts *Das Mirakel* (foto Wilhelm Willinger)

In welke verhouding staat *Das Mirakel* tot de *Beatrijs*? Voor het verhaal van de pantomime heeft Vollmoeller naar eigen zeggen zijn werk gebaseerd op de twee middeleeuwse *exempla* van Caesarius von Heisterbach, die waarschijnlijk ook bronstof hebben geboden aan de Middelnederlandse *Beatrijs*, maar hij heeft duidelijk veel geleend van andere bewerkingen van de legende uit de negentiende eeuw, het meest van die door Maeterlinck (Tunnat 2008: 284; Styan 1983: 70). Het internationale succes van Maeterlincks toneelstuk heeft ongetwijfeld meegespeeld in de keuze voor het thema. Overduidelijk heeft hij de non in zijn verhaal Megildis genoemd om overeenkomsten met de *Soeur*

Béatrice en eventuele twisten over auteursrecht te voorkomen. Ondanks alle pogingen om *Das Mirakel* af te laten wijken van het Beatrijsverhaal werd het in Nederland duidelijk herkend als een ‘bewerking’ van de *Beatrijs*. Ook in verband met de filmversie legde het contemporaine Nederlandstalige publiek een verband met de *Beatrijs* (Réthelyi 2013: 280-282).

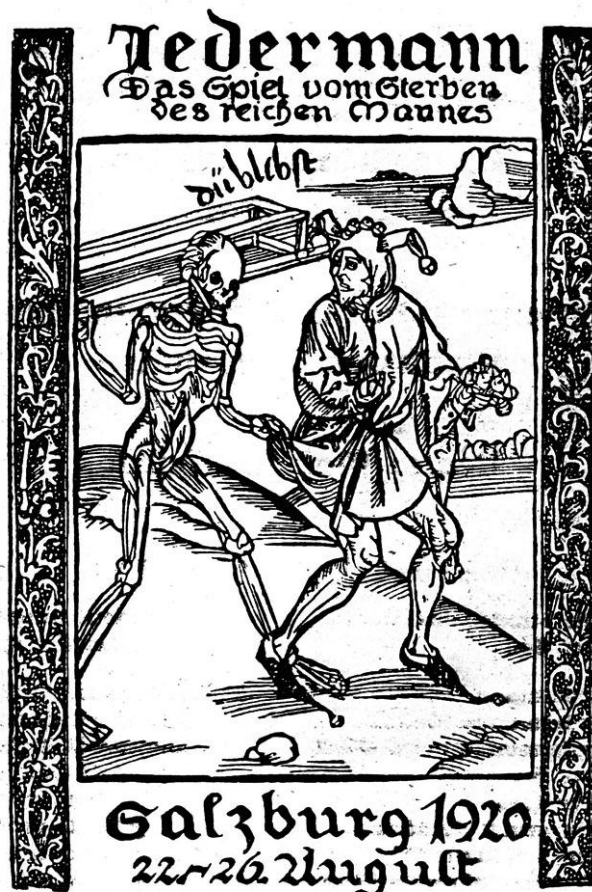
Hugo von Hofmannsthal *Jedermann: Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes*

Ik zal de vroege – overigens zeer boeiende – vertaal- en adaptatiegeschiedenis van *Elckerlijc* hier overslaan (Bloemendaal 2009: 274-288). Voor mijn argumentatie is het belangrijk dat de Middelnederlandse *Elckerlijc*, die laat in de vijftiende eeuw geschreven is, al in de zestiende eeuw vertaald/bewerkt wordt in het Engels en gedrukt wordt tussen ca. 1510-1529. Dat de *Everyman* afgeleid is van de Middelnederlandse tekst en niet andersom was een onderwerp van een lang wetenschappelijk debat maar is sinds de tweede helft van de twintigste eeuw algemeen geaccepteerd. Het is onzeker of de Nederlandse versie voor toneel geschreven is of vooral als leestekst gefunctioneerd heeft, maar de Engelse *Everyman* wordt, zover wij het weten pas vier eeuwen later voor het eerst opgevoerd door William Poel en de *Elisabethan Stage Society* in juli 1901 in een openluchttheater, de Charterhouse van Londen. De productie werd gekenmerkt door de stijl van de prerafaëlieten, zichtbaar bijvoorbeeld in de kostuums, die op afbeeldingen van de Vlaamse tapisserie gebaseerd waren. Ondanks het feit dat de productie enige eigenaardigheden bevatte, bijvoorbeeld dat *Everyman* door een vrouw gespeeld was, oogstte het een overweldigend succes. In het seizoen 1902-1903 reisde de productie met het decor en de kostuums van Gordon Craig, onder de nieuwe directeur, Ben Greet, naar New York en op tournee in de Verenigde Staten waar het ook als een sensatie ontvangen werd (Vanhelleputte 1973: 89). Hugo van Hofmanstal werd in 1903 over het spel geïnformeerd in een brief van zijn vriend Clemens Freiherr zu Franckenstein die de productie in Londen zag. Naast zijn brief heeft Clemens de opvoering op aparte vellen gedetailleerd beschreven. In zijn antwoordbrief schreef Hofmannsthal dat hij nogal onder de indruk was: “Die Engländer sind sehr glücklich, sich hier nicht an sehr Fernes, sondern an die Belebung des Altchristlichen durch die modernen Präraffaeliten anlehnen zu können, sozusagen eine aufgegossene Form des Stilisierten zu besitzen. Ich glaube, das unser Theater nach Ähnlichen drängt [...]” (Hofmannsthal 1973: 173). Hofmannsthal begint direct aan zijn eigen bewerking van de *Everyman*, maar is er in 1910 nog niet klaar mee, terwijl Reinhardt het dringend nodig heeft. Hij

laat zijn dramaturg Arthur Kahane een aansporende brief aan Hofmanstal schrijven:

Nun bittet Reinhardt Sie sehr, sich doch auf das Ernstliche mit *Everyman* zu beschäftigen. Der Gedanke, die Circus-idee gerade auf das Mysterium auszunützen, liegt so nahe, dass uns jeden Tag irgend jemand zuvorkommen kann: da es jedermann freisteht sich einer der vorhandenen Übersetzungen von *Everyman* zu bedienen, kann es sehr leicht passieren, dass die Sache durch irgend ein Unternehmen etwa wie dieses Ausstellungstheater für lange Zeit hinaus verschandelt wird. Andererseits könnte unsere Aufführungen im Circus Schumann etwa in der zweiten Hälfte der Saison von stärkster Wirkung und auch den schönsten geschäftlichen Chancen sein (Hofmannsthal 1973: 176).

Hierna heeft Hofmannsthal zijn bewerking snel afgerond en is het stuk opgevoerd in 1911 onder de naam *Jedermann*.

Afbeelding 3: Affiche van *Jedermann. Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes* van Hugo von Hofmannsthal tijdens de Salzburger Festspiele in 1920

Adaptatietheorie en *transfer studies*

Reinhardt liet dus in beide gevallen een versie van literaire werken bewerken/herschrijven. Dit was kenmerkend voor hoe hij werkte, hij liet de voor opvoering gekozen toneelstukken door zijn vaste medewerkers vertalen/bewerken. Zo liet hij in dezelfde periode bijvoorbeeld Volmoeller ook de *Orestesia* van Aischylos en Hofmannsthal *Koning Oedipus* van Sophokles vertalen, beide werden opgevoerd als succesvolle massavoorstellingen. Dit was op zich al een gebruikelijke gang van zaken, maar zeker ook bedoeld om auteursrechtelijke twisten en financiële complicaties te voorkomen, zoals bijvoorbeeld ook te zien is in de bovenvermelde brief van Kahane. De grens tussen vertalen en bewerken is in deze gevallen vaak moeilijk zichtbaar, zeker in het geval van toneelteksten die binnen de huidige vertaal- en adaptatietheorie een bijzondere status hebben (Carlson 1985: 5-11).

De *Jedermann* en *Das Mirakel* zijn duidelijk bewerkingen of adaptaties uitgaande van wat we weten over de omstandigheden van hun ontstaan. Het is echter niet helemaal duidelijk waar deze teksten uit de vroege 20ste eeuw bewerkingen van zijn. Het geval van *Jedermann* is eenduidiger. Men weet dat de opvoering van *Everyman* doorslaggevend was voor het ontstaan van *Jedermann* en al bij eerste lezing zijn de overeenkomsten tussen de Engelse toneeltekst en de Duitse bewerking – met toevoegingen van enkele scènes en enkele belangrijke intertekstuele verwijzingen naar andere middeleeuwse literaire werken – zijn duidelijk zichtbaar. Omdat de *Everyman* een min of meer trouwe vertaling is van de Middelnederlandse *Elckerlijc* kan men beweren dat de *Jedermann* in twee stappen afgeleid is van de Middelnederlandse tekst. In het geval van *Das Mirakel* is het beeld veel troebeler omdat de stof van het Beatrijsverhaal, of met andere woorden de zogenaamde sacristinelegende in veel versies circuleerde in verschillende Europese talen (Van Kalmthout, Réthelyi, Sleiderink 2013: 11-12). Ook wordt enige vergelijking bemoeilijkt door het feit dat *Das Mirakel* een moeilijk vatbare genre is, een pantomime met dans en zang. Hierdoor is geen stabiele tekst overgeleverd, die vergeleken zou kunnen worden met andere tekstversies.⁸ De verhaallijn toont duidelijke overeenkomsten met *Soeur Béatrice* van Maeterlinck, dat een vrije bewerking is van *Beatrijs*, en teruggaat op de Middeleeuwse *exempla* van Caesarius, die waarschijnlijk ook voor de Middelnederlandse *Beatrijs* de grondstof hebben geleverd. En toch kan men niet meer met zekerheid beweren dan dat *Das Mirakel*, net als de *Beatrijs*, deel uitmaakt van de rijke familie van sacristineverhalen, die zo populair waren in de eerste helft van de 20ste eeuw.

Ondanks de recente, intensieve aandacht voor de adaptatietheorie is de terminologie binnen het relatief nieuwe onderzoeksterrein nog altijd een probleem door het gebrek aan consensus over het begrippenapparaat (Milton

2009: 51). Volgens de definitie van Linda Hutcheon in haar recente werk over de theorie van adaptatie is het product van het proces van adaptatie een werk dat (1) een erkende omzetting is van een herkenbaar in ander werk, dat (2) ontstaan is door een creatieve en interpretatieve handeling waarin de stof toegeëigend of hergebruikt wordt, en waarin het product (3) een verlengd intertekstueel engagement aangaat met het geadapteerde werk (Hutcheon 2006: 8).⁹ Van deze drie punten is de eerste voorwaarde de meest cruciale voor dit onderzoek, aangezien de andere twee punten ervan afgeleid zijn. De adaptatietheorie van Hutcheon gaat echter uit van een erkende omzetting wat hier niet duidelijk het geval is. Hofmannsthal spreekt wel van een vertaling/bewerking van de *Everyman*, dat geeft hij ook aan met zijn titel, die een vertaling is van de Engelse titel. Hij – gelijk zijn tijdgenoten – ging ervan uit dat de *Everyman* de oertekst is van de moraliteit, waarvan de Middelnederlandse *Elckerlijc* maar een afgeleide vertaling van is (Vanhelleputte 1973: 81). In het geval van *Das Mirakel* lijken Volmoeller en Reinhardt zich juist te distantiëren van de *Beatrijs*, of van de *Soeur Béatrice* van Maeterlinck. Niet alleen is de titel anders, ook de hoofdrolspeler wordt anders genoemd door de variant op de naam ‘Beatrix’, die het vaakst voorkomt in de sacristinelegenden. Beide werken worden echter in de Lage Landen herkend als adaptaties of varianten van de *Beatrijs* en de *Elckerlijc* (Réthelyi 2013: 270).

Het methodologische kader van *transfer studies* maakt gebruik van de classificatie die gebaseerd is op die van Roman Jakobson met de uitbreiding van Itamar Even-Zohar. Volgens de bekende classificatie van Jakobson die hij voor het eerst in 1959 publiceerde kan men een verschil maken tussen ‘intralinguale’, ‘interlinguale’ en ‘intersemiotische’ vertalingen (Jakobson 2000). Even-Zohar heeft deze classificatie in 1990 uitgebreid en ervoor gepleit om voor de verschillende categorieën van Jakobson het begrip ‘transfer’ te gebruiken aangezien het in elk geval om de overdracht van het ene culturele systeem naar het andere ging (Even-Zohar 1990: 73-78). De beroemd geworden categorieën van Jakobson zijn samengevat door Susanne Göpferich in haar artikel over ‘Transfer Studies’ (Göpferich 2010: 374). Ten eerste onderscheidt zij ‘interlinguale transfer’, wat overeenkomt met wat in alledaags taalgebruik ‘vertaling’ heet. Een tweede categorie is ‘intralinguale transfer’, waarbinnen verder onderscheid gemaakt kan worden tussen bewerkingen voor een ander publiek (bijvoorbeeld kinderen) of in een ander genre, bewerkingen noodzakelijk door het verstrijken van tijd, bijvoorbeeld de modernisering van toneelteksten of het actualiseren van handleidingen en tekstopimalisatie. De derde categorie is de ‘intersemiotische transfer’, waarin informatie van een semiotisch systeem getransformeerd wordt naar een ander, bijvoorbeeld de manier waarop taal wordt omgezet in visuele informatie tijdens de verfilming van een roman. Even-Zohar argumenteerde voor een vierde niveau van

transformatie wat hij ‘inter-systematic transfer’ noemt en beschrijft als “the process whereby imported goods – material or semiotic – are integrated into the home repertoire, and the consequences generated by this integration” (Even-Zohar 1990: 73; Even-Zohar 2003: 428). In veel gevallen komen de verschillende transferprocessen in combinatie voor.

De receptie van *Das Mirakel* en *Jedermann* in Hongarije

Reinhardt had al vanaf zijn vroege carrière sterke banden met Hongarije, vanaf de eeuwwisseling ging hij bijna jaarlijks op tournee met zijn nieuwe producties naar Wenen, Praag en Boedapest. In september 1911 regisseerde hij zijn eerste massale arena-voorstelling *Koning Oidipus* met Hongaarse acteurs in het Beketow-circus in Boedapest (Staud 1973: 23, 316). Deze nauwe banden zijn ook in de receptie van de *Jedermann* te zien. Direct naar de première van zijn *Jedermann* in Berlijn reisde Reinhardt in 1912 met zijn productie naar Frankfurt-am-Main en Boedapest waar zijn gastvoorstelling van het *Deutsches Theater* een enorm succes oogstte. Een jaar later kwam Reinhardt met zijn toneelspelers uit Berlijn opnieuw naar Boedapest en *Jedermann* stond opnieuw op het programma (Staud 1973: 24). Vanaf 1920 werd over de voorstellingen van de Salzburger Festspiele vaak bericht in de Hongaarse media ook omdat de Festspiele een ontmoetingsplek voor de sociale elite bleef. Op sommige voorstellingen had Reinhardt Hongaarse acteurs en actrices gecontracteerd, bijvoorbeeld Lili Darvas vanaf 1926, waarvoor ook veel aandacht was in de Hongaarse kranten. In 1926 werd door een bekende dichter, Miklós Kállay een berijmde vertaling gemaakt van de *Jedermann* wat vanaf dat jaar een reeks Hongaarse opvoeringen mogelijk maakte (Hofmannsthal 1924). Tussen 1934 en 1938 werd de *Jedermann* in de zomermaanden als openluchtvoorstelling opgevoerd op het Margaretha Eiland in Boedapest.

Een andere vorm van receptie is het streven om niet het toneelstuk maar het fenomeen van de Festspiele in Hongarije te introduceren. Het idee om de *Jedermann* te laten opvoeren in een van de grote steden Szeged of Pécs wordt snel gevolgd door een publieke discussie waar binnen de voorkeur werd gegeven aan Hongaarse literaire of muzikale producties als massale Festspielen, gemodelleerd op die van Reinhardt. Reinhardt werd nog gevraagd of hij het toneelstuk *De tragedie van den mensch* van de 19de eeuwse Hongaarse toneelschrijver, Imre Madách in Szeged zou willen regisseren (Paál 2009: 106).¹⁰ Maar uiteindelijk worden Festspiele in beide grote steden in de vroege jaren dertig opgestart met Hongaarse kunstproducten en zonder Reinhardt.

Afbeelding 4: Affiche voor de Duitstalige opvoering van *Das alte Spiel von Jedermann* in de Vígszínház (Víg Theater) van Boedapest door het Deutsches Theater Berlin van Max Reinhardt, 23 april 1912 (Collectie van het Nationaal Theaterhistorisch Museum en Instituut Hongarije)

Over de receptie van *Das Mirakel* in Hongarije kunnen we een vergelijkbaar verhaal vertellen. Hier hebben we ook te maken met Hongaarse acteurs die meespeelden in verschillende versies van de productie en daarom intensief aandacht kregen in de Hongaarse pers. Tijdens de eerste continentale première in 1912, gespeeld in de Rotunda van Wenen, werden twee van de hoofdrollen, de duivelse Spielman en de non, door Hongaarse acteurs gespeeld. Ernst Matray speelde hierin mee, alsmede in de filmversie, die ook in Hongarije getoond werd. Een Hongaarse journalist berichtte dat de hotels volliepen met de Hongaarse elite in 1925 tijdens de Salzburger Festspiele toen het duidelijk werd dat ook *Das Mirakel* op het programma stond. Reinhardt, die bijna jaarlijks in Boedapest zijn nieuwe producties liet zien bracht *Das Mirakel* pas in 1927, dus

vrij laat, naar de Hongaarse hoofdstad, waar het vijf dagen lang speelde voor volle zalen (Staud 1973: 27).

Afbeelding 5: De Hongaarse actrice Lili Darvas (1902-1974) als 'Gute Werke' in de Jedermann-productie van Max Reinhardt tijdens de Salzburger Festspiele (1926). (Collectie van het Nationaal Theaterhistorisch Museum en Instituut Hongarije)

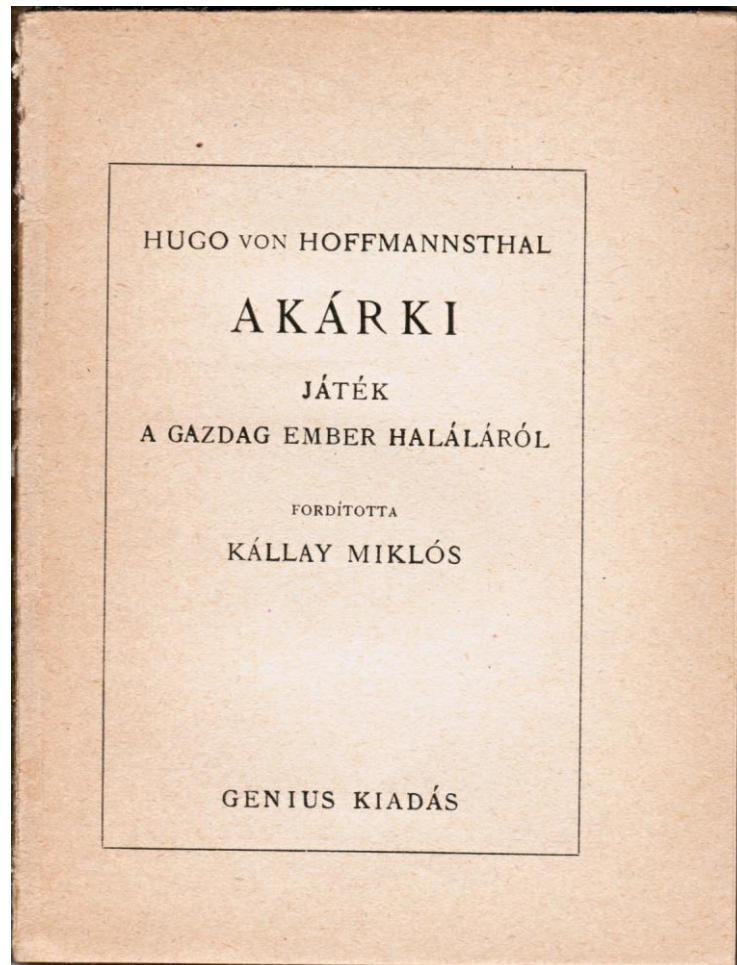
We kunnen dus vaststellen dat beide producties breed gereciperd en besproken werden in Hongarije. Nergens echter ben ik in de berichtgeving rondom de twee producties in de Hongaarse kranten van het interbellum iets over de Nederlandstalige/Vlaamse afkomst van de twee verhalen tegengekomen. Er werd doorgaans wel over Reinhardt of Hofmannsthal geschreven. In eerste instantie werd er door een recensent naar de *Gesta Romanorum* verwezen, als bron van het Jedermann verhaal (Kálmán 2009: 437). Het ontbreken van een verwijzing naar parallellen in de Nederlandse literatuur is des te opvallender omdat het toneelminnende publiek in Hongarije wel aandacht had voor theatrale ontwikkelingen in Nederland en België. Dit is zichtbaar bijvoorbeeld in een van de artikelen van 1931 waarin een discussie over de theorie en praktijk van massaspelen de theatrale experimenten van Johan de Meester jr. van 1925 gedetailleerd besproken worden (Hont 2009: 106). Na de Tweede Wereldoorlog

zijn beide werken tijdelijk uit het zicht verdwenen. Vanaf 1947 heerste in Hongarije een communistische dictatuur en kerkelijke thematiek hoorde tot de reactionaire onderwerpen die niet in de gunst van de machthebbers stonden en vaak volstrekt verboden waren.

Als men naar de status van deze twee werken kijkt in Hongarije ziet men dat er een behoorlijk verschil is tussen de lange termijn receptie van de twee werken. Het verhaal van *Das Mirakel* is bijna verdwenen uit de gemeenschappelijke literaire canon in Hongarije. In de literatuur over de toneelgeschiedenis maakt men melding van de invloed van Reinhardt op de Hongaarse toneelgeschiedenis. In het standaardwerk van Géza Staud uit 1977 praat hij bijvoorbeeld over *Das Mirakel* als een voorstelling “waarvan de bron een middeleeuwse Vlaamse legende is. Deze is door Gottfried Keller in zijn novelle *Die Jungfrau und die Nonne* (1872) bewerkt en later ook nog door Maeterlinck voor toneel geadapteerd als *Soeur Béatrice*.” (Staud 1977: 115) Hij noemt deze twee werken omdat beide werken bekend waren in Hongarije, Kellers novelle was in het Hongaars vertaald, het toneelstuk van Maeterlinck werd alleen in de literatuurgeschiedenis vermeld. Het sacristieverhaal is in het begin van de twintigste eeuw weer naar boven gekomen in een rijk geïllustreerd boek van Marialegendes voor kinderen (Sinkó 2011).¹¹

Het ontbreken van *Das Mirakel* in het moderne literaire systeem van Hongarije hoeft ons niet te verbazen. Dit werk is immers ook op Europees niveau vrijwel onbekend geworden. Dit is waarschijnlijk te danken aan het feit dat Reinhardt de taal losliet om de door hem nagestreefde collectieve ervaring te bereiken met een voorstelling die gebaseerd was op sterke visuele indrukken met zang en beweging. Wat een ultiem middel was om veel mensen mee te bereiken en de productie tot een groot kassucces te maken, bleek een diepere receptie in de weg te staan omdat er geen vaste tekst vertaald en gebruikt kon worden.

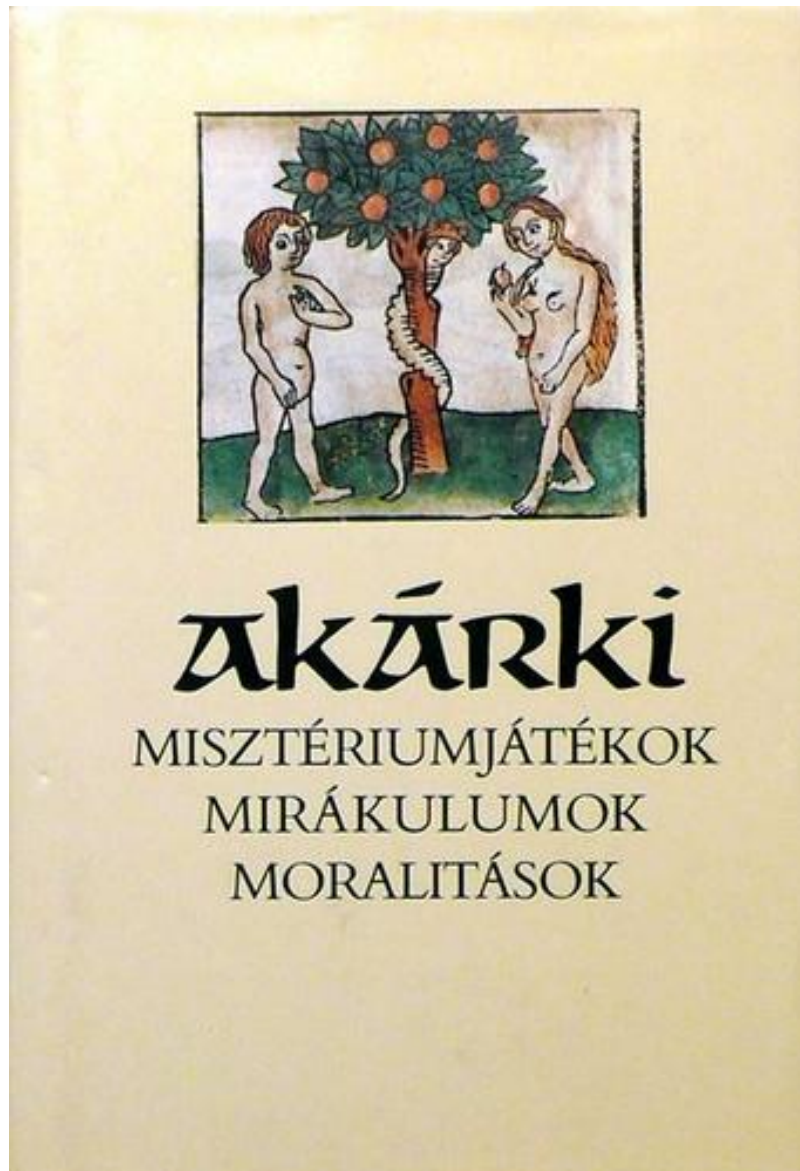
Het *Jedermann/Everyman/Elckerlijc*-verhaal heeft zich echter diep geworteld in Hongaarstalige cultuur. Zoals ik al zei is een berijmde vertaling van de tekst van *Jedermann* in 1924 verschenen onder de titel ‘Akárki’, wat in het Hongaars letterlijk ‘wie dan ook’ (in de Engelse betekenis van ‘anybody’) betekent. In 1984 is een mooie berijmde vertaling gemaakt van de Engelse *Everyman* door Gyula Tellér in een bloemlezing van middeleeuwse dramatische werken uit verschillende talen (‘Akárki’ 1984). Ook de *Everyman* wordt met het Hongaarse woord ‘Akárki’ vertaald, en deze titel wordt ook gebruikt als de titel van de gehele bloemlezing.

Afbeelding 6: De Hongaarse vertaling van *Jedermann. Das Spiel vom reichen Mannes* van Hugo von Hofmannsthal. Hongaarse titel: *Akárki. Játék a gazdag ember haláláról*. Boedapest, Genius, 1924. Vertaald door Miklós Kállay

Dit verwijst naar de canonieke status die *Everyman* inmiddels in de wereldliteratuur bereikt heeft, maar het geeft ook aan dat deze literaire thematiek inmiddels breed bekend is in Hongarije en genoeg aantrekkingskracht heeft om het als publiekstrekker op de titelpagina te zetten. In de jaren tachtig was het politieke klimaat in Hongarije dusdanig versoepeld dat een dergelijk boek, met religieuze dramateksten, mocht verschijnen. In het nawoord, echter, geeft de schrijver, dramaturg en literair vertaler, András Benedek een voor deze periode verplichte antiklerikale interpretatie van het verhaal. In hetzelfde korte nawoord is al sprake van de Lage Landen in verband met de *Everyman*, maar daarmee is *Elckerlijc* als voorloper nog niet vastgesteld: “Het is onmogelijk vast te stellen of het geboorteland van de moraliteit, dat wij onder de naam *Akárki* kennen, in de Lage Landen of in Engeland lag”, schrijft Benedek (1984: 540). Sinds het verschijnen van de – ook on-line bereikbare, dus ook in het buitenland gemakkelijk toegankelijke – TEAMS-uitgave van de *Everyman* samen met de *Elckerlijc* in 2007 verandert de situatie. Hierin is de prioriteit van de *Elckerlijc*

in verhouding tot de *Everyman* erkend, en de tekst van de *Elckerlijc* is ook voor het internationale lezerspubliek toegankelijk gemaakt door een Engelse vertaling, zodat het internationaal steeds meer bekendheid krijgt (Davidson, Walsh, Broos 2007: 1).

Afbeelding 7: Titelblad van de bloemlezing waarin de Hongaarse vertaling van de Middelenlengelse *Everyman* (vertaald door Gyula Tellér) voor het eerst is gepubliceerd. De titel van de Hongaarse vertaling van de moraliteit, *Akárki*, levert de titel voor de gehele bloemlezing (Boedapest, Európa Kiadó, 1984)

In 1993 maakt de erkende toneelschrijver en regisseur, Péter Kárpáti, een zeer succesvolle moderne toneelbewerking van het thema onder de titel, *Akárki*, waarin in een realistisch weergegeven maar met symbolen beladen laatcommunistische wereld Emma, een gescheiden vrouw, de hoofdrol speelt. Dit toneelstuk wordt nog altijd frequent opgevoerd in Hongarije en is ook naar

het Engels vertaald (Kárpáti 1993, 1996, 1999). Dat het thema nog steeds stof oplevert voor moderne literatuur is ook zichtbaar bijvoorbeeld in een theaterwetenschappelijke dissertatie van 2013, waarin Miklós Tóth acht moderne toneelstukken onderzoekt, Hongaars en internationaal, die volgens zijn argumentatie bewerkingen zijn van het *Everyman/Elckerlijc*-thema (Tóth 2013). Inmiddels is de tekst van de Middel nederlandse *Beatrijs* in een berijmde vertaling van Zsuzsa Rakovszky, een gelauwerde Hongaarse dichter, bereikbaar voor het Hongaarse publiek in de reeks *olla vogala/minden madár* voor oudere Nederlandstalige literatuur, onder de redactie van mijn collega Anikó Daróczi en mijzelf (Rakovszky, Daróczi, Réthelyi 2012). Als alles volgens plan gaat, verschijnt in deze reeks in 2016 ook een berijmde vertaling van de *Elckerlijc* en gaat er een nieuw hoofdstuk open in de receptie ook voor dit meesterwerk uit de Nederlandse literaire canon.

Conclusie

In mijn eerste vraag zocht ik naar specifieke kenmerken van de receptie van oudere literatuur en naar een geschikte methodologie om deze processen te bestuderen. Hierop kan ik niet meer dan voorzichtige antwoorden formuleren. Een belangrijk kenmerk is dat de *Elckerlijc/Everyman* en de *Beatrijs* allebei teruggaan op een oudere verhaalstof die als een thema in meerdere werken in heel Europa opduikt. Hierdoor lijkt de receptie van dit soort literaire werken minder op de receptie van moderne literatuur en meer op “schriftelijke Folklore”, in de beroemde terminologie van Aleida Assman (1983: 175-193). Zulke verhalen worden gekenmerkt door openheid, variabiliteit in vorm en onbekende auteurs. Literatuur in deze categorie wordt gemakkelijk aangepast of veranderd. Deze kenmerken vind je ook vaak bij kinderliteratuur, vooral sprookjes, of oudere verhalen, die als gedeelde culturele schat in steeds nieuwe vormen opduiken.¹² Het is opvallend dat Hugo von Hofmannsthal precies deze kenmerken beschrijft in zijn introductie van de eerste uitgave van zijn *Jedermann*.

Die deutschen Hausmärchen, pflegt man zu sagen, haben keinen Verfasser. Sie wurden von Mund zu Mund weitergegeben, bis am Ende langer Zeiten, als Gefahr war, sie könnten vergessen werden oder durch Abenderungen und Zutaten ihr wahres Gesicht verlieren, zwei Männer sie endgültig aufschrieben. Als ein solches Märchen mag man auch die Geschichte von Jedermanns Ladung vor Gottes Richterstuhl ansehen. Man hat sie das Mittelalter hindurch an vielen Orten in vielen Fassungen erzählt; dann erzählte sie ein Engländer des fünfzehnten Jahrhunderts in der Weise, dass

er die einzelnen Gestalten lebendig auf eine Bühne treten ließ, jeder die ihr gemäßen Reden in den Mund legte und so die ganze Erzählung unter die gestalte aufteilte. Diesem folgte ein Niederländer, dann gelehrte Deutsche, die sich der Lateinischen oder der griechischen Sprache zu dem gleichen Werk bedienten. Ihrer einem schrieb Hans Sachs seine Komödie vom sterbenden reichen Manne nach. Alle diese Aufschreibungen stehen nicht in jenen Besitz, den man als den lebendigen des deutschen Volkes bezeichnen kann, sondern sie treiben im toten Wasser des gelehrten Besitzstandes. Darum wurde neuerlich versucht, dieses allen Zeiten gehörige und allgemeingültige Märchen abermals in Bescheidenheit aufzuzeichnen (Hofmannsthal 1973: 103).

Verder geloof ik dat bij de receptie van de *Elckerlijc/Everyman* en de *Beatrijs* het van belang is dat de auteurs onbekend zijn. Hofmannsthals nadruk op de volledige vrijheid van de bewerker is voor een grote deel mogelijk gemaakt omdat er geen auteur van de originele tekst bekend is. Iedereen mag zich dus de verhaalstof toe-eigenen, en zijn eigen naam gebruiken als auteur van een nieuwe bewerking. Op het titelblad van *König Ödipus*, die op een vergelijkbare manier door Hofmannsthal in opdracht van Reinhardt voor een massavoorstelling werd bewerkt, wordt het werk aangeduid een vertaling: “Sophokles. *König Ödipus*. Tragödie Übersetzt und für die neuere Bühne eingerichtet von Hugo von Hofmannsthal.” (Sophokles 1911). Omdat de naam van de auteur van dit klassiek drama overgeleverd is, wordt de bewerker in de rol van de vertaler geduwd, die een heel andere status en prestige heeft. Bij de bewerking van literaire werken van anonieme auteurs is dit echter niet nodig en wordt de bewerking meer gezien als eigendom van de bewerker.¹³ Het feit dat Hofmannsthal in het geval van *Jedermann* als auteur, en in het geval van *König Ödipus* als vertaler beschouwd wordt, maakt duidelijk dat het heel moeilijk is een grens te trekken tussen deze twee categorieën. Dit betekent dat indeling in de ene of de andere categorie soms met factoren te maken heeft die niets met het proces of product te maken hebben, maar willekeurige formele aspecten zijn die afhangen van historische omstandigheden, bijvoorbeeld of de naam van de auteur van een ouder werk wel of niet overgeleverd is.

Kan Max Reinhardt dus als bemiddelaar van Middel nederlandse literatuur beschouwd worden? Het is duidelijk dat Reinhardts producties in verband met Hutcheons eerste punt tekortschieten. In zijn geval ging het minder om een “palimpsestuous intertextual pleasure” te bereiken bij zijn publiek, maar was er eerder sprake van de oeroude praktijk van geschikte oude verhalen vinden die hij tot een nieuwe, voor het contemporaine publiek aantrekkelijke, experimentele vorm verwerkt. Om praktische en financiële redenen liet hij de bekende versies van de oude verhalen herschrijven door auteurs met wie hij

vaker samenwerkte. Dit was vrij gemakkelijk te doen, deels omdat beide anonieme verhalen waren – zoals de meeste middeleeuwse verhalen –, die bovendien in verschillende vormen bekend waren in Europa. Zijn doel was niet filologisch of literair-historisch, van ‘acknowledgement’, of erkenning was eigenlijk geen sprake. Bovendien kenden Reinhardt en zijn auteurs de *Elckerlijc* en de *Beatrijs* waarschijnlijk niet, en als ze kennis hadden van deze literaire werken, dachten ze hieraan als afgeleide producten van de oude verhalen. Zij kunnen dus zeker niet beschouwd worden als bemiddelaars die bewust Middelnederlandse verhaalstof populariseerden in Europa.

Reinhardt is zeker niet de ontdekker van middeleeuwse verhaalstof voor het modern toneel. Dat is duidelijk als we denken aan de succesvolle vroege producties van de *Soeur Béatrice* van Maeterlinck en de *Everyman*, maar ook de baanbrekende opvoering van *Elckerlijc* van Eduard Verkade en Willem Royaards in Nederland, die als de geboorte van modern theater in Nederland gezien wordt (Erenstein 1996: 552-559). In veel Europese landen kan men een parallelle ontwikkeling herkennen van nieuwe interesse in hoe men middeleeuws toneel opnieuw op kan voeren en welke thema's en vormen hiervoor het meest geschikt zijn. En toch is Reinhardt de persoon die deze ontwikkelingen aan de ene kant voor een breed publiek toegankelijk maakte, door massavoorstellingen, Festspielen en adaptatie naar het medium van film. Aan de andere kant was hij, als graag geziene gast in de Midden-Europese grote steden, waar de stedelijke culturele elite voor een grote deel de Duitse taal naast hun eigen taal gebruikte, de bemiddelaar van nieuwe thema's en vormen. Als de receptie geslaagd is dan werden deze thema's en vormen in tweede stap in de eigen volkstaal en cultuur geïntegreerd en voor eigen cultuur bewerkt.

Hiervan is de geslaagde receptie van *Elckerlijc/Everyman/Jedermann* bijna een schoolvoorbeeld dat beschreven kan worden in het bovengenoemde methodologische kader van transferstudies gebruik makend van de beroemde classificatie van Roman Jakobson en de uitbreiding van Itamar Even-Zohar. Reinhardt bracht de vorm van massatheater naar Hongarije met zijn *König Ödipus* in oktober 1911, toen hij de productie zelf redigeerde met Hongaarse toneelspelers in de Zirkus Beketow in Boedapest. De *Jedermann* – in het Duits, gespeeld door Reinhardts *Deutsches Theater* van Berlijn – was een jaar later, in april 1912 voor het eerst te zien in de Vígszínház van Boedapest, en kwam terug in 1913. Na de oorlog werd een Hongaarse vertaling gemaakt van de *Jedermann*, dat daarna in verschillende Hongaarse theaters en openlucht theaters gespeeld werd. Rondom deze tijd wordt in Hongarije breder publieke debatten gevoerd over massavoorstellingen volgens het geslaagde patroon de Festspielen van Salzburg. In 1930 wordt eerst een Festspiel georganiseerd in de zuid-Hongaarse stad, Szeged. Reinhardt wordt ook uitgenodigd om zijn *Jedermann* in Hongarije te regisseren, daarna wordt hij gevraagd om een Hongaarse toneelstuk

te regisseren, dat uiteindelijk door een Hongaarse regisseur en productie team tot stand komt. Na de jaren van de ergste communistische dictatuur wordt de *Jedermann* in Hongaarse vertaling weer opgevoerd in Hongarije in 1983. Een jaar later wordt ook de *Everyman* in het Hongaars vertaald. In 1993 maakt Péter Kárpáti een moderne, geseculariseerde bewerking van het thema – gebaseerd op beide teksten en het thema van confrontatie met de dood. Kárpáti's *Akárki* wordt vandaag nog vaak gespeeld in Hongarije en wordt besproken door recensenten en literatuurwetenschappers. Binnen minder dan een eeuw is het *Everyman*-verhaal en thematiek algemeen deel gaan uitmaken van het Hongaarse literaire systeem, waar een netwerk van teksten, interpretaties en gebeurtenissen aan vastgeknoopt kan worden. Hierbij hoort ook de kennis dat de 'brontekst' van dit verhaal de Middelnederlandse *Elckerlijc* is. Vandaag de dag kent men in Hongarije de *Elckerlijc* niet maar weet men wel van het bestaan af.

Het receptieproces van *Elckerlijc/Everyman/Jedermann* in Hongarije is een voorbeeld van een geslaagde receptie waarin alle vier stappen van het culturele transfer model van Jacobson en Even-Zohar aangewezen kunnen worden. De *Jedermann* productie van Max Reinhardt is de eerste en beslissende stap van deze geslaagde receptie, die jaren lang resoneerde in het land en het proces van het integreren van de stof in het Hongaarse repertoire in beweging zette. Dat de *Elckerlijc* zelf als vertaalde tekst nog geen deel uitmaakt van dit receptieproces is een kwestie van tijd. Een geslaagde receptie van een vertaling hangt af van de herkenning van de stof, en van het netwerk van teksten, waarin een nieuw werk verankerd kan worden. Daarom kan men gerust voorspellen dat de lijn van geslaagde receptie doorgetrokken kan worden naar de toekomst wanneer een Hongaarse vertaling van de *Elckerlijc* eindelijk gepubliceerd zal worden. En Max Reinhardt – die een beslissende rol heeft in het uitbreiden van dit netwerk van teksten, ook in Hongarije – is te beschouwen als de onwetende bemiddelaar van de *Elckerlijc*, en dus van Middelnederlandse literatuur.

Bibliografie

'Akárki' (vertaald door Gyula Tellér), In: *Akárki. Misztériumjátékok, mirákulumok, moralitások* (Red. Miklós Szenczi), Budapest, 1984.

'Briefe und Dokumente' in Hugo von Hofmannsthal: *Jedermann. Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes und Max Reinhardts Inszenierungen. Texte, Dokumente, Bilder*. Eds. Edda Leisler en Gisela Prossnitz, Frankfurt, 1973, p. 169-204.

Assmann 1983 – A. Assmann: 'Schriftliche Folklore. Zur Entstehung und Funktion eines Überlieferungstyps'. In: *Schrift und Gedächtnis. Beiträge zur Archäologie der Literarischen Kommunikation*. Jan Assmann, Aleida Assmann and Christof Hardmeier red. München, 1983, p.175-193.

Bel 1990 – J. Bel: 'Middeleeuwen en mystiek in het fin-de-siècle'. In: *Literatuur* 7 (1990), p. 276-284.

Benedek 1984 – A. Benedek. 'Misztérium, mirákulum, moralitás – és a mai színjáték [Misterie, mirakel, moraliteit – en het toneel van vandaag]'. In *Akárki. Misztériumjátékok, mirákulumok, moralitások* (Red. Szenczi Miklós), Budapest, 1984.

Carlson 1985 – M. Carlson: 'Theatrical performance: Illustration, Translation, Fulfillment, or Supplement?'. In: *Theatre Journal*, March, 1985: p. 5-11.

Coillie 2014 – J. Van Coillie: 'Nibble, nibble like a mouse. Who is nibbling at the source text's house? Retranslating fairy tales: untangling the web of causation'. In: *Retranslating Children's literature*. Eds. V. Douglas & F. Cabaret. Peter Lang, Brussel-Bern, 2014, p. 39-52.

Davidson, Walsh, Broos 2007 – C. Davidson, M.W. Walsh, T.J. Broos 'Introduction to Everyman'. In: Clifford Davidson, Martin W. Walsh, Ton J. Broos, eds. *Everyman and Its Dutch Original, Elckerlijc*. (TEAMS, Middle English. Texts Series). Michigan 2007, p. 1-14.

Bloemendaal 2009 – J. Bloemendaal: 'Transfer and Integration of Latin and Vernacular Drama in the Early Modern Period. The Case of Everyman, Elckerlijc, Homulus and Hecastus'. In *Arcadia* 44 (2009), p. 274-288.

Erenstein 1996 - R.L. Erenstein: 'Zomerspelen in Laren onder leiding van Royaards en Verkade'. In R.L. Erenstein (red.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam, 1996, p. 552-559.

Erenstein 2001 - R.L. Erenstein: 'De receptie van middeleeuws toneel in de twintigste eeuw'. In H. van Dijk, B. Ramakers et al., *Spel en spektakel*. Amsterdam: Prometheus, pp 282-304.

Even-Zohar 1990 – I. Even-Zohar: 'The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem.' and 'Translation and Transfer'. *Polysystem Studies*, a special issue of *Poetics Today* 11:1 (1990), p. 45-51, 73-78.

Even-Zohar 2003 – I. Even-Zohar: 'Culture Repertoire and Transfer'. In Susan Petrilli (ed.). *Translation Translation*. Amsterdam/New York: Rodopi, 2003, p. 425-431.

Gera 2013 – J. Gera: 'De intrede van Multatuli in Hongarije', *Werkwinkel: Journal Of Low Countries And South African Studies* 8: (2) p. 97-112.

Göpferich 2010 – S. Göpferich: 'Transfer and Transfer Studies'. In: Y. Gambier & L. Van Doorslaer (red.), *Handbook of Translation Studies* (vol. 1, p. 374-377). Amsterdam & Philadelphia: 2010.

Guiette, 1927 – R. Guiette: *La légende de la sacristine. Etude de littérature comparée*. Paris, 1927.

Hofmannsthal 1973a – H. von Hofmannsthal: *Jedermann. Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes und Max Reinhardts Inszenierungen. Texte, Dokumente, Bilder*. Eds. Edda Leisler en Gisela Prossnitz, Frankfurt, 1973.

Hofmannsthal 1973b – H. von Hofmannsthal. *Das alte Spiel von Jedermann. Siebzehn Figurinen von Alfred Roller und sieben Schauspielerbildnisse. Bemerkungen von Hugo von Hofmannsthal*. Berlin: Verlag von Julius Bard, 1912. Herdrückt in *Jedermann*, 1973, p. 103.

Hofmannsthal 1924 – H. von Hofmannsthal: *Akárki. Játék a gazdag ember haláláról*. Hongaarse vertaling door Miklós Kállay. Budapest: Genius, 1924.

Hont 2009 – F. Hont: 'Szabadtéri színjáték [Opeluchtspelen]'. In: *Délmagyarország*, 14 juni 1931. Herdrückt in *Post Festum. Szabadtéri játékok a két világháború között Salzburgban, Szegeden és Pécsen* [Post Festum: Openluchtspelen in Salzburg, Szeged en Pécs in het interbellum] edited by Kerekes Amália-Kindl Melinda-Szabó Judit. Budapest: Gondolat, 2009, p. 106.

Hutcheon, 2006 – L. Hutcheon: *A Theory of Adaptation*. New York & London, 2006.
Jakobson 2000 – R. Jakobson: 'On Linguistic Aspects of Translation'. In L. Venuti (red.), *Translation Studies Reader*. (2nd Edition). New York, p. 113-119.

Kalmthout, Réthelyi, Sleiderink 2013a – Ton van Kalmthout, Orsolya Réthelyi, Remco Sleiderink (Eds.): *Beatrijs de wereld in*. Gent: Academia Press, 2013.

Kalmthout, Réthelyi, Sleiderink 2013b – Ton van Kalmthout, Orsolya Réthelyi, Remco Sleiderink: 'Beatrijs de wereld in. Inleiding.' In *Beatrijs de wereld in*. Eds. Ton van Kalmthout, Orsolya Réthelyi, Remco Sleiderink. Gent, Academia Press, 2013, p. 5-18.

Kálmán 2009 – J. Kálmán: 'Nemcsak a Salzburgi Ünnepi Játékokon, a Fővárosi Operettszínházban is sikert aratott a Jedermann, a „Gazdag ember” élete és halála.' [De Jedermann, of het leven en dood van de 'rijke man' oogstte groot succes niet alleen in Salzburg maar ook in het Hoofdstedelijke Operette-theater'] *Színházi élet*, 11 oktober 1926. Herdrückt in *Post Festum. Szabadtéri játékok a két világháború között Salzburgban, Szegeden és Pécsen* [Post Festum: Openluchtspelen in Salzburg, Szeged en Pécs in het interbellum] edited by A. Kerekes, M. Kindl Melinda, J. Szabó. Budapest, 2009, p. 437.

Kárpáti 1993 – P. Kárpáti: 'Akárki. Morálisjáték'. In: *Színház drámamelléklet* 1993/3.

Kárpáti 1996 – P. Kárpáti: 'Everywoman'. In: *Hungarian Plays. New Drama from Hungary*. Nick Hern Books London, 1996.

Kárpáti 1999 – P. Kárpáti: '„Akárki . Morálisjáték ”', in Kárpáti Péter: *Világvevő. Öt színdarab*, Pécs, Jelenkor, 1999.

Kindermann 1968 – H. Kindermann: *Theatergeschichte Europas. VIII. Band: Naturalismus und Impressionismus. I. Teil: Deutschland/ Österreich/Schweiz*. Salzburg, 1968.

Maeterlinck 1918 – M. Maeterlinck : *Théâtre III. Aglavaine en Sélysette (1896); Ariane et Barbe-Bleue (1901); Soeur Béatrice. Miracle en trois actes (1901)*. Paris, 1918.

Milton 2009 – J. Milton: ‘Translation Studies and Adaptation Studies’. In: Anthony Pym and Alexander Perekrstenko (eds.), *Translation Research Projects 2*. Tarragona: Intercultural Studies Group, p. 51-58.

Paál 2009 – J. Paál ‘Reinhardt professzor a szegedi ünnepi játékokról [professor Reinhardt over de openluchtspele in Szeged]’. In *Délmagyarország*, 15. augusztus 1931. Herdrukt in *Post Festum. Szabadtéri játékok a két világháború között Salzburgban, Szegeden és Pécssett* [Post Festum: Openluchtspele in Salzburg, Szeged en Pécs in het interbellum] edited by A. Kerekes, M. Kindl Melinda, J. Szabó. Budapest, 2009, p. 106.

Pusztai 2013 – G. Pusztai: ‘Tropisch Boedapest? De invloed van Madelon Székely-Lulofs en László Székely op het Hongaarse literaire leven’. In: K. Van Heukelom, D. De Bruin, C. De Strycker *Van Eeden tot heden: Literaire dwarsverbanden tussen Midden-Europa en de Lage Landen*. Gent, 2013. p. 187-197.

Rakovszky, Daróczi, Réthelyi 2012 – Zs. Rakovszky, A. Daróczi, O. Réthelyi: *Beatrijs. Egy apáca története* [Beatrijs. Het verhaal van een non.]. Budapest: 2012.

Réthelyi 2012 – O. Réthelyi: ‘Beatrijs a nagyvilágban. A Beatrijs és a holland irodalmi kánon [Beatrijs in de wijde wereld. De Beatrijs en de literaire canon van Nederlands]’. In Zs. Rakovszky, A. Daróczi, O. Réthelyi: *Beatrijs. Egy apáca története* [Beatrijs. Het verhaal van een non.]. Budapest, 2012, p. 95-109.

Réthelyi 2013 – O. Réthelyi: ‘Beatrijzen op de planken. Nederlandstalige toneelbewerkingen van het Beatrijs-verhaal in de eerste helft van de twintigste eeuw.’ In *Beatrijs de wereld in*. (Eds.) Ton van Kalmthout, Orsolya Réthelyi, Remco Sleiderink. Gent, 2013, p. 263-295.

Sinkó 2011 – V. Sinkó (ed.). *Titkos értelmű rózsza. Mária legendák* [Een roos van heilige betekenis. Marialegenden.]. Budapest, 2011.

Sophokles 1911 – Sophokles: *König Ödipus*. Tragödie Übersetzt und für die neuere Bühne eingerichtet von Hugo von Hofmannsthal. Berlin, 1911.

Staud 1973 – G. Staud: ‘Max Reinhardt in Ungarn’ en ‘Zeittafel der Reinhardt Gastspiel und Gastinszenierungen’. In: *Max Reinhardt in Europa*. Redigiert von Edda Leisler und Gisella Prossnitz. Salzburg, 1973. p. 7–31 en 312–319.

Staud 1977 – G. Staud: *Max Reinhardt (Szemtől szemben)*. Budapest, 1977.

Styan 1983 – J.L. Styan: *Modern Drama in Theory and Practice 3: Expressionism and Epic Theatre*. Cambridge, 1983.

Tóth 2013 – M. Tóth: ‘Akárki’ a kortárs európai drámairodalomban [Akárki/Everyman in de moderne Europese toneelliteratuur]. PhD aan de Toneelacademie van Boedapest, 2013.

Tunnat 2008 – F.D. Tunnat: *Karl Vollmoeller – Dichter und Kulturmanager: Eine Biographie*. Hamburg, 2008.

Vanhelleputten 1973 – M. Vanhelleputte: ‘Herkunft und Originalität von Hofmannsthals „Jedermann“’. In: Hugo von Hofmannsthals *Jedermann. Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes und Max Reinhardts Inszenierungen*. Vorgelegt unter Mitwirkung von Edda Leisler und Gisela Prossnitz. Frankfurt am Main 1973, p. 81-98.

Noten

¹ Dit artikel is mede tot stand gekomen met de steun van het onderzoeksproject OTKA nr. 11786 van de Hungarian Scientific Research Fund (OTKA).

² De resultaten van het project Beatrijs Internationaal zijn gebundeld in Van Kalmthout, Réthelyi, Sleiderink 2013. Voor het lopende CODL-project gecoördineerd door Elke Brems, Ton van Kalmthout en Orsolya Réthelyi. Zie: www.CODL.nl.

³ De vertaling van de *Beatrijs* door Zsuzsa Rakovszky is in 2012 verschenen als resultaat van een vertaalproject onder de leiding van Anikó Daróczi en Orsolya Réthelyi.

⁴ Zie bijvoorbeeld Gera (2013: 97-112). Pusztai (2013: 187-197).

⁵ Zie bijvoorbeeld Pusztai (2013: 187-197).

⁶ ‘Allein die Theaterinszenierungen von 1911-1917 und 1923-1923 haben weltweit mindestens acht Millionen Menschen gesehen; den Film haben angesichts seines erschwinglicheren Preises, der langen Vorführdauer sowie der Tatsache, dass er selbst in kleinen provinzkinos zur Vorführung gelangte nach vorsichtiger Schätzung 12-15 Millionen Menschen gesehen. Damit kommt das Mirakel locker auf Zuschauerzahlen, die sich mit den besten und verkaufsträchtigsten Blockbustern Hollywoods heutzutage messen können. Es war demgemäß auch ein Millionenseller für seinen Autoren, seinen Komponisten sowie seinen Regisseur, von den beiden Impresarios Cochran und Gest ganz zu schweigen. Das Mirakel war über mehr als 20 Jahre lang eine Cashcow im Sinne des Wortes. Volmoeller konnte in vielen dieser Jahre nach eigenem Bekunden zwischen 150.000 und 200.000 Reichsmark aus Tantiemen jährlich zurücklegen; Max Reinhardt schuf damit die Basis für den Kauf und den Erhalt von Schloss Leopoldskron.’ (Tunnat, 2008: 288-289).

⁷ De ‘sacristinelegende’ is het abstracte Beatrijs-verhaal, of beter gezegd eenverhaalstof die mogelijk teruggaat op de Latijnse exemplen van Caesarius van Heisterbach. door de eeuwen heen in verschillende talen navolging kreeg. Zie Guette, 1927.

⁸ Er zijn wel verschillende tekstvarianten gemaakt door Vollmoeller en Reinhardt, maar deze waren steeds herschreven en aangepast bij de verschillende opvoeringen.

⁹ ‘An acknowledged transposition of a recognizable other work’, ‘a creative and an interpretive act of appropriation/salvaging’, ‘an extended intertextual engagement with the adapted work’ (Hutcheon, 2006: 8).

¹⁰ Zie interview met Max Reinhardt. (Paál 2009: 106).

¹¹ Zie hierover nog Réthelyi (2012: 109).

¹² Voor een discussie van hoe deze kenmerken het vertalen van sprookjes beïnvloeden, zie Van Coillie. (2014, 39-52).

¹³ Hetzelfde proces kunnen we zien bijvoorbeeld bij *Soeur Béatrice* van Maeterlinck.

Van Kat tot canon **Hoe *Minoes* een klassieker werd**

Jan Van Coillie
KU Leuven

Als een kat meerdere levens kan hebben, dan geldt dat zeker voor *Minoes*. Ze is gecanoniseerd. Hoe is het zover gekomen? Inleidend schets ik een kader voor de studie van canonvorming en de rol die receptie daarbij speelt. Vervolgens ga ik dieper in op de canonisering van Annie M.G. Schmidt als auteur en van haar klassieker *Minoes*. Ik analyseer de context waarin haar reputatie groeide, de ‘klassieke’ kenmerken van het boek en de receptie in Nederland en Vlaanderen. Daarbij komen niet alleen het boek maar ook de adaptaties voor toneel, film en musical aan bod en de ruimere maatschappelijke receptie.

Pokud mají kočky více životů, pak to jistě platí i o Mici, hrdince populární nizozemské knihy pro děti. Je totiž kanonizovaná. Jak k tomu vlastně došlo? Úvodem nastiňuji teoretický základ analýzy formování literárního kánonu a roli, kterou v tomto procesu hraje recepce. Následně podrobněji zkoumám kanonizaci Annie M. G. Schmidtové jakožto autorky a její klasiky *Slečna Mici* (v orig. *Minoes*). Analyzuji kontext, v němž se utvářela její pověst, „klasické“ znaky a recepci knihy v Nizozemsku a Vlámku. Kromě knihy samotné přijdou na řadu i divadelní, filmové a muzikálové adaptace a její širší recepce ve společnosti.

Op 5 oktober 2014 bracht Max Last een extra voorstelling van *Een kat een kat* (voorheen *Minoes*) in Leuven. Op zondag 21 december 2014 ging de familiemusical *Minoes* in première in Amsterdam... Als een kat meerdere levens kan hebben, dan geldt dat zeker voor *Minoes*. Ze is gecanoniseerd. Hoe is het zover gekomen? Deze vraag staat centraal in dit artikel. Eerst bied ik een model om de factoren in kaart te brengen die een rol spelen bij de canonisering. Vervolgens ga ik dieper in op de canonisering van *Minoes* in Nederland en Vlaanderen, waarbij ik zowel de tekst als de context betrek. Wat de tekst betreft, analyseer ik inhoudelijke en formele kenmerken die *Minoes* deelt met andere klassiekers uit de jeugdliteratuur. Bij de context behandel ik zowel de productie als de distributie en de receptie. Ik belicht de ontwikkeling van Schmidts reputatie, de inspanningen van uitgevers en bemiddelaars en de ontvangst door de literaire kritiek. Hierbij aansluitend ga ik na hoe de status van het werk geconsolideerd werd in lexicons, literatuurgeschiedenissen en biografieën. Ik bestudeer vervolgens de rol die adaptaties voor toneel, film en musical gespeeld hebben en nog spelen om het verhaal ‘levend’ te houden en de rol van

vertalingen voor de internationale canonisering. Ten slotte ga ik na in hoeverre Minoes ‘omarmd’ geworden is door de samenleving.

Canon en canonisering

Ondanks het uitblijven van kritische beschouwingen wordt *Minoes* algemeen beschouwd als het meest geslaagde en zeker meest klassieke kinderboek van Schmidt dat opgewassen is tegen een heuse closerreading’ (Linders 1999: 282).

Als herausragendstes und rezeptionsgeschichtlich bedeutendstes Werk wird vom der Kinderliteraturkritik übereinstimmend Minoes genannt, das mittlerweile den Status eines modernen Klassikers erworben hat (Kümmerling-Meibauer 2004: 978).

Zowel in het nationale als in het internationale literaire systeem wordt Annie M. G. Schmidts kinderboek *Minoes* als een klassieker beschouwd. In dit artikel onderzoek ik hoe het die status gekregen heeft. Daartoe wil ik eerst kort ingaan op de vraag wat een klassieker of gecanoniseerd werk is.

Om praktische redenen maak ik voor deze studie geen onderscheid tussen klassieke en gecanoniseerde werken. Een klassieker is voor mij dus een werk dat tot de canon van een bepaald literair systeem behoort.¹ Dat systeem kan zowel de literatuur voor volwassenen als voor de jeugd zijn. Binnen dit laatste systeem spreken we over de jeugdliteraire canon of kinder- of jeugdklassiekers (Ghesquiere 2003: 74). De grenzen tussen beide systemen zijn niet gesloten. Bekend zijn de vele adaptaties van klassiekers uit de volwassenen literatuur voor de jeugd zoals Swifts *Gulliver’s Travels* of Consciences *De Leeuw van Vlaanderen*.

In beide systemen zijn de begrippen ‘canon’ en ‘klassieker’ erg beladen en leidden ze in het verleden tot felle discussies tussen voorstanders van een tekstgerichte benadering, die de canon afbakenen op basis van literaire kwaliteit en voorstanders van een lezergerichte benadering, die niet de kwaliteit maar wel de populariteit centraal stellen en voor wie de canonisering bepaald wordt door receptie en marktmechanismen.² Zelf probeer ik in mijn model beide visies te verzoenen. De receptie door literaire smaakmakers is cruciaal voor de canonisering, maar het proces van selectie en evaluatie gebeurt uiteindelijk op basis van literaire kwaliteiten. Die kwaliteiten zijn tijdsgebonden en worden ook mee gestuurd door uitgevers en distributeurs. In elk geval is de canon geen statisch maar een dynamisch systeem, daarom spreken we ook over

‘canonisering’. Het is precies die canonisering van *Minoes* die centraal staat in dit onderzoek.

Als definitie van de canon hanteer ik die van Bettina Kümmerling-Meibauer:

Als ‘Kanon’ bezeichnet man generell ein Korpus von Werken, das entweder in mündlicher Überlieferung oder in schriftlicher Form festgehalten wurde und von einer Gemeinschaft [...] als besonders wertvoll und deshalb als tradierenswert anerkannt wird. Der Kanon bietet eine Orientierung, indem er festschreibt, welche bedeutenden Werke man tatsächlich kennen muss bzw. lesen soll (Kümmerling-Meibauer 2003: 29).

Wezenlijk voor canonwerken is dus dat ze:

- als waardevol beschouwd worden door een bepaalde gemeenschap/cultuur
- het overleveren en bewaren waard worden geacht
- het imago hebben van: ‘moet je kennen of gelezen hebben’

Om het proces van canonisering in kaart te brengen, ontwikkelde ik een analysemodel, waarin ik de factoren die een impact kunnen hebben op die canonisering heb ondergebracht. Daarbij besteed ik zowel aandacht aan de tekst zelf als aan de context.

De context splits ik op in productie, distributie en receptie, geconcretiseerd in specifieke spelers en instituties binnen het literaire veld. Onder receptiestudies worden tegenwoordig ook vaak adaptaties en vertalingen gerekend. Ik bestudeer die apart. Ze zetten de brontekst om in een andere vorm. Onderzoekers als Hutcheon (2006) wijzen erop dat adaptaties de status van klassiekers zowel bevestigen als kunnen versterken door het werk nieuw leven in te blazen. Vertalingen kunnen ervoor zorgen dat het werk tot de internationale canon gaat behoren en daardoor nog meer prestige krijgt. Ten slotte kan een werk, samen met de auteur, een onaantastbare status verwerven en door de samenleving als het ware omarmd worden.

Analysemodel canonisering

- **TEKST**
 - ‘klassieke’ kwaliteiten van het werk
- **CONTEXT**
 - productie
 - distributie
 - receptie

- **adaptaties**
- **vertalingen (bewerkingen)**
- **maatschappelijke omarming**

Productie

- auteur: reputatie (imago en zelfbeeld) niet los te zien van de receptie
- uitgever: promotie, oplagen, herdrukken

Distributie

- distributiefirma's en boekenclubs
- boekhandels en bibliotheken (bestellingen, speciale acties ...)
- bemiddelaars³ ((groot)ouders, leerkrachten, leeftijdsgenoten)
- cultuurbevorderende instanties (ondersteunend, ook promotie buitenland)

Receptie

waardering door critici, culturele autoriteiten, smaakmakers

- receptie van het boek in populaire media: kranten/tijdschriften (recensies)
- receptie in literaire tijdschriften (uitvoeriger studies)
- overzichtsartikels en interviews
- bekroningen, juryverslagen
- catalogi en biografieën
- overzichtswerken, lexicons jeugdliteratuur
- overzichtswerken klassiekers, canon (jeugd en volwassenen)
- aandacht in literatuurgeschiedenissen (jeugdliteratuur en algemeen)

waardering door (jonge) lezers

- oplagen
- sites en blogs
- via interviews en enquêtes

Adaptaties

- theater, musical, hoorspel ...
- film

Vertalingen (bewerkingen)

- met receptie (door smaakmakers en brede publiek)

Maatschappelijke omarming

- Namen van straten, scholen, personen, prijzen, leerstoel; standbeelden, biografieën, commerciële producten, invloed op taal.

Om de impact van de receptie (waardering, vertaling, adaptatie) te meten, maak ik gebruik van de journalistieke vragen:

- Wie? (reputatie recensent, vertaler, regisseur, acteurs)
- Waar? (reputatie medium, taal, zaal)

- Wat/ hoe? (lof, kritiek, argumenten, lengte recensie)
- Wanneer? (hoe lang na publicatie/première?)
- Hoe veel? (recensies, hervertalingen, kopieën, voorstellingen ...)

Klassieke kenmerken van *Minoes*

Een tekstgerichte benadering van de canon gaat ervan uit dat teksten inherente kenmerken hebben die ervoor zorgen dat ze klassiek kunnen worden. In haar standaardwerk *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur. Ein internationales Lexikon* (2004) noemt Bettina Kümmerling-Meibauer acht dergelijke kenmerken die ze afleidde uit een ruim corpus van internationale jeugdklassiekers: ‘Innovativität’, ‘Repräsentativität’, ‘Ästhetische Gestaltung der Sprache’, ‘Einfachheit vs. Komplexität’, ‘Darstellung der kindlichen Erlebniswelt’, ‘Phantasie’, ‘Polyvalenz’ en ‘Cross-writing’. Ze typeert ze als criteria voor literair-esthetische kwaliteit.

Kümmerling-Meibauer beklemtoont dat niet aan alle acht criteria voldaan moet zijn om van een klassieker te kunnen spreken.⁴ Wel is het zo dat, naarmate een werk aan meer criteria voldoet, het meer doordringt tot de kern van de canon. Of een werk dat doet, hangt zonder twijfel niet alleen af van het aantal criteria, maar ook van de verhouding ertussen en natuurlijk ook van de context waarin het werk gepubliceerd en verspreid wordt. Het is door de interactie van tekstkenmerken en context dat een werk gecanoniseerd wordt. In wat volgt ga ik na in welke mate en op welke manier *Minoes* aan de genoemde klassieke kenmerken voldoet en aldus de potentie heeft om gecanoniseerd te worden. De criteria uit Kümmerling-Meibauer (2004) werk ik verder uit met kenmerken uit andere studies van jeugdklassiekers (Hurrelmann 1995; Tabbert 1999; Lexé, 2003).

1. innovatief

Het innovatieve van *Minoes* werd al snel opgemerkt. Een van de eerste recensies bestempelde het boek als ‘zeer origineel’ (*Trouw* 30-10-1970). Wat het boek het meest vernieuwend maakt, is het personage van Minoes. Anders dan in de meeste kinderboeken met antropomorfe dieren (zoals *Winnie The Pooh*) is Minoes ‘halfslachtig’, van buiten mens, van binnen poes. Voor de mensen is ze te ‘kats’, voor de katten te menselijk.

2. representatief

Minoes kan beschouwd worden als een opmerkelijke vertegenwoordiger van het geëngageerde kinderboek dat in de jaren 60 en 70 opgang maakte in de Nederlandse kinderliteratuur. Kümmerling-Meibauer (2004: 978) heeft het over een “wesentlicher Beitrag zur neuen antiautoritären Kinderliteratur, die sich Anfang der siebziger Jahre auch in den Niederlanden etablierte”. In meerdere recensies en artikels wordt gewezen op Schmidts unieke kritische stem, de satire en de ‘vrolijke anarchie’ in het boek.

3. esthetisch

Voor Kümmerling-Meibauer vereist een esthetisch aansprekende tekst voor kinderen allereerst een adequate verwoording, aangepast aan het genre, het thema en de vertelstructuur, met transparantie, eenvoud en creativiteit als wezenlijke kenmerken. Schmidts heldere en eenvoudige taal wordt door veel critici als typisch voor haar stijl beschouwd. Carel Peeters bijvoorbeeld heeft het over ‘het eenvoudigste en trefzekerste proza dat ik in kinderboeken ben tegengekomen’ (*Vrij Nederland*, 07-06-1986). De taal in *Minoes* is ook speels, getuige hiervan de namen van de poezen (Eukemeentje, Jakkepoes ...), speelse neologismen als ‘kattenpersdienst’ en ‘mauw-in’ en variaties op zegwijzen als ‘Mijn naam is dakhaas’.

Onder het esthetische kan ook een kenmerk ondergebracht worden dat Hurrelman (1995) onderscheidt: het aanwenden van archetypische vertelstructuren en motieven die aansluiten bij diepmenselijke behoeften en conflicten. Het zijn schema’s die ook aan de basis van sprookjes liggen, zoals de tocht, de proefperiode en de overwinning van de held. In *Minoes* wordt de ontslagen Tibbe zwaar op de proef gesteld, maar kan hij uiteindelijk toch de valse Ellemeet verslaan. Overigens heeft *Minoes* ook de typische drieledige herhaling en de figuur van de helper gemeen met klassieke sprookjes.

4. eenvoudig

De grote uitdaging bij dit criterium bestaat er voor de auteur in eenvoudig te schrijven, maar niet triviaal. Verschillende critici hebben het hier over de schijnbare eenvoud in *Minoes*. In *De Tijd* van 1970 luidt het: “‘Minoes’ is weer een van die boeken, die verrassen door het schijnbare gemak waarmee de schrijfster alledaagse gebeurtenissen een niet alledaagse draai kan geven’ (*De Tijd. Dagblad voor Nederland*, 31-10-1970).

5. vanuit een kinderlijke beleving

Opmerkelijk voor een kinderboek is dat de hoofdpersonages in *Minoes* geen kinderen zijn (Bibi is een nevenfiguur). Maar ook dit is slechts schijn, *Minoes*

en Tibbe zijn kinderen in een volwassen lichaam. Voor Miep Diekmann (*Margriet*, 22-05-1971: 22) is de halfslachtige situatie van *Minoes* heel herkenbaar voor kinderen tussen negen en twaalf jaar: 'Lichamelijk gezien horen ze niet meer bij de kleintjes; bij hen zetten ook biologische veranderingen in waar ze geen raad mee weten'.

Ook de bij Schmidt wezenlijke solidariteit met het kind en met iedereen die klein gehouden wordt, beschouw ik als een wezenlijk kenmerk van klassiekers, dat aansluit bij de kinderlijke beleving. Deze 'superioriteit' van wie klein maar slim is, is een bekend klassiek motief, denk aan een sprookje als 'Klein Duimpje' of een klassieker als Robin Hood. In een interview voor *NRC Handelsblad* (21-10-1977) typeert Schmidt deze houding als leedvermaak: 'Bij kinderverhalen moet je je nooit schamen voor leedvermaak. De populariteit van veel kinderboeken berust echt voor een groot deel op leedvermaak.' In de *Humanist* (1987, nr. 6) betrok ze dit kenmerk op *Minoes*: 'Het winnen van het kleine, machteloze zwakke. Dieren, planten, kinderen. In *Minoes* zijn het de katten die slimmer, beter, liever zijn dan de volwassenen'.

6. fantasierijk

Kümmerling-Meibauer (2004) verstaat onder 'Phantasie' de vaardigheid disparate elementen zinvol te verbinden (zoals fantasie en realiteit of de beperkte kinderlijke uitdrukkingsmogelijkheden met complexe, innerlijke emoties). Hier blijkt Schmidt in *Minoes* een meester in. Joke Linders (1999: 279) verwoordt dit klassieke kenmerk van *Minoes* als volgt: 'In die Katten Pers Dienst zit het geheim van het verhaal. Onder de huiselijke schijn van een Hollandse zolderkamer, een pleintje met een haringkar en [...] regeren de wetten van het sprookje. *Minoes* is een variant van de Gelaarsde Kat die haar meester door de moeilijkheden heen loodst'.

7. polyvalent

Ook meerduidigheid of ambivalentie beschouwt Kümmerling-Meibauer als een kenmerk van klassiekers. Voor Kees Fens maakt net de geraffineerde, dubbelzinnige compositie van *Minoes* zo'n superieur boek. Deze compositie zorgt voor een bijzondere spanning, een vorm van dramatische ironie, gebaseerd op het meer weten van de lezer. 'Op ingenieuze wijze komen de twee lijnen samen. Ze hebben beide zijlijnen, nevengebeurtenissen, maar die zijn allemaal in het grote spel van de dubbelzinnigheid en de partijdigheid opgenomen [...]' (Fens 1999: 42).

Voor Umberto Eco (1988) is dubbelzinnigheid een kenmerk van veel populaire, mythische helden die eigenschappen uit twee werelden mengen: ze zijn half god, half mens of half mens half dier. Voor Joke Linders (1999: 278)

heeft de combinatie van het menselijke en het dierlijke ‘*Minoes* de mythologische proporties die veel klassieke helden hebben.’

8. voor jong en oud

Het feit dat *Minoes* kinderen en volwassenen kan aanspreken is een van de meest genoemde kenmerken bij de critici. Het complot van katten en kinderen dat leidt tot ‘kattenkwaad’ spreekt op de eerste plaats kinderen aan. De satirische prikkels naar de krantenwereld en naar de hypocrisie van machthebbers is vooral herkenbaar voor volwassenen. Dit laatste geldt ook voor de culturele verwijzing en taalgrapjes.

De impact van Schmidts reputatie

Een van de factoren die mee bepalen of een boek tot de canon kan doordringen, is zonder twijfel de reputatie van de auteur. Een boek maakt meer kans om opgemerkt te worden door de smaakmakers als de auteur al een reputatie heeft opgebouwd. Toen *Minoes* in 1970 verscheen, was Schmidt al een populair en gewaardeerd auteur. Op 30 december 1967 (17 jaar na haar debuutbundels) schreef Michel van der Plas al in *Elseviers weekblad*: ‘Haar werk is klassiek geworden bij haar leven’.

Het is opmerkelijk hoe snel Schmidts reputatie groeide en ze een waar ‘icoon’ werd of in de terminologie van Rodden (2006) een ‘frozen’ status verwierf.⁵ In het bestek van dit artikel kan ik niet in detail ingaan op de manier waarop Schmidts reputatie zich ontwikkelde. Ik zet hier alleen de factoren op een rij die haar snelle canonisering kunnen verklaren.

Vruchtbare voedingsbodem bij de krant Het Parool

Schmidt werkte niet alleen voor de krant, ze kon er ook haar eerste gedichten en columns publiceren en kwam erdoor in contact met bekende cabaretiers.

Gunstige sociaal-culturele context

Met haar werk speelde Schmidt onder meer in op de enorme behoefte aan humor na de oorlog en de snel toenemende vraag naar goede kinderboeken dankzij de geboortegolf.

Grote productie in ‘populaire’ genres

Schmidt schreef zowel kinderverzen, light verse voor volwassenen, columns, series voor radio en televisie enz.

Medewerking van toonaangevende componisten en illustratoren

Vaak wordt gewezen op de belangrijke impact van de populaire componist Harry Bannink en illustrator Fiep Westendorp.

Bijzondere inspanningen van uitgever en distributeurs

De uitgevers De Arbeiderspers en meer nog Querido profiteerden van het succes van Schmidt, maar stimuleerden dat ook door haar boeken in grote oplagen op de markt te brengen, snel te herdrukken, bloemlezingen uit haar werk samen te stellen en haar reputatie te ondersteunen met grote mediacampagnes.

Gebruik van massamedia

Dat haar faam zich zo snel verspreidde, heeft er zeker ook mee te maken dat ze erg succesrijk was met haar werk voor radio en televisie. Haar grote doorbraak kwam in 1952 met het radiohoorspel *In Holland staat een huis*, waarbij heel Nederland wekenlang luisterde naar wat ‘de familie Doorsnee’ overkwam.

Verspreiding via commerciële circuits

Ze schreef ook verhalen en een radiospel voor kinderen in opdracht van commerciële firma's als Persil en Nutricia, die in grote oplagen op de markt kwamen.

Aandacht van gezaghebbende commentatoren

Haar werk werd lovend besproken door belangrijke smaakmakers als Kees Fens, Karel van het Reve, Geert van Oorschot, Joke Linders, Bregje Boonstra, Miep Diekmann en Guus Kuijer.

Bekroningen

Vóór *Minoes* verscheen, had Schmidt al de Prijs voor het Kinderboek van het jaar gekregen in 1958 en de allereerste Staatsprijs voor Kinder- en Jeugdliteratuur in 1965. *Minoes* werd bekroond met een Zilveren Griffel. Later werd ze nog meermaals onderscheiden, met als toppers een Gouden Griffel (1981), de Constantijn Huygensprijs (1987) en de Hans Christian Andersenprijs (1988).

Adaptaties

Ook de talrijke toneelbewerkingen en verfilmingen voor het grote en kleine scherm bevestigden en vergrootten Schmidts reputatie, al gebeurde dat vooral vanaf de jaren negentig, dus na de publicatie van *Minoes*.

Creatie van een sterk eigen imago

Al in haar beginjaren bouwt Schmidt ook aan haar eigen reputatie met talrijke lezingen. Vanaf de jaren zestig werd ze ook druk geïnterviewd voor alle grote kranten, tijdschriften, radio en televisie door de belangrijkste interviewers van het moment als Ischa Meijer, Max Arian, Joos Florquin en Fernand Auwera. In die interviews creëerde ze een sterk imago, gebaseerd op enkele kernthema's, met name dat ze altijd kind gebleven was, een hekel had aan fatsoen en dat ze het meeste genoot van het feit dat haar werk van generatie op generatie werd overgeleverd, het grote kenmerk van klassiekers: ‘De leukste bevestiging vind ik ouders die vroeger zelf Jip en Janneke lezen en het nu aan hun kinderen voorlezen. Dat vind ik altijd enig. Zo waren die verhalen ook bedoeld. Ik denk dan: ze zijn blijven bestaan, ze zijn niet doodgegaan. Dat is toch enig!’ (René T'Sas in gesprek met Annie M.G. Schmidt in *Hervormd Nederland* 23-03-1985).

‘Frozen status’

Hoe de samenleving Annie M.G. Schmidt omarmd heeft en hoe ze een deel van de Nederlandse cultuur geworden is, blijkt niet alleen uit haar veel genoemde epitheton ‘de echte koningin van Nederland’, maar ook uit het feit dat er scholen en straten naar haarzelf en haar boeken genoemd zijn en er een Annie M.G. Schmidtprijs, dag, week en lezingenreeks bestaat. Haar leven werd twee keer verfilmd voor televisie, er verschenen drie biografieën, ze heeft een standbeeld in het Amsterdamse Madame Tussaud museum, in verschillende steden staan standbeelden van haar boekenhelden en je kunt kopjes, puzzels, T-shirts enz. kopen met die helden erop. Ten slotte zijn veel zinnen uit haar werk gemeengoed geworden: ‘Lachen mag van god’, ‘Ik zou je het liefste in een doosje willen doen’, ‘Heerlijk duurt het langst’ ...

Productie en distributie

Productie, distributie en receptie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De oplage van een eerste druk hangt samen met de reputatie van de auteur. Verder zal de uitgever oplagen en herdrukken afstemmen op het succes van het boek. Het is uiteindelijk ook de uitgever die ervoor kan zorgen dat het boek op de markt blijft.

De Arbeiderspers bracht *Minoes* in 1970 op de markt in een oplage van 5.000 exemplaren. De volgende vijf jaar volgden evenveel herdrukken in eenzelfde oplage (Linders 1999). Ook Querido gaf bijna jaarlijks een herdruk uit met een vergelijkbare gemiddelde oplage, behalve de filmeditie uit 2001, die meteen op 20.000 exemplaren gedrukt werd. De klassieke status van het boek blijkt ook uit het feit dat het meermaals werd uitgegeven als luisterboek (1987, 2001, 2002, 2011) en als e-book (2011).

Dat het boek decennialang op de markt blijft, is mee te danken aan de volwassen bemiddelaars ((groot)ouders, leerkrachten en bibliothecarissen) die het boek voorlezen, als schoollectuur opgeven, verwerken in de klas of aanbevelen aan jonge lezers. De precieze impact van deze bemiddelaars vraagt verder onderzoek, bijvoorbeeld naar de opname van fragmenten in schoolboeken. Dat *Minoes* wel degelijk in het schoolse circuit circuleerde, blijkt onder meer uit de uitvoerige bespreking in het tijdschrift *Project Jeugdliteratuur* in 1976 en de lesmap bij de film, opgemaakt door Jekino.

Ook mag aangenomen worden dat het boek vaak voorgelezen werd (wordt?) in gezinnen en scholen. In het populaire handboek *De wereld van het kinderboek* (Moerkercken en Spelbrink 1982) wordt *Minoes* in elk geval een geschikt boek genoemd om voor te lezen in de klas. Bijna veertig jaar later beklemt toont ook Sjoerd Kuiper (2004: 9) de kracht van *Minoes* als

voorleesboek: ‘Maar ik kan geheel voor mijn eigen lol een hele avond *Minoes* voorlezen’. Op de site www.boekenbijlage.nl noemde een bibliotheekmedewerkster *Minoes* haar ‘all time favourite’ kinderboek, waaruit ze voorlas in groep vijf als onderdeel van het leesprogramma (Ghislaine Cals 10 oktober 2013).

Ten slotte mag bij de distributie de rol van leesbevorderende instanties niet onderschat worden, vooral voor de verspreiding in het buitenland. Op de site *Letterenfonds* wordt Schmidt getypeerd als ‘the “true queen” of the Netherlands en krijgt *Minoes* een plaatsje in de brochure *12 children’s classics*⁶, waar het boek getypeerd wordt als ‘a glorious, original and funny story.’

Receptie

Recensies en artikels

In totaal kon ik 33 recensies van *Minoes* opsporen, waarvan er 26 verschenen bij de eerste en tweede druk (1970: 14, 1971: 10, 1972: 2). Uit Vlaanderen vond ik tot nu toe slechts 8 recensies.

De meeste recensies zijn zeer kort en verschenen anoniem. Van de 26 uit de jaren 1970-1972 besloegen er slechts 6 meer dan 50 regels. Wel verschenen ze in alle grote Nederlandse dagbladen. De impact van de recensies werd zeker ook vergroot doordat belangrijke smaakmakers lovend over het boek schreven, onder hen Miep Diekmann in *Margriet*, Kees Fens in *De Volkskrant* en in Vlaanderen Mariette Vanhalewijn in *De Standaard*.⁷ Ze hebben het over Schmidts ‘unieke grootsheid in de jeugdliteratuur’ (Diekmann), een ‘meesterwerk’ waar ‘bijna alle kinderboekenschrijvers [van] kunnen leren’ (Fens) en een ‘heerlijk’ boek ‘om niet te missen’ (Vanhalewijn).

Het valt op hoe meerdere recensenten in hun besprekingen van *Minoes* Schmidts uniciteit en onaantastbare reputatie beklemtonen. Door dergelijke uitspraken bevestigen en versterken ze de canonisering:

En toch weten we zo langzamerhand wel: zoals deze schrijfster het doet, kan niemand het. Annie M.G. Schmidt blijft uniek’ (*Utrechts Nieuwsblad* 19-10-1970).

Het lijkt me dat dit citaat genoeg is om snel naar een boekenwinkel te gaan en *Minoes* te kopen. Een kinderboek van Annie M.G. Schmidt, dat kan toch niet missen’ (*De Waarheid* 27-11-1971).

Zonder twijfel het meest invloedrijke artikel voor de canonisering van *Minoes* was de bijdrage die Kees Fens publiceerde onder de titel ‘De binnenlandse onveiligheidsdienst van Killendoorn’ in het schrijversprentenboek *Altijd acht*

gebleven. *Over de kinderliteratuur van Annie M.G. Schmidt* (1991). Naar zijn tekst wordt herhaaldelijk verwezen in recensies, biografieën, lexicons, overzichtsartikels en zelfs in het juryrapport van de Constantijn Huygensprijs.⁸ In zijn artikel schrijft Fens een resem ‘klassieke’ kenmerken aan het boek toe, waaronder de ingenieuze compositie, de aantrekkelijkheid voor groot en klein en de bijzondere taal.

Lexicons en encyclopedieën van de jeugdliteratuur

Het feit dat *Minoes* speciale aandacht krijgt in Lexicons en encyclopedieën van de jeugdliteratuur bevestigt de klassieke status van het werk, waarbij soms de verwoording die status extra in de verf zet. In *Het ABC van de jeugdliteratuur* luidt het: ‘De metamorfose van Minoes roept herinneringen op aan Pinokkio of Alice’ (Linders e.a. 1995: 431). En in de *Encyclopedie van de jeugdliteratuur* staat: ‘De combinatie van menselijke en dierlijke verlangens geeft Minoes de mythologische proporties die veel klassieke helden hebben’ (Van Coillie e.a. 2004: 235).

Geschiedenissen van de jeugdliteratuur

In 1989 wordt *Minoes* ook gecanoniseerd in *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Aukje Holtrop noemt het ‘een prachtig verhaal, geestig en origineel’ waarvan de ‘moraal’ steekt in ‘de onbevangenheid die uiteindelijk alle gewichtdoenerij in de wereld voor gek zet en de baas is’ (Heimeriks en Van Toorn 1989: 402). In de nieuwe *Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur. Een land van Waan en Wijs* (Ghesquière e.a. 2014) krijgt *Minoes* als boek echter geen aparte aandacht meer. Wel wordt op p. 421 de toneelbewerking door Flip van Duijn en Jan Willem Ruiter uit 1981 vermeld en op p. 150 en p. 456 de verfilming door Vincent Bal uit 2001.

Waardering bij de (jonge) lezers

Minoes is een longseller met een hoge oplage. In een mail liet de uitgever weten dat in 2014 de 37ste druk verscheen (en de 38e is gepland), wat de totale oplage op ca 220.000 verkochte exemplaren brengt. Het is wel nodig dat cijfer in perspectief te zien: van *Pluk van de Petteflet* waren er in maart 1999 al 730.000 exemplaren verkocht en eind jaren 80 had *Jip en Janneke* een totale oplage van drie miljoen bereikt (Van der Zijl 2002: 266)

Begin 2008 dong *Minoes* mee naar de titel van ‘Mooiste Kinderboek aller tijden’. De motieven van de lezers die voor *Minoes* stemden, geven een kijk op de redenen voor het succes bij het publiek uit die jaren. Het vaakst genoemd wordt de verfilming, gevolgd door de voorliefde voor poezen en de spanning en humor in het boek (<http://hetmooistekinderboek.be>).

Adaptatie

Theater en musical

Ook op de scène blijkt *Minoes* meerdere levens te hebben. De eerste toneelbewerking van het boek ging in première op 19 december 1981 bij toneelgroep Schuttle in een regie van Schmidts zoon Flip van Duyn en Jan Willem Ruyter. De recensies waren lovend en beklemtoonden dat het stuk de sfeer van het boek goed heeft aangehouden. Het stuk liep tot in 1984. Daarna waagden ook andere gezelschappen zich aan Schmidts klassieker, tot op de dag van vandaag, onder hen Theatergroep Krats (1984), Gezelschap Uitgezonderd (2007), Stekelbaars (2012) en in 2014 Bos Theaterproducties en Theatergroep Max Last.

Dat ook de toneelbewerkingen meebouwen aan de reputatie van de auteur, mag blijken uit volgende zin uit de recensie over de opvoering door het *Gezelschap Uitgezonderd* in *De Standaard* 14 juli 2007, waarin Schmidt getypeerd wordt als ‘een icoon van de Nederlandstalige kinder- en jeugdliteratuur’.

Film

De verfilming van *Minoes* door de Vlaamse regisseur Vincent Bal ging in première in december 2001 en was meteen een gigantisch succes. De film trok in de eerste speelweek al 50.000 bezoekers. Het jaar erop waren er dat al meer dan 200.000 en in 2011 was de kaap van 800.000 overschreden. Ook de video was een succes. Het *Algemeen Dagblad* van 13-12-2002 vermeldt dat er al 250.000 exemplaren werden verkocht.

De film kreeg erg veel aandacht in de pers. Een zoekopdracht op <zoeken.bibliotheek.nl> leverde 306 hits in landelijke dagbladen op. De commentaren waren zonder uitzondering positief. Enkele filmrecensenten wijzen expliciet op de klassieke status van het boek, wat de canonisering opnieuw versterkt:

Het boek van Annie M.G. Schmidt, waarnaar de film is gemaakt, mag welhaast tot het nationale erfgoed worden gerekend (*Het Parool* 06-12-2001).

Het blijft een tijdloos en bijzonder ontspannend en meeslepend verhaal.’ en ‘De humor en de taalvirtuositeit van Annie M.G. Schmidt blijven na al die jaren nog steeds onnavolgbaar’ (*De Morgen* 10-07-2002).

De film werd ook meermaals bekroond in binnen- en buitenland en ook die bekroningen hielden de belangstelling levendig in de media. Ten slotte joeg de

film ook de verkoop van het boek de hoogte in. *Het Parool* van 12/12/2001 schrijft dat de eerste druk van 20.000 exemplaren van de speciale filmeditie in één jaar tijd was uitverkocht en er voor het einde van het jaar al een derde druk verscheen.

Vertalingen

De status van *Minoes* als internationale klassieker wordt bevestigd door de 44 vertalingen (hervertalingen en heruitgaven ingerekend) in 31 talen. Daarmee is *Minoes* het meest vertaalde Nederlandse kinderboek, met grote voorsprong op andere werken van Schmidt als *Wiplala* en *Pluk van de Petteflet*. Dit roept de vraag op waarom *Minoes* zoveel vaker vertaald is dan andere boeken van haar die in het Nederlandse taalgebied veel populairder zijn.

De eerste vertaling verscheen in 1971 in het Duits, de tweede in het Deens in 1972. Opmerkelijk is dat de volgende vertaling pas kwam in 1982, in het Frans, gevolgd door de Spaanse vertaling in 1987. De verfilming gaf de vertalingen een speciale boost, met filmedities in onder meer het Frans (2004), Duits (2003 en 2006), Pools (2006), Engels (2011), Italiaans (2012) en Japans (2012). Ook de H.C. Andersen Award in 1988 had een impact. Vertalingen volgden in onder meer het Grieks (1988), Zweeds (1989), Noors (1990) en Engels (1992).

Maatschappelijke omarming

De eerste recensie van *Minoes* in het *Utrechts Nieuwsblad* van 19 oktober 1970 opende met de zin: ‘Het zou interessant zijn over een paar jaar na te gaan hoeveel meisjes (en poezen) sindsdien zijn begiftigd met de naam ‘Minoes’. Wat die poezen betreft: op 16 mei 1991 meldde *Trouw* in een ‘Ode aan Annie’: ‘Ontelbaar ook de katten die ‘Minoes’ heten’. Volgens een onderzoek naar de populariteit van de naamgeving voor poezen uit 2010 bleek *Minoes* effectief de populairste naam voor vrouwtjespoezen (*Volkskrant* 06-04-2010).

De naam *Minoes* blijkt ook op andere manieren verder te leven, waaruit blijkt dat de samenleving Schmidts klassieker omarmd heeft. Er is een kinderklerenboetiek *Minoes* in Rotterdam (gestart in 1987), een peuterspeelzaal *Minoes* in Tiel, een buitenschoolse opvang *Minoes* in Zeist en een dagopvang *Minoes* in Kronenberg.

Tot slot

Had *Minoes* het in zich om een klassieker te worden? Als je de criteria van Kümmerling-Meibauer (2004) toepast wel. Het verhaal bevat de bijzondere mix van fantasie en realiteit die zoveel klassiekers voor de jeugd kenmerkt. Schmidt creëerde ook een uniek hoofdpersoonage, half kat, half mens, wiens wezenlijke twijfels herkenbaar zijn voor jong en oud. Dat katten een centrale rol spelen in het verhaal, blijkt veel lezers aan te spreken die katten als lievelingsdieren hebben. Ook de basisstructuur van het sprookje, waarbij het goede uiteindelijk overwint, is een klassiek kenmerk, met als extraatje het leedvermaak dat de lezer kan ervaren als de valse Ellemet onderuit gaat. Komt daarbij de heldere en speelse taal die eveneens een ruim publiek kan aanspreken.

Deze klassieke kenmerken bieden echter geen garantie voor opname in de canon. Daarvoor is ook een gunstige context nodig. Die was er wel degelijk. Een studie van de recensies en artikels over *Minoes* maakt duidelijk dat veel van de genoemde klassieke kenmerken werden opgemerkt door de critici, die daardoor de canonisering op hun beurt in de hand werkten. Toen *Minoes* verscheen, had Annie M.G. Schmidt overigens al een sterke reputatie opgebouwd. Daardoor kon de uitgever een behoorlijke oplage riskeren en kreeg het boek aandacht van belangrijke critici als Miep Diekmann en Kees Fens in Nederland en Mariette Halewijn in Vlaanderen. Ook leerkrachten en bibliothecarissen promootten het boek, onder meer als geschikt voorleesboek. De canonisering werd vervolgens bevestigd in lexicons, encyclopedieën en geschiedenissen van de jeugdliteratuur. Dat het boek uiteindelijk ook omarmd werd door de samenleving, mag blijken uit de populariteit van de naam Minoes voor poezen, scholen, winkels enzovoort.

Zowel Schmidts reputatie als kenmerken van het boek zoals de levendige dialogen, de scenische opbouw en de dramatische ironie zorgden ervoor dat het boek meermaals bewerkt werd voor theater en succesvol werd verfilmd. Die verfilming speelde ongetwijfeld een belangrijke rol bij de internationale verspreiding van *Minoes*. Maar ook vóór de film waren er al heel wat vertalingen. Momenteel is *Minoes* met 44 vertalingen in 31 talen het meest vertaalde Nederlandse kinderboek. Dit is opmerkelijk, te meer omdat het boek zeker niet Schmidts meest succesvolle werk is in Nederland en Vlaanderen. Dit roept de vraag op hoe succesrijk het boek is in de landen waar het vertaald is. Het is een uitdagende vraag voor verder onderzoek dat gevoerd wordt binnen de *Minoes*-werkgroep van CODL (Circulation Of Dutch Literature).

Bibliografie

Bromans 2012 - Petra Broomans: 'Zichtbaar in de canon. Spelregels voor cultuurbemiddelaars', In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 128 (2012) 3-4, p. 256-275.

De Vries 2001 – Anne de Vries: Annie M.G. Schmidt. In: *Lexicon van de jeugdliteratuur*. Groningen, juni 2001, p. 1-18.

Eco 1988 - Umberto Eco: *De structuur van de slechte smaak over dubbele identiteit van Superman*. Amsterdam, 1988.

Fens 1999 – Kees Fens: 'De binnenlandse onveiligheidsdienst van Killendoorn. Over Minoes.' In: Van Buul, T., Holtrop, A., Salverda, M & Staal, E., *Altijd acht gebleven. Over de kinderliteratuur van Annie M.G. Schmidt*. Amsterdam, 1999, p. 32-44.

Geerts en Van den Bossche 2011 - Sylvie Geerts en Sara Van den Bossche: *Oneindige verhalen. Hoe canonwerken voortleven in de jeugdliteratuur*. Gent, 2011.

Ghesquiere 2003 - Rita Ghesquiere: 'Hoe lang duurt klassiek?'. In *Literatuur zonder leeftijd*, 17 (2003) 62, p. 69-85.

Ghesquiere 2004 - Rita Ghesquiere: *Het verschijnsel Jeugdliteratuur*. Leuven, 2004 (8e druk).

Ghesquière e.a. 2014 - Rita Ghesquière, Vanessa Joosen en Helma van Lierop-Debrauwer (red.) *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur*. Amsterdam/Antwerpen, 2014.

Heimeriks en Van Toorn 1889 – Nettie Heimeriks en Willem Van Toorn: *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 1989.

Hurrelmann 1995 - Bettina Hurrelmann: *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur*. Frankfurt am Main, 1995.

Hutcheon 2006 - Linda Hutcheon, *A Theory of Adaptation*. New York/London, 2006.

Janssen 1998 – Tanja Janssen: *Literatuuronderwijs bij benadering*. Amsterdam, 1998.

Just 2003 - Martin-Chritoph Just: 'Ignorieren als literatuurkritische Strategie. Enid Blyton im Spiele von Literatur-Lexika'. In: Dolle-Weinkauff, Bernd (Hrsg.) *Kinder- und Jugendliteraturforschung*. Stuttgart, 2003, p. 79-99.

Kümmerling-Meibauer 2003 – Bettina Kümmerling-Meibauer: *Kinderliteratur, Kanonbildung und Literarische Wertung*. Stuttgart/ Weimar, 2003.

Kümmerling-Meibauer 2004 - Bettina Kümmerling-Meibauer: *Klassiker der Kinder- und Jugendliteratur. Ein internationales Lexicon* Band 2, L-Z. Stuttgart, 2004.

Kuyper 2004 - Sjoerd Kuyper: *Hoofden uit de mist. Over de moderne jeugdliteratuur*. Amsterdam, 2004.

Lexe 2003 - Heidi Lexe, *Pippi, Pan und Potter. Zur Motivkonstellation in den Klassikern der Kinderliteratur*. Wien, 2003.

Linders 1999 - Joke Linders: *Doe nooit wat je moeder zegt: Annie M.G. Schmidt, de geschiedenis van haar schrijverschap*. Amsterdam, 1999.

Linders e.a. 1995 – Joke Linders, Jos Staal, Herman Tromp en Jacques Vos (red.), *Het ABC van de jeugdliteratuur*, Groningen, 1995.

Moerkercken en Spelbrink 1982 - Annie Moerkercken van der Meulen en Hanny Spelbrink: *De wereld van het kinderboek*. Groningen, 1982.

O'Sullivan 2000 - Emer O'Sullivan, 'Klassiker und Kanon: Versuch einer Differenzierung nach Functionszusammenhang'. In: *JuLit. Arbeitskreis für Jugendliteratur*, 26 (2000) 3, p. 16-27.

Rodden 2006 - John Roddens, *George Orwell: The Politics of Literary Reputation*. New Brunswick, 2006 (3^e ed.).

Schmidt en Veenendal 2011 - Esther Schmidt en Sabine Veenendaal: *Van Abeltje tot Zoop. Over het succes van de Nederlandse jeugdfilm*. Amsterdam, 2011.

Tabbert 1999 - Reinbert Tabbert: 'Wie Eisberge in der Bücherflut: Erfolgreicher Kinderbücher'. In: Bernhard Rank (Hrsg.) *Erfolgreicher Kinder- und Jugendbücher: was macht Lust auf Lesen?* Baltmannswehr. 1999, p. 7-22.

Van Coillie e.a. 2004 – Jan Van Coillie, Joke Linders, Selma Niewold en Jos Staal (red.), *Encyclopedie van de jeugdliteratuur*. Baarn/Groningen, 2004.

Van der Zijl 2002 – Annejet van der Zijl: *Anna: het leven van Annie MG. Schmidt*. Amsterdam, 2002.

Van Gorp e.a. 1998 - Hendrik van Gorp, Rita Ghesquiere en Dirk Delabastita: *Lexicon van literaire termen*. Deurne, 1998 (7^e herz. druk).

Van Lierop-Debrauwer 2003 – Helma van Lierop-Debrauwer: 'De jeugdliteratuurkritiek als graadmeter'. In: *Literatuur zonder leeftijd*, 17 (2003) 62, p. 25-33.

Wurth en Rigney 2012 - Brillenburg Wurth en Ann Rigney: *Het leven van teksten*. Amsterdam. 2012 (4^e druk).

Noten

¹ Hierin volg ik Van Gorp e.a. (1998: 238): ‘Met betrekking tot de literatuur verwijst het adjectief klassiek in deze zin naar de traditionele meesterwerken van een letterkunde. Het zijn meestal deze gecanoniseerde werken (‘canon’) waaraan grote pedagogische waarde wordt toegekend en die in schoolverband worden gelezen.’ Ook Geerts en Van den Bossche (2011) lijken klassiekers en canon gelijk te stellen, maar verkiezen uiteindelijk de term canonwerk boven klassieker omdat deze laatste voor hen een elitaire bijklank heeft en historische variabel is. O’Sullivan (2000) maakt dan weer een sterk onderscheid tussen ‘canonwerken’ die voor haar enkel in volwassenenliteratuur kunnen voorkomen en ‘klassiekers’ in de jeugdliteratuur die voor haar veel nauwer vervlochten zijn met de boekenmarkt en enkel doorgegeven worden op basis van populariteit en sentiment.

² Van Lierop-De Brauw (2003) wijst voor de jeugdliteratuur op de discussie tussen Peter van den Hoven en Ruud Kraaijeveld in 1996 en de aanval op ‘de dictatuur van de literaire norm’ door Akveld, Hartzuiker en Roep in 2001. Wurth en Rigney (2012: 70-71) vermelden de discussie tussen een tekst- en een contextgerichte benadering binnen het volwassen literaire systeem en Janssen (1998) haalt de discussie aan binnen het literatuuronderwijs.

³ De term ‘bemiddelaar’ heeft verschillende betekenissen. Binnen de studie van de jeugdliteratuur worden er doorgaans de volwassenen mee bedoeld die de jonge lezers in contact met boeken brengen (Ghesquiere 2004). Wurth en Rigney gebruiken de term voor de ‘culturele autoriteiten’ (2012: 67). Broomans (2012) ziet ‘cultuurbemiddelaars’, eerder als bemiddelaars tussen culturen dan van cultuur, ‘bemiddelingsinstanties’ als reizigers, vertalers, boekhandelaars, uitgevers en verzamelaars die cultuurproducten van de ene naar de andere cultuur brengen.

⁴ Voor Kümmerling-Meibauer moet een werk aan minstens drie criteria voldoen om een klassieke status te kunnen krijgen, een vrij willekeurige afgrenzing (zie ook de kritiek van Just 2003).

⁵ Dat gebeurde niet alleen door de kwaliteit van haar werk, maar natuurlijk ook dankzij de literaire smaakmakers, de inspanningen van de uitgever en van de auteur zelf. Rodden (2006) hanteert de term ‘freezing’ voor het stadium waarbij een auteur zo hoog geacht wordt dat zijn reputatie onaantastbaar en hijzelf een publieke figuur of icoon wordt. Ten slotte beklemtoont Rodden terecht dat de reputatie van een auteur ook afhangt van de context, waarbij een auteur inspeelt op de behoeften van een publiek in een bepaalde tijd en op een bepaalde plaats. Het model van Rodden vormt een goede basis voor het onderzoek naar reputatie, maar moet aangevuld worden met extra aandacht voor de productie en distributie. Bij jeugdliteratuur spelen de volwassen bemiddelaars (vooral ouders, leerkrachten) een extra belangrijke rol om de reputatie van een auteur hoog te houden.

⁶ *Minoes* figureert er naast Ninke van Hichtum: *Afke’s tiental*; Johan Fabricius: *De scheepsjongens van Bontekoe*; An Rutgers van der Loeff: *De kinderkaravaan*; Jea Dulieu: *Paulus en de eikelvreters*; Jan Terlouw: *Koning van Katoren*; Paul Biegel: *De kleine kapitein*; Thea Beckman: *Kruistocht in spijkerbroek*; Tonke Dragt: *De torens van februari*; Guus Kuijer: *Het grote boek van Madelief*; Toon Tellegen: *Er ging geen dag voorbij*; Joke van Leeuwen: *Deesje*.

⁷ Miep Diekmann (*Rotterdamsch Nieuwsblad*, 11-11-1970; *Margriet*, 22-05-1971, nr. 22); Kees Fens (weliswaar meer dan een jaar na eerste druk *De Volkskrant* 16-10-1972) en in Vlaanderen Mariette Vanhalewijn (*De Standaard*, 27-11-1970)

⁸ Linders 1999, p. 38; De Vries 2001, p. 11; *De Groene Amsterdammer* 14-08-1996; *De Volkskrant*, 20 mei 2011; *Leesidee jeugdliteratuur* (1999) 5, p. 213.

Vlaamse primitievelingen als exportproduct. *De helaasheid der dingen* in Rusland

Pieter Boulogne
KU Leuven – UAntwerpen

Dit artikel gaat over de schandaal- en succesroman *De helaasheid der dingen* van de Vlaamse schrijver Dimitri Verhulst, waarin het hoofdpersonage met afstand terugblijkt op zijn kansarme jeugd in het fictieve Reetveerdegem. Meer bepaald wordt het boek gevolgd in zijn *Nachleben* als film in het Russische taalgebied. Centraal staat de vraag in hoeverre het *Vlaamse* receptiemotief, dat critici in het Nederlandse taalgebied vrijwel unaniem omarmden, tezamen met de door Felix Van Groeningen geregisseerde film *De helaasheid der dingen* exporteerbaar is naar Rusland. Om die vraag te beantwoorden worden, rekening houdend met het referentiekader van de Russische kijker, de keuzes van de Russische audiovisuele vertaler van *Flamandskie natjoermorty* (Vlaamse stillezens) onder de loep genomen.

Článek pojednává o úspěšném kontroverzním románu *De helaasheid der dingen* (*Bohuželnost věcí*) vlámského spisovatele Dimitriho Verhulsta. Hlavní postava knihy se s časovým odstupem ohlíží zpět na své mládí strávené v sociálně znevýhodňujícím prostředí fiktivní vlámské obce Reetveerdegem. Článek se konkrétněji věnuje druhému životu knihy jakožto filmu v ruské jazykové oblasti. Přestože nizozemskými a vlámskými kritiky byly typicky vlámské motivy filmu jednomyslně přijaty, klíčovou otázkou zůstává, do jaké míry lze tyto motivy ve filmu *De helaasheid der dingen* režiséra Felixe Van Groeningena přenést do ruského prostředí. Při hledání odpovědi na tuto otázku se autor zaměřuje hlavně na analýzu audiovizuálního překladu filmu do ruštiny, kde vyšel pod názvem *Flamandskije natjurmorty* (*Vlámská zátiší*), přičemž je nutno mít na paměti především hodnoty, postoje a zvyky ruského diváka.

Inleiding

‘Alle beschaving is zoek wanneer de rituelen niet meer worden gerespecteerd. Het voorstel dat mijn vader hen daar deed, moet hen in zekere zin tevreden hebben gestemd. Want als mijn vader al het inzicht had om zich van de drank te laten behelpen, dan zou dat spoedig ook van hen kunnen worden verwacht. Daarom deed het hen deugd te zien hoe gulzig mijn vader die middag zijn snor in het bierschuim plantte, was het een opluchting de glans in zijn ogen te noteren telkens wanneer hij het gele vocht in zijn strot kieperde aan een tempo dat men als een sportieve prestatie zou kunnen bestempelen. Tien kroegen en dubbel zoveel glazen later leek geen van mijn nonkels noch mijn vader zich nog te

herinneren wat de aanleiding voor dit uitje was geweest.’ (Verhulst 2007: 112) In *De helaasheid der dingen* van Dimitri Verhulst blijkt een autodiëgetische verteller terug op zijn jeugd te midden van zijn marginale, seksistische, alcoholische, maar toch liefhebbende familieleden, in de fictieve Oost-Vlaamse voorstadgemeente met de klinkende naam Reetveerdegem.

De autobiografisch gekleurde roman van Verhulst was naar de maatstaven van de commercie en de kritiek een schot in de roos. Tussen 2006 en vandaag verschenen al meer dan vijftig herdrukken. Critici in Vlaanderen en Nederland staken er hun loftrumpet over uit, er te pas en te onpas op wijzend dat dit boek over primitieve Vlamingen ‘typisch Vlaams’ is. Verhulst zelf haalt daarbij zijn wenkbrauwen op. In een interview met Réthelyi (2014: 7), dat plaatsvond tijdens een workshop van CODL in Rome,¹ reageerde de Vlaamse schrijver defensief op de vaststelling dat Nederlanders zijn boek typisch Vlaams vinden: ‘Ook in Vlaanderen werd dit wel als een Vlaams boek gezien, hoor. Men doet dat wel graag in Vlaanderen, vinden dat iets typisch Vlaams is terwijl het gaat om dingen die je overal ter wereld hebt. Ik vond het bijvoorbeeld erg prettig om mijn Japanse uitgever te horen zeggen dat dit nu eens een typisch Japans boek is. Drankproblematiek is overal ter wereld aanwezig, helaas.’² Het gros van de Nederlandse en Vlaamse critici die zich over *De helaasheid der dingen* uit hebben gesproken is het dus met de schrijver oneens over de vermeende typisch Vlaamse dimensie. Ook de film *De helaasheid der dingen* (2009), waarmee Felix van Groeningen alle commerciële verwachtingen in binnen- en buitenland overtrof, wordt door Nederlandse en Vlaamse critici systematisch als een document over Vlaanderen besproken (Boulogne, Brems en Vanasten 2015).

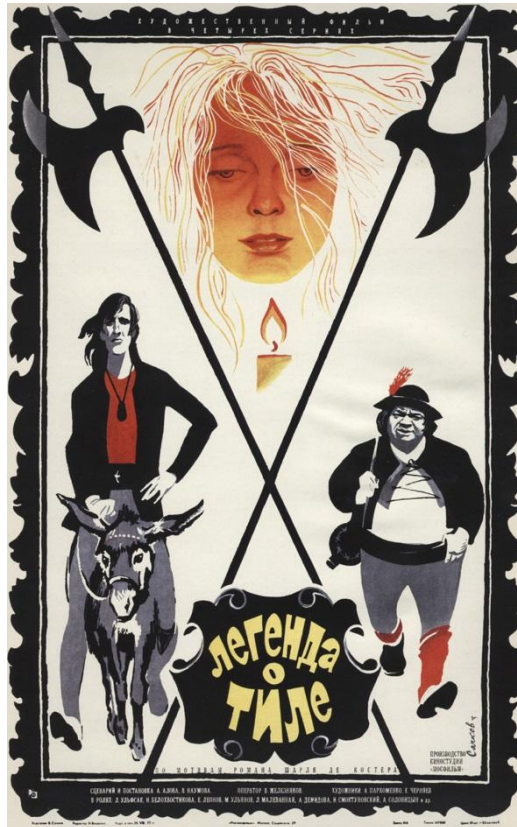
In deze bijdrage wordt een poging ondernomen om na te gaan in hoeverre deze dominante interpretatie, volgens welke *De helaasheid der dingen* een document is over Vlaanderen, kan standhouden indien tegelijkertijd twee grenzen overgestoken worden: die van het Nederlandse taalgebied naar het Russische, en die van het boek naar de film. Hoe Vlaams is de film *De helaasheid der dingen* in een Russische context? De bedoeling is niet om de schrijver of zijn Nederlandstalige critici in het (on)gelijk te stellen. Wel wordt een aanzet gegeven tot onderzoek gericht op ‘texts across time, but above all in their reappearance in new guises in different places and media; in their capacity to move, mobilize, and generate new cultural activities’ (Rigney 2012: 12). Wat *De helaasheid der dingen* betreft, komen verscheidene facetten van dergelijk onderzoek aan bod in het webdossier dat *Filter* in het voorjaar van 2015 publiceerde. Eén van de daarin opgenomen artikels concentreert zich op de relatie tussen het boek en de gelijknamige verfilming van *De helaasheid der dingen*, en op de mate waarin boek- en filmreceptie met elkaar verstrengeld raken in, respectievelijk, het Nederlandse, het Franse en Russische taalgebied (Boulogne, Brems en Vanasten 2015). Dit stuk, dat qua opzet beperkt is tot een

peiling naar de invloed van de audiovisuele vertaling van *De helaasheid der dingen* op de interpretatie van deze film als ‘typisch Vlaams’, kan gelezen worden als voorproef op dit dossier.

Peren, varkensvlees en Vlaamse primitieven

Peren en varkensvlees, dat waren tot voor kort de belangrijkste Belgische exportproducten naar Rusland. Tot voor kort, want op 7 augustus 2014 kondigde Rusland een importverbod af voor rund- en varkensvlees, groenten, fruit, vis, en zuivel vanuit de Verenigde Staten en de Europese Unie. Voor de Belgische landbouw kwam dat neer op een zware klap, die met name onze perentelers moeilijk te boven komen. Volgens de laatste persberichten probeert Rusland nu in zijn perenbehoefte te voldoen door Belgische peren het land binnen te smokkelen via Wit-Rusland. Wat voor peren geldt, ligt voor literatuur anders. Indien Rusland een verbod zou uitvaardigen voor de import van Belgische literatuur, dan zou er hier allicht geen haan om kraaien. Die import is, een nichepubliek niet te na gesproken, namelijk zo goed als onbestaande.

Het is niet zo dat Belgische literatuur helemaal geen plaats heeft binnen de Russische cultuur. Heel wat groten van de Vlaamse literatuur zijn namelijk in volle Sovjettijd, toen er een professionalisering plaatsvond van literaire vertalers uit het Nederlands, terecht gekomen op de Russische boekenmarkt. Willem Elsschot is daarvan, volgens Michajlova (2003: 66), de populairste. Ook Louis Paul Boon werd door de Sovjetautoriteiten ideologisch acceptabel en bruikbaar genoeg bevonden om te worden gepubliceerd. De Franstalige Belgen deden het echter beter. Twee Franstalig Belgische boeken hebben zelfs een plaats veroverd binnen het Russische schoolprogramma: *La légende d’Ulenspiegel* (1867) van De Coster en *L’Oiseau bleu* (1908), dat Maeterlinck speciaal voor het Moskouse Kunsttheater had geschreven. Zowel de schelmenroman als het symbolistische toneelstuk zijn in Rusland behoorlijk bekend, wat onder meer te danken is aan succesvolle verfilmingen. In 1970 kwam er in de Sovjet-Unie de tekenfilm *Sinjaja ptitsa* (De blauwe vogel) van Vasili Livanov uit. Zes jaar later ging de Amerikaans-Sovjet-Russische adaptatie *The Blue Bird* van George Cukor in première. Eveneens in 1976 brachten Russische bioscopen *Legenda o Tile* (De legende over Tijl, zie afbeelding 1) van Aleksandr Alov en Vladimir Naoemov uit, met als centraal thema de vrijheidsstrijd van een onderdrukt volk.

Afbeelding 1: Affiche van de Sovjetfilm *Legenda o Tile* (De legende van Tiel)

Ondanks de populariteit van hun verfilmingen, hebben De Coster en Maeterlinck geen stempel kunnen drukken op het Russische België-beeld – allicht omdat zij niet als typische vertegenwoordigers van de Belgische cultuur naar voren geschoven werden. Vooralsnog is dat België-beeld niet literair gekleurd. Als we Russische toeristische brochures mogen geloven, moeten Russen België bezoeken om Brugge te bewonderen, zich er te goed te doen aan kwalitatief hoogstaande chocolade en bier, en om diamanten in te slaan. In de beeldvorming over Vlaanderen, en meer in het algemeen over de Lage Landen, speelt ook geraffineerde schilderkunst een belangrijke rol. De Vlaamse primitieven en de in de Gouden eeuw door onze meesters vervaardigde schilderijen, behoren tot onze beroemdste exportproducten in Rusland. Niet minder dan zes zalen van het Nieuwe Hermitagemuseum zijn hieraan gewijd.

Een titel als kijkinstructie

Het is een bekende marketingstrategie om producten aan te passen aan de behoeften van lokale markten. Bij cultuurproducten als boeken of films ligt het voor de hand om eerst en vooral de titel grondig te veranderen. Dat gegeven is op zich zo oud als de straat. Genette (1987 : 73) had het al over ‘l’habitude fort

courante de modifier le titre lors d'une traduction de l'oeuvre'. Dat is ook gebeurd met *De helaasheid der dingen*, die Rusland voorsnog enkel als film bereikt heeft. Toen die in de zomer van 2010 in première ging in de Russische bioscoop, was dat onder de titel *Flamandskije natjoermorty*, oftewel 'Vlaamse stillevens' (zie afbeelding 2). In het interview met Réthelyi (2014: 5) liet Verhulst optekenen zich door deze titelkeuze 'een beetje verkracht' te voelen – al heeft hij het mis dat deze titel zoveel betekent als 'Vlaamse landschappen'.

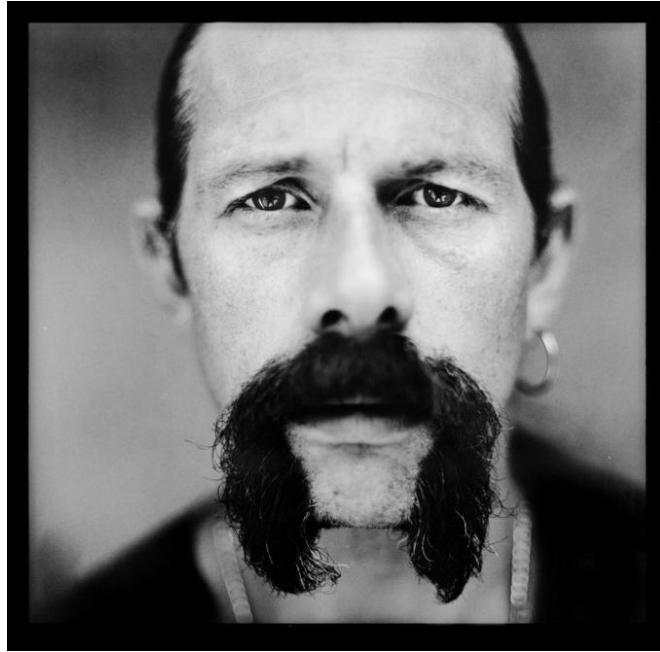
Afbeelding 2: Russische poster van *Flamandskije natjoermorty* (Vlaamse stillevens)

Afbeelding 3: *Vlaams stilleven* (1641) van Alexander Adriaenssens

Vlaamse stillezens dus. Voor de Russische kijker bevat deze titel een ironische knipoog naar de beroemde schilderkunst van de Lage landen. De ironie wordt duidelijk in de loop van de film. In plaats van de bekende geraffineerde beelden van mooi gepositioneerde stukken fruit en geschoten wild (zie bijvoorbeeld afbeelding 3), krijgt de kijker zuip- en braakpartijen op zijn bord. Het minste wat over deze titel gezegd kan worden, is dat hij origineel is. In een paar talen heeft het boek en/of de film met de neologistische titel *De helaasheid der dingen* een scatologische titel gekregen. Zo spreekt men in het Duits eenvoudigweg van *Die Beschissenheit der Dinge*, en in het Frans van *La merditude des choses*. Verhulst zelf betreurt 'Die strontheid': 'Dat is het helemaal niet. Ik bedoel, het is geen stront.' (Réthelyi 2014: 5). Overigens is de Russische audiovisuele vertaler niet de enige die een titel gekozen heeft die slechts te begrijpen is met kennis van de lokale markt. Venken en Zalewski (2015), die de Poolse ondertitels van *De helaasheid der dingen* verzorgden, kozen voor *Boso, ale na rowerze* (Blootsvoets maar op de fiets). Voor Polen is dat een duidelijke verwijzing naar het eveneens sociaal bewogen boek *Boso, ale w ostrogach* (Blootvoets maar met sporen) van Stanisław Grzesiuk.

De Russische verwijzing naar schilderkunst is niet zo vergezocht als die op het eerste zicht kan lijken. Niet alleen omdat schilderkunst een belangrijke rol speelt in de Russische beeldvorming over Vlaanderen, maar ook omdat de film zelf een spelletje speelt met beelden. In haar deelonderzoek merkte Brems op dat de regisseur, Van Groeningen, strategisch gebruik maakt van zwart-wit-beelden (Boulogne, Brems en Vanasten 2015): 'Af en toe verdwijnt de kleur uit het beeld en krijg je een kort stukje in zwart-wit. Als je al die beelden naast elkaar zet heb je een fotoalbum met snapshots uit de jeugd van Gunther, het procédé beeldt het vastleggen van het verleden uit, en geeft er een haast episch karakter aan dat haaks staat op de rest van het verhaal.' Deze stillezens vormen 'een verwijzing naar het fictionaliseringsproces dat het vertellen (in boek of film) van het verleden altijd is'. In Rusland werden deze zwart-wit-beelden extra in de verf gezet: aan de Moskouse avant-première, die plaatsvond op 29 juli 2010 op het Moskouse openlucht-filmfestival Summer Times 2010, was namelijk een tentoonstelling gekoppeld met zwart-wit-portretten van de filmpersonages van de hand van de Belgische fotograaf Stephan Vanfleteren (zie afbeelding 4).

Afbeelding 4. De acteur Johan Heldenbergh, die de vader speelt in *De helaasheid der dingen*. Dit is één van Vanfleteren's portretten die de zomer van 2010 in Moskou tentoongesteld werden

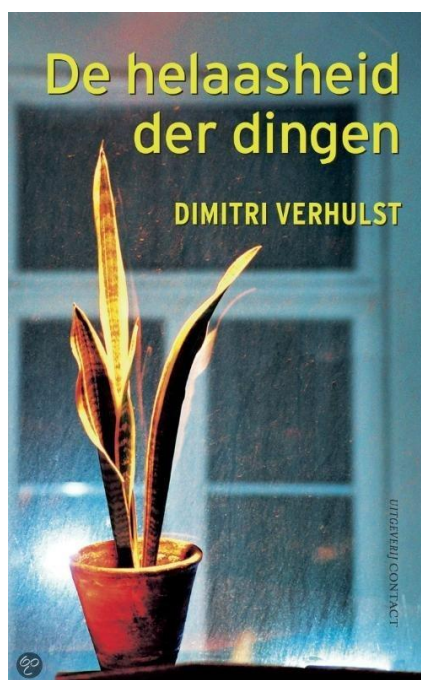
Hier is vooral van belang de expliciete vermelding van het woord ‘Flamandskije’ (Vlaams) in de titel *Flamandskije natjoermorty*. Het is een weinig subtiële instructie aan het adres van het publiek om de film te bekijken als een document over Vlaanderen. Die instructie werd nog versterkt door een videoboodschap van Felix Van Groeningen die de bij de avant-première vertoond werd voorafgaand aan de eigenlijke filmvertoning (“rež. Feliks van Groningen”). Daarin drukte de regisseur, naar eigen zeggen op verzoek van het Consulaat van België, de Russische kijkers op het hart: ‘there’s only a very small percentage of Belgians who behave like you will see in the movie’. Alsof dat nog niet genoeg was, werd in het programma van het festival met nadruk gewezen op Vanfleteren's fotoboek *Flandriens*, gewijd aan de (in Rusland maar matig bekende) Vlaamse wielrennercultuur (zie “Flamandcy”). De Russen moesten en zouden *De helaasheid der dingen* als een *Vlaamse* film bekijken, net zoals de Vlamingen en de Nederlanders dat hadden gedaan?

Een Vlaamse film!

Het Vlaams Fonds der Letteren maakt gretig gebruik van de film *De helaasheid der dingen* om op internationale boekenbeurzen promotie te maken voor de vertaalrechten van het gelijknamige boek. Vanuit het standpunt van de Vlaamse cultuurinstellingen valt er veel voor te zeggen om *De helaasheid der dingen* te promoten als een Vlaamse film. Was het niet de film *Trainspotting* van John

Hodge die niet alleen de roman van Irvine Welsh,³ maar de gehele Schotse literatuur in het buitenland op de kaart zette? De film sloeg in als een bom, waarna het boek vertaald werd in een groot aantal talen. Als neveneffect werden ook andere Schotse auteurs ontsloten voor buitenlandse markten. Er bestaat een onmiskenbare parallel tussen de films *Trainspotting* en *De helaasheid der dingen*. Beide films zijn gebaseerd op eigentijdse boeken over dialect sprekende personages uit de arbeidersklasse van een provinciestad. Terwijl in *Trainspotting* een generatie Schotse jongeren wordt opgevoerd die drugsverslaafd is, zoeken de personages van *De helaasheid der dingen* hun heil in de alcohol. Waarom zou *De helaasheid der dingen* dus niet hetzelfde effect kunnen teweegbrengen?

Indien het boek en de film *De helaasheid der dingen* gelezen en bekeken worden als een Vlaams boek respectievelijk Vlaamse film, dan komt dat omdat ze zich hiertoe bij uitstek lenen. Het is een understatement dat de Vlaamse couleur locale in de roman van Verhulst prominent aanwezig is. Het begint met de op de omslag afgebeelde sanseveria, een kamerplant die achter menig Vlaams vensterglas staat (zie afbeelding 5). De romantekst zelf is doorspekt met Vlaamse realia zoals ‘mazout’ (mengeling van bier en cola) en dialect (woorden als ‘nonkel’ in plaats van ‘oom’). Voor de gemiddelde Nederlander is de taal van dit boek géén Standaardnederlands. Als reactie daarop werpt Verhulst smalend op dat de vertaalrechten van het boek te koop zijn: ‘Ik ben zeer nieuwsgierig naar een vertaling [in het Nederlands], ik zou die wel eens willen lezen.’ Hij is ervan overtuigd dat er een ‘gigantische groep woorden in het Nederlands’ bestaat ‘waarvan Nederlanders denken dat het Vlaams dialect is’ (Réthelyi 2014: 7).

Afbeelding 5: De omslag van *De helaasheid der dingen*, met sanseveria

De film van Felix Van Groeningen laat op dit punt minder ruimte voor discussie. Hij heeft zich geen moeite getroost om de sfeer van de Vlaamse voorstadgemeente te reconstrueren op het grote scherm. Behoudens de raamverteller drukken de hoofdpersonages zich namelijk uit in een Vlaams dialect dat Nederlanders niet licht kunnen begrijpen, meer bepaald het dialect dat gesproken wordt in Aalst. Daarnaast doet ook de architectuur Vlaams aan en passeren tal van Belgische en Vlaamse realia de revue. Voor de audiovisuele vertaler vormt deze Vlaamse couleur locale, die zo essentieel wordt bevonden voor de film, een bijzondere uitdaging. Wat te doen met die Vlaamse eigennamen, realia en toponiemen, met dat Vlaamse dialect?

Russische voice-over-vertaling

In Rusland is het illegaal downloaden van films via het internet wijdverspreid. Hoewel ook economische factoren meespelen, wordt de Russische piraatcultuur verklaard door de ondergrondse samizdat-cultuur die zich in de jaren zeventig en tachtig ontwikkeld heeft als tegenreactie op de officiële Sovjetcultuur. Dit zou geleid hebben tot ‘a collective rather than [sic] private ownership of cultural capital’, aldus Strukov (2011: 246). *De helaasheid der dingen* vormt geen inbreuk op deze visie op cultuur: je hoeft geen hacker te zijn om de Russische versie van de film binnen de kortste keren te downloaden. Op die manier heeft de film een groot deel van de Russische kijkers bereikt, al is die in de loop van 2010 ook in een groot aantal Russische bioscopen vertoond geweest, tot diep in de Russische provincie.

De Russische versie van *De helaasheid der dingen* is niet ondertiteld of gedubd, maar is een geval van voice-over-vertaling. Dat wil zeggen dat de oorspronkelijke stemmen niet verwijderd, maar slechts gedempt werden. De vertaling in het Russisch, ingesproken door een beperkt aantal acteurs met minimale intonatie, werd daar bovenop geplakt. Daarbij was lipsynchronisatie geen streefdoel. De voice-over-techniek, die in onze contreien hoogstens gehanteerd wordt voor de vertaling van documentaires, wordt in Oost-Europa op grote schaal gebruikt voor de vertaling van langspeelfilms (Franco, Matamala, Pilar 2010: 24-25). In Rusland worden in feite verschillende technieken naast elkaar gebruikt: de Hollywood-kaskrakers worden gedubd (al dan niet door bekende Russische acteurs) en op niet commerciële filmfestivals worden films vertoond met ondertitels, terwijl de gemiddelde buitenlandse film aan de hand van voice-over-vertaling ter beschikking wordt gesteld. Veel West-Europeanen menen dat dit een achterlijke vorm van audiovisueel vertalen zou zijn. Toch biedt de voice-over-techniek enkele voordelen op ondertiteling en traditionele dubbing. De vertaler kan namelijk een denotatief meer adequate vertaling

afleveren, omdat hij niet beperkt wordt door de noodzaak tot lipsynchronisatie of door een bepaald aantal lettertekens. Bovendien wordt de kijker niet afgeleid door de lectuur van ondertitels, en behoudt hij een zeker contact met de brontaal en de originele stemmen van de acteurs. Daarom meent Woźniak (2012: 216) dat een voice-over-vertaling ‘acts not as an alternative, but as a support for the original’.

Vergelijking tussen origineel en voice-over-vertaling

De vergelijking van de originele film met de Russische voice-over-vertaling staat toe vast te stellen dat de Russische vertaler in het algemeen een bijzonder hoge graad aan denotatieve adequatie of brontekstgetrouwheid heeft bereikt. Slechts af en toe werd de oorspronkelijke betekenis gewijzigd. Dat was bijvoorbeeld het geval bij de zin ‘Het was duidelijk: kinderkamers krijg je met gedichten niet afbetaald’, die vertaald is als ‘Было очевидно, что литературой нельзя оплатить няню’ [‘Het was duidelijk dat met literatuur geen kindermid kan worden betaald’]. Toevoegingen werden niet ingelast, en ook het aantal weglatingen van stukken dialoog, zelfs als ze werden uitgesproken op de achtergrond van de eigenlijke handeling, is zeer beperkt. Toch wil dat niet zeggen dat de Russische voice-over-vertaling min of meer hetzelfde effect op de toeschouwer teweeg brengt als de originele film. Op enkele punten zijn namelijk wel betekenisvolle verschuivingen vast te stellen. Met name op het niveau van de Vlaamse couleur locale, die onder meer tot stand komt aan de hand van Vlaamse eigennamen, Vlaamse realia en het overvloedig gebruik van Vlaams dialect.

Afbeelding 6: Shot van *De helaasheid der dingen* met fictieve dorpsnaam Reetveerdegem

Persoonsnamen en toponiemen

Wat de persoonsnamen betreft, is het procédé van de handhaving, waarbij de oorspronkelijke naam in min of meer dezelfde vorm wordt overgenomen, dominant. Opvallend daarbij is wel dat de Nederlandse namen op Russische wijze worden uitgesproken (zo wordt ‘Gunther’ uitgesproken als ‘Goenther’, omdat het Russisch geen u’-klank kent). De enige naam die niet werd gehandhaafd, is de roepnaam ‘Bréejen’ (een verbastering van ‘brede [kerel]’). Hiervan heeft de vertaler ‘Здоровяк’ (‘sterke kerel’) gemaakt, wat een Russisch equivalent is. Het belangrijkste toponiem in *De helaasheid der dingen* is ongetwijfeld Reetveerdegem (zie afbeelding 6). In Vlaanderen roept dit fictieve toponiem associaties op met de in de volksmond zogenaamde ‘anale driehoek’ (Kontich-Reet-Aartselaar), die symbool staat voor de *tristesse* van de Vlaamse voorsteden. Deze associatie gaat in de Russische vertaling bijna volledig verloren: de eerste maal wordt ‘Reetveerdegem’ in het Russisch gehandhaafd, met de toevoeging van het woord ‘дно’ (‘bodem’, ‘onderkant van de samenleving’), maar in het vervolg van de film wordt telkens impliciet naar deze gemeente verwezen, bijvoorbeeld aan de hand van het woord ‘деревня’ (‘het dorp’). Een grotere graad aan pragmatische equivalentie bereikt bijvoorbeeld de Franse audiovisuele vertaler, die van Reetveerdegem het even obscene ‘Trou Duc Les Oyes’ maakt, zo stelde Vanasten vast (Boulogne, Brems en Vanasten 2015).

Belgische en Vlaamse realia

Vlaamse realia⁴ in *De helaasheid der dingen* zijn bijvoorbeeld de verwijzingen naar de Stoet van de Voil Jeanetten, waarin mannen verkleed lopen als vrouwen, en de vermelding van de drank ‘mazout’. De deelname van de vader en ooms van Gunther Strobbe aan de Stoet van de Voil Jeanetten wordt meermaals in beeld gebracht, zonder toelichting voor de kijker dat het om een traditioneel zuiveringsritueel gaat. Op wie niet vertrouwd is met het Carnaval van Aalst, maken deze door dronken travestieten bevolkte scènes ongetwijfeld een zonderlinge indruk. Dat geldt zeker voor de doorsnee Russische kijker, die travestie associeert met homoseksualiteit, waarvoor in Rusland bitter weinig tolerantie bestaat. Hoewel de techniek van de voice-over-vertaling in theorie ruimte biedt om dergelijke realia toe te lichten aan de hand van toegevoegde vertellerstekst, is dit in *Flamandskije natjoermorty* niet gebeurd – met als gevolg dat de Russische kijker op de betreffende scènes enkel kan reageren met onbegrip. Ook wat de vertaling van ‘mazout’ betreft, is de vertaler weinig creatief te werk gegaan: dit begrip is niet omschreven of toegelicht, maar

eenvoudigweg weggelaten: ‘Hier ze, ne mazout, dat drinken wij hier!’ is vertaald als ‘Вот, вот, что пьют у нас!’ (‘Ziehier, zie wat men bij ons drinkt!’). ‘Vier trappisten’ klinken in het Russisch als ‘четыре пива’ (‘vier biertjes’), wat een hyperoniem is. Het procedé van de omschrijving, eveneens met verlies van coloriet tot gevolg, werd dan weer gebruikt voor de vertaling van ‘smurf’: ‘игрушка’ (speeltje).

Dialect en lage registers

De uitgesproken keuze voor een van het Standaardnederlands afwijkende taalvariëteit strookt met de realiteit in Vlaanderen, waar nog altijd behoorlijk wat dialect wordt gesproken. Terwijl dit taalgebruik in het boek door Verhulst niet gereproduceerd, maar gesuggereerd wordt, aan de hand van woorden als ‘ge’, ‘nonkel’ en ‘poepen’ (in de betekenis van ‘neuken’), zijn de dialogen in de film met meer consequentie dialectisch gemaakt. Een van de kenmerken daarvan is het overvloedige gebruik van Franse leenwoorden uit het Frans, zoals ‘madam’, ‘vélo’ (fiets), ‘ménage’ (huishouden) en ‘kastaar’ (kwibus; afgeleid van ‘costaud’, wat eigenlijk ‘gespierd’ betekent). In de Russische voice-over-vertaling is van dialectisch taalgebruik evenwel amper nog een spootje terug te vinden: de volledige tekst van alle dialogen werd weergegeven in een gestandaardiseerde variant van het Russisch. Zo klinkt ‘Allé, pa!’ in het Russisch als ‘Осторожно, папа!’ (‘Voorzichtig, papa!’) en ‘Houdt erover op, ’t is mijn ménage!’ als ‘Перестань, это мое дело!’ (‘Houd op! Dat is mijn zaak.’). De enige indicatie voor de Russische kijker dat de personages geen standaardtaal spreken, is de handhaving van ‘madam’ als ‘мадам’ (‘madame’). De Russische kijker herkent dit woord als een Frans leenwoord, maar dat wordt eerder geassocieerd met hoogdravend of sarcastisch taalgebruik dan met volks taalgebruik. Overigens gaat het dialectisme van de personages in *De helaasheid der dingen* hand in hand met een opvallend laag taalregister, waarbij seksueel getinte krachttermen en scheldwoorden niet worden geschuwd. In de Russische voice-over-vertaling is het taalregister aanzienlijk opgekrikt. Ik beperkt mij hier tot twee voorbeelden: ‘ik draai hem, godverdomme, met zijn kloten in de gekaptmolen⁵’ wordt ‘из него фарш сделаю’ (‘ik zal van hem gehakt maken’). ‘D’r hangt tamelijk wat tet aan!’ verandert in het net iets minder figuratieve en platvloerse ‘с парой отличных сисок!’ (met een stel excellente tieten!).

De vastgestelde standaardisering doet het dialect, een van de meest opvallende kenmerken van de film, teniet. Toch behoeven deze ingrepen geen verbazing. Volgens vertaalwetenschappelijk onderzoek is standaardisering bij voice-over-vertaling nog wijder verspreid dan bij dubbing, ‘in order to facilitate the comprehension of the final audiovisual product’ (Franco, Matamala, Pilar

2010: 78-79). Meer in het algemeen is een zekere mate aan standaardisering kenmerkend aan alle vormen van vertaling: zoals bekend noemt Toury (1995: 267-274) deze tendens zelfs ‘a translation law’. Deze tendens is des te groter bij indirecte vertaling. Het is best mogelijk dat de Russische audiovisuele vertaling onrechtstreeks tot stand is gekomen, of dat een veelheid aan bronteksten door elkaar gebruikt werd. Eclectische vertaling is een veelvoorkomende praktijk bij het vertalen van films. Sowieso stelt het productiehuis een Engelse moedervertaling van de Nederlandstalige dialooglijst ter beschikking (Venken en Zalewski 2015). Deze Engelse vertaling, in hoofdzaak gericht op denotatieve equivalentie, kan worden gebruikt als intermediaire vertaling. Eventueel kan dan nog inspiratie opgedaan worden bij audiovisuele vertalingen van hetzelfde product in andere talen – al valt niet na te gaan of dat ook in Rusland gebeurd is.

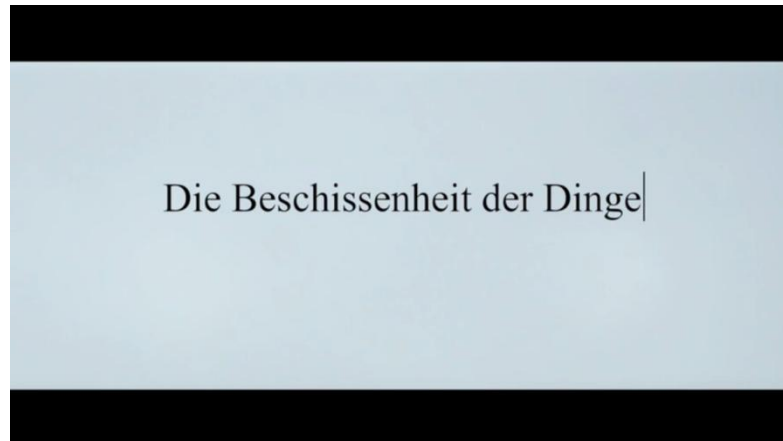
Om te begrijpen waarom het lage register in zo’n aanzienlijke mate gestandaardiseerd werd in de Russische vertaling, kan ook gewezen worden op het feit dat dialecten in Rusland relatief slecht ontwikkeld zijn. Indien de vertaler ervoor zou opteren om het dialectische karakter van de dialogen te handhaven, zou bovendien een keuze moeten worden gemaakt voor een welbepaald dialect. Onvermijdelijk zou dit gepaard gaan met de creatie van een nieuwe couleur locale. Je zou, als audiovisuele vertaler, de personages bijvoorbeeld een Oekraïens accent kunnen geven, maar dan zou de film allicht door kijkers als ongeloofwaardig worden beschouwd, omdat de setting geen Oekraïense indruk maakt. Wat de Franse dubbing van *De helaasheid der dingen* betreft, werd trouwens wel voor taalvariëteit gekozen die afwijkt van de standaardtaal: namelijk Belgisch Frans (Boulogne, Brems en Vanasten 2015). De Poolse ondertitelaars, Venken en Zalewski (2015), hebben overwogen om het Silezisch dialect te gebruiken ter vertaling van het Aalsters, maar hebben dit uiteindelijk toch niet gedaan om geen associaties op te roepen met een ‘koolmijnengrensregio’.

Gevolgen verschuivingen

Films gericht op entertainment werken meestal clichébevestigend. Gonzalez Ruiz en Cruz Garcia (2007: 229) menen dat kijkers die een gedubde film voorgeschiedt krijgen die niet beantwoordt aan het cliché van een bepaalde natie zich gemakkelijk kunnen vergissen over de plaats waar het verhaal zich afspeelt. Mutatis mutandis is het vermoeden gerechtvaardigd dat Russische kijkers *De helaasheid der dingen* niet meteen in Vlaanderen kunnen thuisbrengen. Deze film staat namelijk veraf van de bestaande stereotypen over Vlaanderen. Sterker nog: de walmende rode draad van het alcoholisme die doorheen de film loopt roept bij de Russen geen associaties met exotische

culturen, maar sluit prima aan bij de beelden die Russen over hun eigen cultuur cultiveren. Wel zou je in dit verband kunnen opperen dat er in *De helaasheid der dingen* anders en elders gedronken wordt: in plaats van wodka wordt bier gedronken en in plaats van thuis of op straat, gebeurt dat in de kroeg. Dat bier kan eventueel nog associaties oproepen met België, dat in Rusland ook wel gekend is voor de kwalitatieve bieren. Of de kroeg ook als Vlaams erkend wordt, ligt niet perse voor de hand. Hoeveel Russen weten hoe een Belgische kroeg er vanbinnen uit ziet?

De vaststelling dat de audiovisuele vertaalstrategie de Vlaamse couleur locale, zoals die in eigennamen, toponiemen, realia en Vlaams dialect, tot uiting komen, voor een groot stuk heeft weggegomd, zorgt uiteraard voor een losweken van de film uit de Vlaamse context. De eventuele verwarring over waar de film zich afspeelt wordt nog in de hand gewerkt door de manier waarop de titel van de film in beeld wordt gebracht. In de originele film verschijnt de titel 'De helaasheid der dingen' letter per letter bij aanvang van de film op het scherm, als afkomstig uit een typemachine. In de Russische versie leest de kijker echter de Duitse titel: 'Die Beschissenheit der Dinge' (zie afbeelding 7). Ongetwijfeld is deze vertaalkeuze gericht op het verhogen van de begrijpelijkheid: in Rusland komt kennis van het Duits vaker voor dan die van het Nederlands.

Afbeelding 7: Een van de eerste shots van de Russische versie van *De helaasheid der dingen*

Toch zou het te kort door de bocht zijn om te stellen dat de audiovisuele vertaalstrategie een *totaal* losweken van de film uit de Vlaamse context als effect heeft. De macht van een audiovisuele vertaler is beperkt. De film bestaat immers voor een groot stuk bestaat uit beelden, waar de audiovisuele vertaler geen rechtstreekse invloed op uitoefent. Uiteindelijk is het referentiekader van de kijker toch nog doorslaggevend om te bepalen of *De helaasheid der dingen* als een Vlaamse film wordt bekeken.

Een spoortocht op het internet (zoals de websites <Kinopoisk.ru>, <Filmsimhonet.ru> en <Megacritic.ru>) naar reacties van Russische kijkers suggereert dat de Vlaamse context van de film volstrekt onbelangrijk wordt gevonden. Hun appreciatie gaat vooral uit naar de universele verhaallijn. *De helaasheid der dingen* gaat niet zozeer over Vlaanderen, maar over ‘не очень-то удачливая провинциальная семейка’⁶ (een niet erg succesvol gezin uit de provincie), ‘жизнь подростка в семье алкоголиков’⁷ (‘het leven van een puber in een gezin van alcoholici’), over hoe ‘ростой мальчик из не очень благоприятной семьи смог стать нормальным мужчиной’⁸ (‘een gewone jongen uit een niet erg welvarend gezin een normale man kon worden’). Indien de gebeurtenissen van de film dan toch in verband worden gebracht met een geografische regio, dan is dat niet zozeer Vlaanderen, maar heel Europa: ‘Это фильм о сегодняшней дикой Европе.’⁹ (Dit is een film over het hedendaagse losgeslagen Europa); ‘Трустный взгляд на нынешнее состояние ожиревшей и погрязшей в плебеских излишествах Европы.’¹⁰ (Een trieste blik op de eigentijdse toestand van het van zijn plebejische excessen oververzadigde Europa.)

De bevrijding door de Russen

Het lijkt erop dat door twee grenzen over te steken, die van papier naar het doek en van het Nederlandse naar het Russische taalgebied, een dimensie die door de boek- en filmcritici in Nederland en Vlaanderen essentieel wordt bevonden, naar de achtergrond verschuift. *De helaasheid der dingen* mag zich in Vlaanderen en Nederland dan aandienen als een document over Vlaanderen, *Flamandskije natjoermorty* doet dat in Rusland, in weerwil van de titel, niet. Enerzijds zou je kunnen denken dat Verhulst dus in zekere zin zijn slag binnen haalt. Hij laat namelijk verstaan dat de uitgebeelde primitievelingen ook als ze geëxporteerd worden naar andere taalgebieden wat hem betreft geen vertegenwoordigers zijn van Vlaanderen, maar gewoon mensen: ‘Toen het boek hier in Rome werd voorgesteld was er een vrouw in bontjas die naar me toe kwam en zei: “Dat kennen wij hier toch niet zo van dat vuile marginale,” maar meteen daarna kwam er een man naar me toe die zei dat zijn zoon aan de drugs zat’ (Réthelyi 2014: 7). Anderzijds is het ook zo dat de bevrijding van de Vlaamse dimensie ook ruimte creëert voor nationaal-Russische interpretaties – maar de kwestie hoe die interpretaties eruit zouden kunnen zien valt buiten het bestek van dit artikel.

Tot slot kan worden opgemerkt dat de import van de film *De helaasheid der dingen* in Rusland min of meer op de valreep heeft plaatsgevonden. De wetten die Rusland gedurende de laatste twee jaren afgekondigd heeft om homoseksualiteit en het gebruik van scheldtaal in de publieke ruimte aan banden

te leggen, maken de publieke vertoning van *De helaasheid der dingen*, met zijn Voil Janetten en grofgebekte hoofdpersonages, namelijk strafbaar.¹¹ Gesteld dat een Russische uitgever vandaag een adequate vertaling zou uitbrengen van *De helaasheid der dingen*, dan riskeert hij vervolging wegens de publicatie van ‘niet-standaard lexicon’. Het spreekt voor zich dat deze constellatie de Russische receptiebereidheid voor *De helaasheid der dingen* als boek niet in de hand werkt – al zijn er altijd nog de Belgische peren, die de Russen leren dat goede Belgische producten ook zonder officiële goedkeuring kunnen worden verkregen.

Bibliografie

Boulogne, Brems en Vanasten 2015 - Pieter Boulogne, Elke Brems en Stéphanie Vanasten. ‘Van Reetveerdegem naar Parijs en Moskou. *De helaasheid der dingen* als (vertaalde) verfilming’, 2015. Webfilter. <http://www.tijdschrift-filter.nl/webfilter/dossier.aspx>

‘Flamandcy.’ A-One Films. <http://a-onefilms.com/blog/789>

‘Flamandskie natjurmorty.’ Cinema.spb.ru.
<http://www.cinema.spb.ru/forum.php?showthread=1&fid=1&tid=1695>

‘Flamandskie natjurmorty.’ Megacritic.ru. <http://www.megacritic.ru/film/1276.html>

‘Flamandskie natjurmorty. De helaasheid der dingen’ <http://www.kinopoisk.ru/film/427429/>

Franco, Matamala, Pilar 2010 - Eliana Franco, Anna Matamala en Pilar Orero, *Voice-over-translation. An overview*. Bern: Peter Lang, 2010.

Genette 1987 - Gérard Genette, *Seuils*. Paris: Editions du Seuil, 1987.

Gonzalez Ruiz en Cruz Garcia 2007 - Victor M. Gonzalez Ruiz, Laura Cruz Garcia, ‘Other voices, other rooms? The relevance of dubbing in the reception of audiovisual products’ In: Remael, Aline en Neves, Josélia (ed.). *Linguistica Antverpiensia. A Tool for Social Integration? Audiovisual Translation from Different Angles*. 2007: 6. p. 219-233.

Grit 2004 – Grit Diederik, ‘De vertaling van realia.’ In: Bloemen, Henri et al. (red.) *Denken over vertalen. Tekstboek vertaalwetenschap*. Utrecht: Vantilt, 2004. p. 279-286.

Michajlova 2003 - Irina Michajlova, ‘Niderlandskaja literatura po-russki: dva veka istorii’. In: Scheltjens, Werner. *Bibliografie van de Nederlandse literatuur in Russische vertaling*. Sint-Petersburg: Aleteja, 2003. p. 23-68.

Nagayama 2012 - Saki Nagayama, ‘Het ontstaan van *Spijtige dagen*. *De helaasheid der dingen* in het Japans.’ *Filter. Tijdschrift over vertalen* (2012), 4. p. 9-14.

‘Otzyvy o fil’m Flamandskie natjurmorty’. Imhonet.ru.
<http://films.imhonet.ru/element/1133266/opinions/>

Paget 1999 – Derek Paget, ‘Speaking out. The transformations of *Trainspotting*’ In: Cartmell, Deborah & Whelehan, Imelda (red.). *Adaptations. From text to screen, screen to text.* London/New York: Routledge, 1999. p. 128-140.

Réthelyi, Orsolya. “‘Altijd opnieuw ergens schrijver worden’ Gesprek met Dimitri Verhulst.’ *Filter. Tijdschrift over vertalen* (2014), 4. p. 3-8.

‘rež. Feliks van Groningen, Flamandskie natjurmorty.’ Youtube.
http://youtu.be/Fu_nsOrLuSo

Rigney 2012 - Ann Rigney, *The Afterlives of Walter Scott. Memory on the Move.* Oxford University Press, 2012.

Strukov 2011 - Vlad. Strukov, ‘Translated by Goblin. Global challenge and local response in Post-Soviet translations of Hollywood films’. Baer, Brian James (ed.). *Contexts, Subtexts and Pretexts. Literary translation in Eastern Europe and Russia.* p. 235-248. John Benjamins, 2011. [= Benjamins Translation Library Volume 89]

Toury 1995 - Gideon Toury, *Descriptive Translation Studies and Beyond.* Philadelphia: John Benjamins, 1995.

Venken en Zalewski 2015 - Machteld Venken, Krzysztof Marcin Zalewski. ‘Boso, ale na rowerze. De Helaasheid der dingen in Polen.’ 2015 *Webfilter*. <http://www.tijdschrift-filter.nl/webfilter/dossier.aspx>

Verhulst 2007 - Dimitri Verhulst, *De helaasheid der dingen*: Amsterdam/Antwerpen: Contact, 2007.

Woźniak 2012 - Monika Woźniak, ‘Voice-Over or Voice-in-between? Some Considerations about Voice-Over Translation of Feature Films on Polish Television’ In: Ryma, Aline, Orero, Pilar en Carroll, Mary (eds). *Audiovisual Translation and Media Accessibility at the Crossroads. Media for All 3.* Amsterdam/New York: Rodopi, 2012.

Noten

¹ The Circulation of Dutch Literature, afgekort CODL, is een netwerk van academie die zich bezighouden met de overdracht en de receptie van een dozijn geselecteerde Vlaamse en Nederlandse literaire teksten in nationaal en internationaal perspectief. Zie <http://www.codl.nl/>.

² Volgens een getuigenis van Nagayama (2014: 12), de Japanse vertaalster van Verhulst, sluiten bepaalde stemmingen van *De helaasheid der dingen* inderdaad naadloos aan bij de Japanse mentaliteit: ‘Je zou de roman niet snel associëren met nette, rustige Japanners, maar toch hebben ze een stevige traditie om dronken te worden. Wie ooit in het echt of in een documentaire heeft gezien hoe Japanners in beesten veranderen als ze na het werk samen gaan

drinken, begrijpt dat ze de drankscènes in dit boek enorm waarderen.’

³ Een diepgravende analyse van de adaptatie *Trainspotting* wordt ondernomen door Paget (1999).

⁴ Hier opgevat als ‘de concrete unieke verschijnselen of categorale begrippen die specifiek zijn voor een bepaald land of cultuurgebied en die elders geen of hooguit een gedeeltelijk equivalent kennen’ (Grit 2004: 279).

⁵ Dialect voor ‘gehaktmolen’.

⁶ ‘Otzyvy o fil’m Flamandskie natjurmorty’

⁷ ‘Flamandskie natjurmorty’ Cinema.spb.ru.

⁸ ‘Flamandskie natjurmorty. De helaasheid der dingen’

⁹ ‘Otzyvy o fil’m Flamandskie natjurmorty’

¹⁰ ‘Flamandskie natjurmorty. De helaasheid der dingen’

¹¹ In Rusland bestaat al langer geïstitutionaliseerde intolerantie voor het gebruik van scheldwoorden in de publieke ruimte. Volgens artikel 20.1 van het Russische Wetboek der Administratieve Overtredingen komt het ongecensureerd gebruik van ‘брань’ (‘onwelvoeglijke taal’) neer op een schending van de openbare orde. Daarop staat een maximumstraf van 15 dagen gevangenis. In 2013 werd de wetgeving over het gebruik van ‘niet-standaard lexicon’ nog verstrengd, met als een van de eerste gevolgen een ban op de publieke vertoning van Zvjagintsevs *Leviathan* (2014). Los daarvan is er in Rusland sinds 2013 ook een wet van kracht, zogenaamd om minderjarigen te beschermen, die uitingen van homoseksualiteit in de publieke ruimte aan banden legt.

De vis werd ook in Tsjechië duur betaald. Heijermans' *Op hoop van zegen* in Tsjechische vertalingen, opvoeringen en besprekingen (1901-1973)

Lucie Sedláčková & Albert Gielen
Karelsuniversiteit Praag

Dit artikel bepreekt de circulatie van het beroemdste toneelstuk van Herman Heijermans, *Op hoop van zegen* (1900), in wat we voor het gemak Tsjechië noemen. In de praktijk betekent het dat we op zoek moesten naar vertalingen en opvoeringen van het stuk ten tijde van de Habsburgse monarchie, het democratische en het socialistische Tsjechoslowakije. Het blijkt dat *Op hoop van zegen*, naast de vele opvoeringen van *Allerzielen*, meerdere keren in het Tsjechisch vertaald en geësceneerd is, zowel door professionele als amateurtoneelgezelschappen. In het artikel geven we een overzicht van de opvoeringen in de periode tussen 1901 en 1973 (volgens onze informatie dateert de laatste opvoering uit dat jaar) en met behulp van de besprekingen die de opvoeringen begeleidden, proberen we meer licht te werpen op de receptie van Heijermans in Tsjechië.

Tento článek se zabývá cirkulací nejslavnější hry Hermana Heijermanse *Naděje* (1900, č. jako *Naděje* 1902 a jako *Lod' jménem Naděje*, 1973) v českých zemích. V praxi to znamená, že jsme museli vyhledat překlady a inscenace této hry v době habsburské monarchie, demokratického i socialistického Československa. Z výzkumu vyplývá, že *Naděje*, vedle četných divadelních provedení hry *Na faře*, byla do češtiny vícekrát přeložena a v češtině také mnohokrát inscenována, a to jak profesionálními tak ochotnickými společnostmi. V článku uvádíme přehled inscenací v období mezi lety 1901 a 1973 (kdy podle našich informací byla hra uvedena poprvé, resp. naposledy). Za pomoci dostupných recenzí, které inscenace doprovázely, se snažíme osvětlit receptu H. Heijermanse v českých zemích.

Introductie: Het leven

Herman Heijermans werd geboren in 1864 in Rotterdam, in een liberaal Joods gezin bestaande uit tien kinderen. Zijn vader verdiende moeizaam de kost als journalist. Herman schreef als kind gedichten en toneelstukjes. Ondanks dat talent mocht hij van zijn vader niet in zijn journalistieke voetsporen treden, maar moest hij een beroep met status zoeken. Hij ging op een bank werken, maar gaf dat al snel op om een eigen bedrijf te beginnen. Met fatale gevolgen. Hij kon ternauwernood aan een faillissement ontsnappen; de familie schraapte al hun geld bij elkaar en bij een bank sloot hij een zeer langlopende lening. Zijn schulden zouden hem zijn hele leven blijven achtervolgen.

Op 1 juli 1892 vertrok hij naar Amsterdam, op 27-jarige leeftijd, om er kunstenaar te worden. Zijn eerste literaire bijdrage, de realistische novelle 'n *Jodenstreek* was in *De Gids* verschenen. Hij werd een bewonderaar van het radicale realisme en naturalisme, dat via Parijs in Nederland terecht kwam. Hij bewonderde het werk van Ibsens *Spoken*, Hauptmanns *De wevers*, Strindbergs *Freule Julie* en Tolstojs *De macht der duisternis*.

In de winter van 1891-1892 schreef hij het toneelstuk *Dora Kremer* dat op 25 april 1893 in Rotterdam in première ging en door de pers weinig enthousiast ontvangen werd. Al een week voor de première van *Dora Kremer* 'vertaalde' hij *Ahasverus* (1893), een eenakter, geschreven door de onbekende Joodse Rus Ivan Jelakowitch. Het stuk oogstte veel succes en daarmee was volgens Heijermans bewezen dat wanneer een stuk door een Rus geschreven werd het werd geprezen, terwijl een stuk van een Nederlander alleen maar op negatieve recensies kon rekenen. Toen bleek dat Heijermans niet de vertaler, maar de auteur van het stuk was, was een rel geboren.

Een volgende stap in zijn loopbaan voltrok zich op 15 december 1894 in *De Telegraaf*. Onder het pseudoniem S. Falkland verscheen voor het eerst een wekelijkse feuilleton met de titel 'Amsterdamsch Schetsboek'. Als S. Falkland zou hij de rest van zijn leven, op korte onderbrekingen na, zijn Falklandjes blijven publiceren. Daarnaast deed hij sinds september 1895 als 'Gerrit' of 'Gerritje' verslag van zijn theaterbezoek. Tijdens een van deze avonden maakte hij kennis met zangeres Marie Peers, dochter van de Poolse Sophia Posnanski en een onbekend gebleven vader. Marie was getrouwd, moeder van twee kinderen, maar het huwelijk was weinig gelukkig. Aan het einde van de avond ging hij mee naar haar woning en bleef daar. Hij trok zich vervolgens terug uit het openbare leven, ging met Marie in Wijk aan Zee wonen om aan roddel en vooroordelen te ontsnappen en schreef er het realistische verhaal van deze heftige liefdesrelatie dat nergens gepubliceerd kon worden, totdat hij kennismakte met D. Buys van de *Populair-geneeskundige Boekhandel A. van Klaveren* die gespecialiseerd was in de 'gezondheidsleer van het geslachtsleven' en de daaraan verbonden ziekten (Goedkoop 1996: 151). Het boek verscheen in 1898 als *Kamertjeszonde. Herinneringen van K. Habbema*.

Begin 1897 werd hij lid van de SDAP (Goedkoop 1996: 149). Het socialistisch naturalisme werd zijn poëtica. De leiding van de SDAP vroeg hem een politiek toneelstukje van twintig minuten te schrijven, met weinig personen en een of twee, liefst een, damesrollen; het werd de eenakter *Puntje* (1898). De stampvolle congreszaal genoot met volle teugen. Het succes leidde tot een opdracht van de Nederlandsche Toneelvereniging en hij kreeg meteen een voorschot van 300 guldens.

Wederom wierp hij zich als vertaler van een toneelstuk op. Hij noemde zichzelf E. Eylwerda, de vertaler van *Ghetto* van Arpad Madach, de zoon van de

grote Hongaarse toneelschrijver Emerich Madach. Het gerucht ging echter al snel dat Heijermans de echte auteur was. Omdat het uitlekken van een pseudoniem tot nog heftigere reacties zou leiden dan wanneer hij zijn eigen naam zou gebruiken, besloot hij *Ghetto* onder de naam Heijermans het licht te laten zien. Het stuk sloot aan op de actualiteit.

Op 30 september 1900 krijgt hij van de Nederlandsche Toneelvereniging opdracht tot het schrijven van een stuk dat zou spelen in het vissersdorpje Wijk aan Zee aan de Noordzee, de titel voor het realistische drama stond al snel vast: *Op hoop van zegen. Spel van de zee in vier bedrijven* (Goedkoop 1996: 204). Om de indruk van waarheid te vergroten werd in een realistisch decor gespeeld en de acteurs moesten spelen alsof ze gewone mensen waren.

Heijermans was prima op de hoogte van het vissersleven. Toen hij Marie Peers leerde kennen, waarmee hij nu getrouwd was, hadden ze een tijdje in Wijk aan Zee gewoond, om aan boze tongen te ontsnappen. Daar zat Heijermans op de eerste rij wanneer een verdronken man bij het aangespoelde hout gevonden werd. Toen al verzamelde hij krantenknipsels over de visserij, bezocht congressen van Hollandse reders en documenteerde hij zich nauwkeurig. Op 24 december 1900 ging *Op hoop van zegen* in première.

Al in 1901 ging *Die Hoffnung* in Berlijn en Hamburg in omloop. In 1902 en 1903 nam zijn beroemdheid zienderogen toe. Als *Die Hoffnung auf Segen*, *The Good Hope*, *La Bonne Espérance*, *Zeribas grumschawa*, *Ceribu uz Svetibu*, *Nadzieja*, *Hoppet*, *Naděje* en *Gibelj Najadzy* maakte het een zegetocht langs de schouwburgen van Wenen, Londen, New York en de rest van de Verenigde Staten, Parijs, Praag, Boedapest, Belgrado tot in Moskou toe. Nederland had twee wereldberoemde schrijvers, Multatuli en Herman Heijermans. Beroemd en geprezen ja. Geld nee. Hij moest het financieel hebben van werk dat in proza verscheen, zoals *Sabbath*, *Diamantstad* en *Kamertjeszonde*, en van het verhoogde honorarium dat hij kreeg voor zijn bijdragen aan tijdschriften.

Uit onvrede met *Ghetto*, dat hij met andere ogen was gaan bezien, schreef hij *Allerzielen*. De tegenhanger van *Ghetto* stelt nu het christendom aan de kaak. Kerstmis 1904 ging *Allerzielen. Een zinnebeeldig spel in drie bedrijven* in première (Goedkoop 1996: 237). Hierin liet Heijermans zijn socialistisch naturalisme los om zich, net als veel tijdgenoten, aan de neoromantiek te wagen.

In december 1914 zou *Op hoop van zegen* voor de 500ste keer gespeeld worden. Er volgde een jubelende tournee door het hele land. Op 4 maart 1916 werd het voor de 600ste keer gespeeld. De dame die Kniertje speelde, Esther de Boer-van Rijk, smeekte Heijermans of hij voor haar geen ander stuk wilde schrijven, zodat ze niet voor de 601ste keer Kniertje hoefde te spelen. Het werd een heel gedoe en of er een rechtstreeks verband bestaat is onbekend, maar op 7 augustus 1916 voltooide hij een toneelstuk dat hij enkele jaren geleden daarvoor begonnen was (Goedkoop 1996: 347-348). Het werd *Eva Bonheur*. Een hit voor

Esther de Boer en Heijermans na de première in april 1917 (Goedkoop 1996: 351-352). Ook *Op hoop van zegen* bleef het goed doen. In 1920 volgde de 750ste opvoering (Goedkoop 1996: 380). Voor de 1000ste keer werd het op 6 oktober 1922 gespeeld (Goedkoop 1996: 386). Esther de Boer-van Rijk zou Kniertje zo'n 1200 keer spelen en daar komen dan ook nog eens twee verfilmingen bij (1918 en 1934).

Toen zijn 60ste verjaardag naderde werd besloten om die dag feestelijk te vieren en hem meteen van wat geld te voorzien door in het gehele land een Heijermans-stuk op de planken te brengen, een plan dat na zijn overlijden op 22 november 1924 werd voortgezet als hommage aan de grootste Nederlandse toneelschrijver van wie *Op hoop van zegen* het meest bekende en gespeelde stuk was.

Het culturele veld waarop *Op hoop van zegen* terecht kwam

Het culturele veld in de Tsjechische landen waarop Herman Heijermans' *Op hoop van zegen* neerstreek is een complex veld. Het onderzoek naar *Op hoop van zegen* in de Tsjechische republiek kan dan ook niet voorbij gaan aan een aantal aspecten die typerend zijn voor dit land. Op de eerste plaats dient men te beseffen dat het land waarin *Naděje* in 1901 voor het eerst werd opgevoerd sinds 1918 niet meer bestaat en daarna van naam, landsgrenzen, taal en type bestuur verschillende keren is veranderd. Het theaterveld van 1901 viel uiteen in een Duitstalig en een Tsjechisch veld. Nadat het land zich in 1918 losmaakt van de Habsburgse dubbelmonarchie, Oostenrijk-Hongarije, ontstaat de republiek Tsjechoslowakije en het Duits als officiële taal wordt ingeruild voor het Tsjechisch, en ook wel het Slowaaks. Voor de hedendaagse bezoeker heeft dat tot gevolg dat *Op hoop van zegen* in wat nu Tsjechië wordt genoemd, mogelijk ook in het Duits is opgevoerd. Als *Die Hoffnung* gaat *Op hoop van zegen* in 1901 in Wenen en Berlijn in première. Naast opvoeringen in het Tsjechisch zijn er waarschijnlijk ook in het Duits geweest. Of Duitstalige opvoeringen in Tsjechoslowakije zelf dan wel het circuleren van een Duitse vertaling van *Op hoop van zegen* aanleiding tot de Tsjechische vertaling was, valt niet te reconstrueren. Zeker is wel dat het theaterrepertoire in Duitsland van eminent belang was voor de keuze in Tsjechische theaters en toneelgezelschappen.

In aansluiting op het bovenstaande is het tweede aandachtspunt waarin we de culturele velden willen bestuderen in verschillende fases, zoals tijdens de Habsburgse dubbelmonarchie, het interbellum en de naoorlogse periode. Met de verandering van bestuursvorm, veranderden ook de ideologische uitgangspunten. We verwachten dat de turbulente Tsjechische geschiedenis zijn

weerslag heeft op de positie die *Op hoop van zegen* inneemt op het culturele veld.

Op de derde plaats moeten we beseffen dat in 1993 Tsjechoslowakije ophoudt te bestaan en wordt vervangen door twee zelfstandige landen, te weten de Tsjechische republiek (Tsjechië) en Slowakije. Dit betekent dat dit onderzoek in beide landen verricht kan worden. Wij onderzoeken Slowakije niet, maar concentreren ons volledig op wat nu Tsjechië is en de vertalingen in het Tsjechisch. Binnen het theaterveld kan gekeken worden hoe beide talen om de dominantie strijden.

Hiermee komen we tot een vierde aandachtspunt. We kunnen de Tsjechische theatergeschiedenis, of preciezer gezegd, de opvoeringpraktijk, niet onvermeld laten. Theateragenten hielden premières van toneelstukken nauwlettend in de gaten en trachtten van succesvolle voorstellingen zo snel mogelijk de opvoerrechten te verkrijgen. Vervolgens maakte een lid van het toneelgezelschap een vertaling. Dit diende snel gedaan te worden, om te voorkomen dat een ander gezelschap het toneelstuk eveneens zou vertalen en het eerder op de bühne zou brengen. Dit betekent dat misschien niet de meest deskundige vertalers zich aan een vertaling waagden, maar ook dat meerdere vertalers van hetzelfde theaterstuk actief waren en vaak een vertaling maakten dat maar voor een paar uitvoeringen diende. Bovendien waren niet alle vertalingen officieel.¹

Een vijfde punt van aandacht is de eerder genoemde opvoeringpraktijk in relatie tot de populariteit van het theater in het dagelijkse Tsjechische leven. Zeker in de eerste helft van de twintigste eeuw speelde het amateurtoneel een belangrijke rol in het sociale leven. Voor zover we op dit moment kunnen overzien werd *Op hoop van zegen* vooral door professionele gezelschappen op de planken gebracht en tot onze grote verrassing was *Allerzielen* vooral bij de amateurgezelschappen een geliefd stuk. De professionele gezelschappen kunnen, overigens, onderverdeeld worden in rondreizende en vaste gezelschappen. Door alle is Heijermans opgevoerd.

Het zesde punt van aandacht zijn de verschillen tussen Tsjechië en Nederland waar het gaat om de visserij. Omdat Nederland aan zee ligt, heeft het een eeuwenoude visserijtraditie, met de daarbij behorende sociale strijd. Dat ligt in Tsjechië anders. De visserij is er nauwelijks gevaarlijk te noemen en voor zover het bestaat, wordt het heel anders bedreven. We veronderstellen dat dit in de Tsjechische vertaling sporen achtergelaten heeft. De uitdrukkingen ‘op hoop van zegen’ en ‘de vis wordt duur betaald’ zijn in het Nederlands gevleugelde uitdrukkingen; daarvoor een Tsjechische equivalent vinden zal niet eenvoudig geweest zijn. Afgezien van de typische Nederlandse visserij-elementen die translatologische consequenties hebben, zouden ze mogelijk op het geringe succes van *Op hoop van zegen* kunnen wijzen. Misschien is de positie van de

visserij in Tsjechië er de oorzaak van dat *Allerzielen* dichterbij de beleevingswereld staat dan *Op hoop van zegen*. Het is in elk geval een vraag waar in een deelonderzoek het antwoord op gezocht moet worden.

Tsjechische vertalingen van *Op hoop van zegen*

Op hoop van zegen is meerdere keren in het Tsjechisch vertaald, zowel in de eerste als de tweede helft van de twintigste eeuw. Van al deze vertalingen zijn er slechts twee officieel. Dit is voor een belangrijk deel te wijten aan het feit dat in de in de eerste helft van de twintigste eeuw weinig professionele vertalers zich op vertalingen uit het Nederlands specialiseerden; dit geldt in het bijzonder voor het vertalen van toneelteksten. De meeste vertalers vertaalden uit meerdere talen, vaak wel uit tientallen talen.

Dit was bijvoorbeeld het geval met O.S. Vetti (pseudoniem van Alois Koudelka, 1861-1942), die als eerste *Op hoop van zegen* in 1901 vertaalde en het stuk in 1902 uitgaf onder de titel *Naděje* (wat *De hoop* betekent). Het verscheen in Praag in 1902 in de editie ‘Repertoire van de Tsjechische Theaters’ en werd tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw het vaakst gebruikt voor opvoeringen. Vetti was iemand die uit meer dan dertig talen vertaalde, waaronder het Nederlands. Hij onderhield dan ook contacten met talloze buitenlandse uitgeverijen om op de hoogte te blijven van de actuele literatuur die hij dan direct uit die talen vertaalde. Zo vertaalde hij ook rechtstreeks uit het Nederlands, hoewel hij noch in het Nederlands, noch in het vertalen van theaterteksten was gespecialiseerd. Vetti week in elk geval af van veel andere vertalers.

De andere officiële vertaling stamt uit 1973 en werd gemaakt door Miloš Honsa (1912-1983), die in eerste instantie regisseur was van een amateurtoneelgezelschap. Hij vertaalde het theaterstuk via het Duits en bewerkte het voor zijn eigen gezelschap.² Voor zover we weten, werd deze vertaling slechts één keer gebruikt, door Honsa zelf als regisseur.

De derde vertaling hebben we in het Theaterinstituut in Praag ontdekt dat alleen als typoscript bestaat. Dit is gemaakt door Mikeš en Bartošíková, maar is helaas niet gedateerd. We hebben tot nu toe geen informatie gevonden over potentiële opvoeringen van deze vertaling. Ook de datering is moeilijk te bepalen. Er staat een stempel op van een rondreizend toneelgezelschap dat van 1945 tot 1962 actief was, daarom is onze schatting dat de vertaling in deze periode tot stand kwam. Dat proberen we in een volgende fase te onderzoeken.

De laatste vertaling waarnaar onze bronnen verwijzen is een vertaling vermoedelijk gemaakt door Jaroslav Pulda (1871-1926), acteur, regisseur en schrijver. In de publicatie *Honderd jaar Tsjechisch toneel in Pilsen – Sto let*

českého divadla v Plzni (Procházka 1965: 121) staat hij aangegeven als auteur van de vertaling van de opvoering in 1903 in Pilsen en hij zou de vertaling via het Duits gemaakt hebben. Dit wordt echter tegengesproken door andere bronnen. In het stadsarchief in Pilsen, waar het archief van het theater ondergebracht is, is geen vertaling van Pulda teruggevonden, en volgens andere bronnen is ook voor de opvoering in Pilsen de vaakst gebruikte vertaling van O.S. Vetti gebruikt. Dat blijkt onder andere uit notities van regisseur Budil en ook uit de berichten in de toenmalige pers (artikel in *Nová doba*, 15-1-1902).

Van bijzondere aard is een ‘proefvertaling’ die door Tsjechische studenten Nederlands van de Karelsuniversiteit van Praag onder leiding van Olga Krijtová (1931-2013) is gemaakt. In de jaren zeventig experimenteerde zij met het ‘kollektief’ vertalen van literair werk. De eerste poging was om met tweedejaars studenten één bedrijf uit *Op hoop van zegen* in het Tsjechisch te vertalen. De vertaling uit 1902 vond zij weliswaar verouderd maar het diende wel tot leidraad voor de nieuwe vertaling. Echter, de vertaling en een artikel over het stuk en de auteur werden niet gepubliceerd: ‘Dit spel uit het jaar 1900 vond men te weinig interessant voor het grote publiek om een heropvoering te rechtvaardigen’ (Krijtová 1978: 142).

Vertalingen van andere theaterstukken van Herman Heijermans

Om een indruk te geven en om de vertalingen van *Op hoop van zegen* ten opzichte van ander vertaald werk van Heijermans af te zetten, geven we nog een kort overzicht van andere stukken die in het Tsjechisch zijn vertaald en opgevoerd.

AHASVERUS (1893):

1. Vertaald door Jar. Leydr. 1901. (Vertaling niet teruggevonden. Volgens het blad *Divadelní listy* gespeeld op 20 oktober 1901 in Praag-Vinohrady door de Tsjechisch-joodse vereniging.)
2. *Ahasver: Činohra o 1 jednání*. Vertaald door Oskar Fantl. Unhošť u Prahy : uitgever F.S. Frabša, 1905, 5 blz. Reeks Naše knihovna, nr. 4.

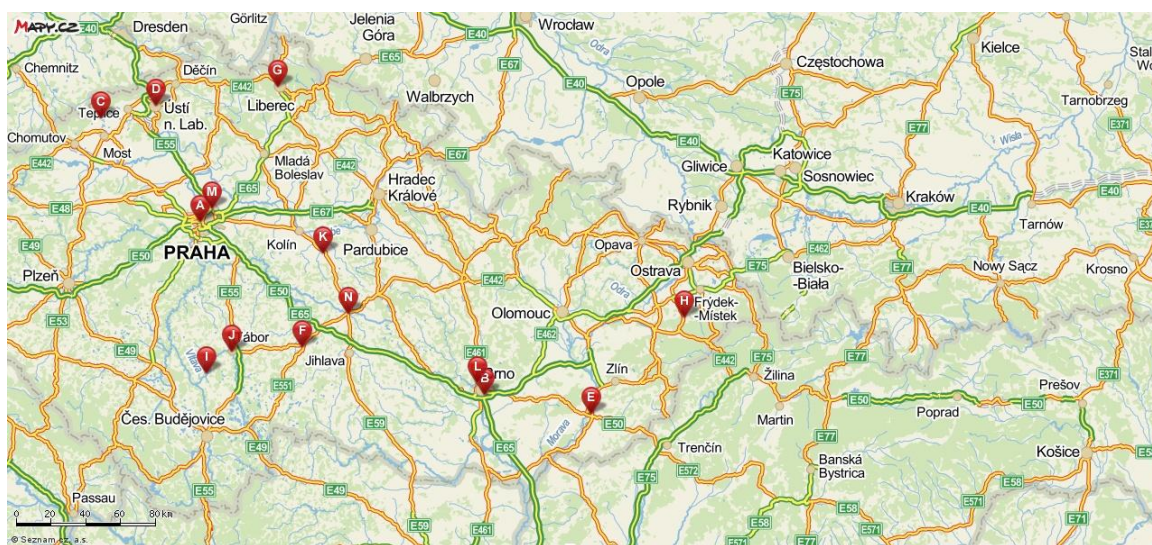
ALLERZIELEN (1905):

1. *Na faře : drama o třech jednáních*. Vertaald door F.V. Krejčí. Praag: uitgever Dělnická akademie, 1909, 76 blz. Reeks Divadelní knihovna , nr. 4.
2. *Na faře : Hra o třech jednáních* . Vertaald door F.V. Krejčí,. Praag: uitgever Zora Karlín, 1919, 106 blz. Reeks České divadlo, nr. 9. 2e druk: 1920.

GHETTO (1898)

Ghetto: Drama o 3 jednáních. Vertaald door St. Langer, Thespis, z.j., 41 blz. (Niet gedateerd, maar waarschijnlijk: 1926 – toen opgevoerd in České Budějovice, in 1928 opgevoerd in Kladno).

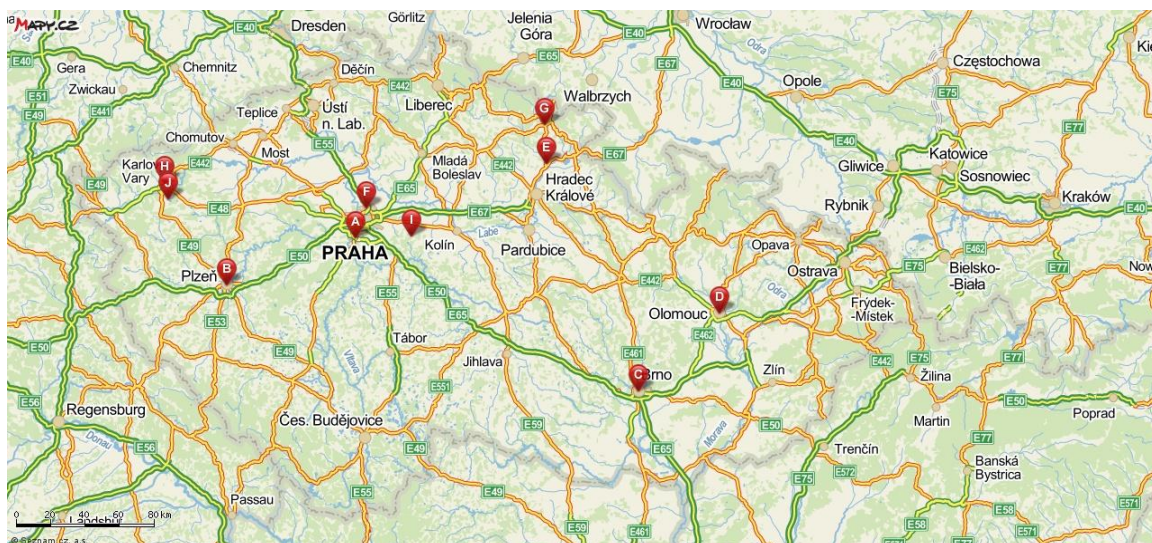
Ahasverus, *Allerzielen* en *Ghetto* zijn allemaal in de eerste helft van de twintigste eeuw vertaald en opgevoerd, en *Ahasverus* was volgens onze informatie het eerste stuk dat op het gebied van Tsjechië ooit is opgevoerd, namelijk in oktober 1901 door de Tsjechisch-joodse vereniging in Praag, dus ongeveer twee maanden voor de eerste première van *Op hoop van zegen*. Van deze drie stukken werd *Allerzielen* het vaakst opgevoerd, met name door amateurtoneelgezelschappen. Het werd altijd opgevoerd in de vertaling van Krejčí, onder de titel *Na faře* (wat *In de parochie* betekent). Op de kaart ziet u de plaatsen waar *Allerzielen* is binnen veertig jaar, van 1908 tot 1948. We hebben in totaal 14 opvoeringen gevonden in 12 steden, verspreid over heel Bohemen en Moravië.

Figuur 1: Opvoeringen van *Na faře* (Allerzielen)

A 1908 Praag *Švandovo divadlo*
B 1909 Brno *Nationaal Theater*
C 1909 Litvínov *amateurs*
D 1909 Ústí n.L. *amateurs*
E 1911 Uher. Hradiště *Václav Choděra*
F 1911 Pelhřimov *Rieger*
G 1914 Liberec *arbeiderstoneel*

H 1919 Frenštát p. Radh. *amateurs*
I 1920 Bechyně *amateurs*
J 1921 Tábor *amateurs*
K 1921 Čáslav *amateurs*
L 1924 Brno-Kr.Pole *Divadlo Bratrství*
M 1924 Praag-Žižkov *amateurs*
N 1948 Havlíčkův Brod *amateurs*

Figuur 2: Opvoeringen van *Naděje* (Op hoop van zegen)

A 1901 Praag *Nationaal Theater*
 B 1902 Pilsen *Groot Theater*
 C 1903 Brno *Nationaal Theater*
 D 1903 Olomouc *Alois Janovský*
 E 1911 Jaroměř *J.E.Sedláček*

F 1921 Praag *Uranie*
 G 1926 Červený Kostelec *amateurs*
 H 1948 Karlovy Vary *Regionaal Theater*
 I 1956 Kostelec n.Č.l. *amateurs*
 J 1973 Karlovy Vary *D3 amateurs*

De periode 1901-1973

Toen op 12-12-1901 (om 19.00) *Op hoop van zegen* in het Tsjechisch in het Nationale theater in Praag in première ging was dat nog onder de Habsburgse overheersing. Bohemen en Moravië maakten deel uit van de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie. De Tsjechische taal en cultuur begon de Duitse te domineren in de gebieden waar de Tsjechische bevolking in de meerderheid was. In totaal leefden er 7 miljoen Tsjechen op een totaal van bijna 9,5 miljoen. Zo bezaten omstreeks 1900 slechts 6,7 % van de half miljoen inwoners van de Praagse agglomeratie de Duitse nationaliteit, zodat de Duitsers een absolute minderheid waren geworden. Eind negentiende eeuw was het Tsjechische theater al volwaardig, wat met de opening van het Nationaal theater in (1881) nadrukkelijk werd bevestigd. Maar behalve in Praag waren er ook vaste gezelschappen in Brno en Pilsen. Daarnaast trokken door Bohemen en Moravië zo'n 40 professionele rondreizende theatergezelschappen, waarvan sommige zelfs naar het buitenland doorreisden (Černý 1977). En zoals we nog zullen zien, waren er ook nog honderden amateurgezelschappen actief.

Het Nationale theater was nog niet zo lang geopend toen *Op hoop van zegen* in première ging. Het theater was bedoeld om het Tsjechischtalige repertoire in een dominant Duitstalige omgeving mogelijk te maken. De verhouding tussen het Tsjechisch- en Duitstalige theater op het culturele veld is

een punt van aandacht. Het theaterleven speelde zich immers in gescheiden theaters af, gerangschikt naar taal.

AUTEUR	TITEL	SPEELPERIODE
Gerhart Hauptmann	Hanička	02.11.1901 - 13.11.1901
Jaroslav Vrchlický	Soud lásky	03.02.1902 - 28.12.1908
Alois Jirásek	Emigrant	05.07.1902 - 19.11.1904
William Shakespeare	Macbeth	06.04.1902 - 16.04.1902
William Shakespeare	Romeo a Julie	06.09.1901 - 04.10.1908
František Ferdinand Šamberk	Josef Kajetán Tyl	06.10.1901 - 06.10.1901
Georges Duval, Charles Maurice Hennequin	Modrý pokoj	07.07.1902 - 07.02.1903
Henrik Ibsen	Nora	07.10.1901 - 07.06.1914
Roberto Bracco	Není nad počestnost	07.12.1901 - 15.11.1902
Anton Pavlovič Čechov	Labutí píseň	07.12.1901 - 07.09.1904
Charles Simon, Pierre Francisque Samuel Berton	Zaza	08.06.1902 - 18.10.1905
Božena Viková-Kunětická	Co bylo	10.03.1902 - 15.03.1902
Alexandre Dumas ml.	Polosvět	10.11.1901 - 11.12.1901
Albin Valabregue	Slaměný panák	11.06.1902 - 16.06.1902
Jan August Kisielewski	Karikatury	12.01.1902 - 21.09.1904
Herman Heyermans	Naděje	12.12.1901 - 08.09.1902
Josef Jiří Kolár	Magelona	13.10.1901 - 06.05.1902
Matěj Anastazia Šimáček	Ztracení	15.02.1902 - 03.03.1902
Moliere	Preciosky	16.06.1902 - 07.03.1904
Alexandre Bisson	Kontrolor spacích vagonů	18.05.1902 - 17.09.1902
Ferdinand Raimund	Marnotratník	19.04.1902 - 25.05.1902
František Sychra	Mravní výchova	19.08.1901 - 24.08.1901
Otto Ernst	Flachsmann vychovatel	21.09.1901 - 21.01.1912
Jerome Klapka Jerome	Miss Hobbs	22.03.1902 - 20.04.1902
William Shakespeare	Sen noci svatojanské	22.12.1901 - 14.09.1904
Alois Jirásek	Vojnarka	23.08.1901 - 21.10.1901
Rudolf Lothar	Král Harlekýn	23.10.1901 - 06.12.1907
William Shakespeare	Zkrocení zlé ženy	23.11.1901 - 26.04.1903
Nikolaj Vasiljevič Gogol	Revisor	24.06.1902 - 03.04.1909
Victor Hugo	Hernani	26.02.1902 - 26.03.1902
František Ferdinand Šamberk	Jedenácté přikázání	27.04.1902 - 08.02.1910
Ladislav Stroupežnický	Paní mincmistrová	28.04.1902 - 13.05.1902
Roberto Bracco	Don Pietro Caruso	28.04.1902 - 28.04.1902

Figuur 3: De premières van het seizoen 1901-1902 van het Nationaal theater van Praag (bron: archief Národní divadlo). De titels zijn in het Tsjechisch weergegeven

Een ander element dat van belang was, was de eind negentiende eeuw steeds sterker wordende arbeidersbeweging. Vooral de sociaal-democraten zijn een factor van belang en dat was weer van grote invloed op het culturele leven. Juist de sociaal-democraten zorgden voor betaalbare toneelopvoeringen voor arbeiders en stimuleerden het oprichten van arbeiderstoneelgezelschappen.

In die tijd ook ontstond er toenemende belangstelling om zich te beijveren voor het moderne toneel, gemaakt door Tsjechen. Dit was een poging om aansluiting te vinden bij de internationale ontwikkelingen, zoals naturalisme,

psychologisch realisme en symbolisme. Een vooraanstaande propagandist van het moderne Europese drama was de criticus F. V. Krejčí die later Heijermans' *Allerzielen* in het Tsjechisch zou vertalen.

Wat *Op hoop van zegen* betreft, werd het niet alleen in de eerste, maar ook in de tweede helft van de eeuw opgevoerd. Op bijgevoegde kaart ziet u de plaatsen waar *Op hoop van zegen* opgevoerd is binnen zeventig jaar, van 1901 tot 1973. We hebben tot nu toe betrouwbare informatie over opvoeringen door 11 verschillende toneelgezelschappen: het waren zowel professionele gezelschappen met een vaste standplaats en professionele rondreizende gezelschappen als amateurs.

Wat het theaterleven betreft, werd het centrum van het culturele veld in deze periode ingenomen door de drie theaters in Praag, Pilsen en Brno en in al deze theaters werd *Op hoop van zegen* tussen 1901 en 1903 opgevoerd. Uit de bespreking van *Op hoop van zegen* in *Divadelní listy (Toneelbladen)* van 5 januari 1902 blijkt dat dit blad al voor de eerste Tsjechische premiere pleitte voor het opvoeren van Heijermans werk in Praag – in het bijzonder van *Ghetto*. Helaas was *Ghetto* in Duitsland niet zo populair en daarom is in het Nationaal Theater gekozen voor het stuk dat in heel Duitsland razend snel populair was geworden: *Op hoop van zegen*, hoewel dat stuk voor de auteur “minder karakteristiek” was. De Tsjechische dramaturgie had blindelings het enorme succes van *Op hoop van zegen* in de Duitstalige landen gevolgd, hoewel *Ghetto* interessanter inspiratie had kunnen zijn voor de Tsjechische toneelschrijvers, aldus de criticus. We kunnen hieruit afleiden dat het repertoire in Duitsland een doorslaggevende rol speelde bij de keuze voor het spelen van een stuk in Bohemen en Moravië.

Hoewel de beschikbare toenmalige recensies positief waren, werd het stuk bijvoorbeeld in Praag maar zes keer gespeeld (wat relatief weinig was in vergelijking met stukken van andere auteurs), zoals blijkt uit de hierboven geplaatste lijst van premières in het Nationaal theater. Dit zal volgens de auteurs van de *Geschiedenis van het Tsjechische theater (Dějiny českého divadla)* vooral te wijten zijn aan het feit dat het publiek niet tegen de zogenaamd “wrede scènes” kon (Černý 1977: 360) – we moeten beseffen dat het publiek toen nog vooral bestond uit de stedelijke bourgeoisie. We zien dus dat het publiek minder enthousiast was over het werk dan de critici. Aan de andere kant lezen we ook dat de intellectuele critici vooral de naturalistische en psychologische kwaliteiten prezen, maar minder begrip toonden voor het engagement en maatschappijkritische kenmerken van het stuk.

Het onderzoeksgebied van de opvoeringen van *Op hoop van zegen* in deze periode door rondreizende gezelschappen is onbegrensd. Het is nu eenmaal moeilijk te achterhalen in welke stadjes het stuk opgevoerd werd. We weten tenminste zeker dat het op het repertoire stond van enkele rondreizende

gezelschappen, zoals dat van Alois Janovský, dat het stuk in 1903 in Olomouc opvoerde, en dat van Jan Evangelista Sedláček, dat het stuk in 1911 opvoerde in Jaroměř, een stadje in Oost-Bohemen.

Onze nieuwste vondst is de opvoering van *Op hoop van zegen* in 1909 in Moravská Ostrava. Het biedt een interessant voorbeeld van hoe de culturele productie ten tijde van de Habsburgse monarchie er uitzag. Deze industriële stad vlakbij de landsgrenzen met Pruisen stond in cultureel opzicht altijd sterk onder Duitse invloed. Bovendien was er gebrek aan een Tsjechische culturele elite. Tot in het begin van de twintigste eeuw was Ostrava aangewezen op voorstellingen van rondreizende toneelgezelschappen en op regelmatige tournees vanuit het Nationaal Theater Brno. In het laatste decennium van de 19e eeuw had de stad een Nationaal huis (Národní dům) gekregen, waar zich eerst de gastvoorstellingen afspeelden, en waar vanaf 1908 een eigen, vast toneelgezelschap zetelde. In het tweede seizoen, onder leiding van directeur František Trnka, werd *Op hoop van zegen* gespeeld, op 27 oktober en 8 november 1909. Het is niet verbazingwekkend dat Trnka het stuk kende, omdat het al jaren geleden gespeeld werd, toen hij directeur was van het theater in Pilsen. Je zou kunnen denken dat het stuk geen succes had omdat het in Ostrava maar twee keer gespeeld werd. Maar het aantal opvoeringen zegt niet zo veel omdat in die tijd alle stukken maar een, twee, maximaal drie keer gespeeld werden. Het theater in het Nationaal huis bestond dankzij de abonnementen, maar er waren tamelijk weinig abonnees, zo'n 150. Het seizoen duurde vier maanden en er werden zo'n 60 stukken (toneel, opera en operette) opgevoerd, wat betekende dat er bijna om de dag een stuk in première ging. Dat zegt wel heel veel over de lage kwaliteit van de opgevoerde stukken en het is ook bekend dat er heel veel geïmproviseerd moest worden: omdat het ensemble klein was, moesten de acteurs zowel in toneelstukken, als in de opera en de operette optreden (Štefanides 2000: 31-32).

Dit staat in schril contrast met wat we over de vroegere opvoeringen van *Op hoop van zegen* weten. Uit de besprekingen van de opvoeringen in de drie belangrijkste theaters, namelijk Praag, Pilsen en Brno, blijkt dat het stuk door de beste regisseurs geënceneerd werd en door de beste acteurs vertolkt. De besprekingen waren unaniem lovend over de regie en de acteerprestaties.

De periode 1918-1939

In de periode van 1918 tot 1939, d.w.z. in de periode van de democratische Tsjechoslowaakse republiek, bloeiden met name de nieuwe kleine theaters overal in het land op en het was de avantgarde die de meeste aandacht trok. Het werk van Herman Heijermans werd echter steeds marginaler. Zijn stukken

werden bijna enkel door amateurgezelschappen opgevoerd. *Op hoop van zegen* werd in deze periode alleen opgevoerd door het Praagse theater Uranie en een amateurgezelschap in Červený Kostelec, een stadje in Oost-Bohemen. Het volkstheater Uranie in de Praagse voorstad Holešovice speelde met name populaire Tsjechische komedies, maar ook buitenlandse klassieken en relatief nieuwe titels van het sociaal realisme en naturalisme. De opvoering van *Op hoop van zegen* werd positief becommentarieerd in *Rudé právo* (*Het rode recht*, 10-11-1921), het dagblad van de onlangs gestichte Tsjechoslowaakse communistische partij. Dit bericht kunnen we beschouwen als een duidelijke voorbode van de manier waarop het stuk later in Tsjechië voornamelijk geïnterpreteerd zal worden.

Noemenswaardig is ook nog de Russische gastopvoering van *Op hoop van zegen* in augustus 1922, verzorgd in Praag door de Studio van het beroemde Moskou Kunsttheater. De recensie in *Národní listy* (*Nationale bladen*, 20-08-1922) was zonder meer positief, alleen jammer dat toneel in de hete zomer weinig publiek trok, aldus de auteur. Dit is een interessant voorbeeld dat ook de timing van een opvoering invloed kan hebben op de receptie.

De periode 1945-1989

Vanaf 1945 werden Tsjechoslowaakse theaters geleidelijk genationaliseerd en het proces werd afgerond in 1948, na de communistische staatsgreep, met het uitvaardigen van een nieuwe Theaterwet. Theaters waren sindsdien onderhevig aan strenge censuur en werden gedwongen de communistische ideologie te verspreiden. Deze rol werd met name in de jaren 60 wat afgezwakt, maar het politieke toezicht werd weer sterker tijdens de zogenaamde normalisatie na de Russische inval in 1968.

In 1948 werd *Op hoop van zegen* voor het laatst opgevoerd door het professionele theatergezelschap, het Regionale Theater van Karlovy Vary (Karlsbad). Deze opvoering werd door de officiële communistische critici zelfs gekozen als een van de beste opvoeringen van het jaar in heel Tsjechoslowakije. De maatschappijkritische toon van *Op hoop van zegen*, die aan het begin van de eeuw door de kunstcritici nog als een zwak punt werd beschouwd, werd nu het grootste pluspunt en het stuk werd vooral geïnterpreteerd in overeenstemming met de theorie van de klassenstrijd van het proletariaat. In een omvangrijke bespreking wordt het stuk onder andere vergeleken met het werk van Maxim Gorki, de matrozen worden hier beschouwd als miserabele proletarieërs, de reders als de gezaghebbende bourgeoisie. En het stuk als zou een beeld bieden van een kiemgedachte van socialistisch verzet (Saudek 1948: 115-116).

De andere twee opvoeringen uit deze periode waarover we concrete informatie hebben werden verzorgd door amateurs. Ten eerste in 1956 door het Volkstheater in Kostelec nad Černými lesy, een stadje in Centraal-Bohemen. Het gezelschap was verbonden aan het plaatselijke keramische bedrijf. Bijzonder is dat er toen nog steeds gebruik werd gemaakt van de vertaling van Vetti, die zonder twijfel al vreselijk verouderd moest zijn. Dat wordt ook bevestigd door de regisseur in de programmapolder. Heel sympathiek en tegelijkertijd illustratief is de hele tekst van de regisseur waarin hij uitlegt met welke moeilijkheden ze te maken hadden toen ze het stuk wilden instuderen. De tekst moest geactualiseerd worden, de regisseur moest kennis maken met de Nederlandse cultuur door onder andere het werk van Anton Coolen te lezen, het toneelgezelschap leerde de couleur locale ook kennen door van de Nederlandse ambassade een film te lenen over Nederlandse vissers. Het Nationaal museum in Praag heeft met de kostuums geholpen, de Tsjechische omroep met muziekmateriaal. Het stuk werd twee maanden lang, zes avonden per week gerepeteerd. Volgens ons is dit een indrukwekkend voorbeeld van hoe zorgvuldig het toneelwerk kan zijn in een onbeduidend dorp, in de jaren vijftig die wat betreft de culturele productie in onze naoorlogse geschiedenis een zeer slechte naam heeft.

We hebben gezien dat de vertaling van O.S. Vetti uit 1901 zes decennia gebruikt werd. Dit veranderde pas met de waarschijnlijk laatste opvoering van *Op hoop van zegen* in het Tsjechisch. De eerder genoemde regisseur Miloš Honsa vertaalde het via het Duits, gaf het stuk een nieuwe Tsjechische titel (*Lod' jménem Naděje*) en voerde het stuk op met zijn amateurgezelschap D3 in Karlovy Vary. Deze encensering was voor de groep een groot succes want ze werden in 1973 toegelaten tot de prestigieuze landelijke wedstrijd van amateurtoneel in de stad Hronov (bekend als het festival Jiráskův Hronov). De jonge acteur Ondřej Pavelka die Barend vertolkte en die later een bekende en gerenommeerde acteur van het Nationaal Theater Praag zou worden, won met zijn rol één van de prijzen. Helaas was deze poging om het werk van Heijermans in Tsjechië te doen herleven de laatste en is het werk van Heijermans uit het Tsjechische culturele leven verdwenen.

Figuur 4: Het affiche van de landelijke wedstrijd van amateurtoneel in Hronov (Jiráskův Hronov) in 1973 waar *Op hoop van zegen* voor het laatst in Tsjechië werd gespeeld

Conclusie

Het is opvallend dat *Op hoop van zegen* het vaakst door professionele gezelschappen werd gespeeld en *Allerzielen* door amateurgezelschappen. Dit wijkt sterk af van de internationale tendens waar *Op hoop van zegen* zonder meer het meest gespeeld werd. De bekendheid van Heijermans zou zeker gebaat zijn geweest met de keuze voor een ander toneelstuk om hem in Tsjechië te introduceren. Toch heeft het werk van Heijermans zijn weg naar het publiek gevonden dankzij de amateurgezelschappen en wellicht ook dankzij de rondtrekkende gezelschappen. Probleem daarvan is dat dit moeilijk in kaart te brengen is. Een centraal archief bestaat niet en het is een tijdrovende en kostbare zaak om elk stadje af te stropen op zoek naar data. Dat neemt niet weg dat we met dit corpus een aantal vragen kunnen formuleren en methodisch op zoek kunnen gaan naar de beantwoording van deze vragen. Zo biedt de vergelijking en de analyse van de diverse vertalingen, het translatologisch perspectief, een mooi onderzoekstraject. Zo zou het eveneens interessant zijn om te onderzoeken waarom *Allerzielen* populairder was dan *Op hoop van zegen*.

Bibliografie

Archief van het Nationaal Theater:

[http://archiv.narodni-](http://archiv.narodni-divadlo.cz/default.aspx?dk=PodleSezon_Premiery.aspx&jz=cs&sz=152&pn=256affcc-f102-1000-85ff-c11223344aaa)

[divadlo.cz/default.aspx?dk=PodleSezon_Premiery.aspx&jz=cs&sz=152&pn=256affcc-f102-1000-85ff-c11223344aaa](http://archiv.narodni-divadlo.cz/default.aspx?dk=PodleSezon_Premiery.aspx&jz=cs&sz=152&pn=256affcc-f102-1000-85ff-c11223344aaa) (Geraadpleegd op 18-4-2015).

Cicák - Petr Cicák, *Ochotnická posedlost v Červeném Kostelci 1809 - 1925 - 2004: ve stínu historických událostí, souvislostí a zajímavostí.*

http://www.docstoc.com/docs/document-preview.aspx?doc_id=118485436 (Geraadpleegd op 10-04-2013).

Černý 1977 – František Černý: *Dějiny českého divadla III.* Praha: Academia 1977.

Černý 2003 – František Černý: *Divadelní život v Jaroměři v letech 1819-1918.* Praha: Academia. 2003.

‘Česká divadla. Národní divadlo v Praze’. (anoniem). In: *Divadelní listy III/3.* 05-01-1902. P. 69.

Databáze českého amatérského divadla. www.amaterskedivadlo.cz

Divadelní ústav - Virtuální badatelna,

<http://db.divadelni-ustav.cz/PerformanceDetail.aspx?perf=35804&mode=0> (Geraadpleegd op 10-04-2013).

‘Divadlo. Naděje’. (door –lp-). In: *Nová doba.* 15-01-1902. p.5.

Goedkoop 1996 – Hans Goedkoop: *Geluk. Hel leven van Herman Heijermans.* Amsterdam-Antwerpen, 1996.

Éra Tomáše Boka, <http://www.karlovarske-divadlo.cz/cz/cinohra-kmd/historie-ckmd/page2/> (Geraadpleegd op 10-04-2013).

Herman Heijermans: *Naděje: hra z námoří o 4 dějstvích* (1902) vertaler O.S. Vetti. uitg. František Šimáček Praag. In de serie Repetoir českých divadel, no. 93.

Herman Heijermans: *Lod' jménem Naděje: tragédie holandské rybářské vesnice o pěti obrazech* (vanuit het Duits vertaald en bewerkt door Miloš Honsa), Praha : Dilia, 1973, 81 blz.

Herman Heijermans: *Naděje: Hra z přímoří o 4 jednáních* (19--) Vertalers E. Bartošíková en František Mikeš. (69 blz.) Alleen getypte manuscript.

Hesounová 2007 – Veronika Hesounová: ‘Překladatel Alois Koudelka (O.S.Vetti)’. In: *Plav* 12/2007. p. 47-49.

Houšková 1995 – Albína Houšková: *Cedule k představením českých divadelních kočovných společností v Olomouci v letech 1894-1914*. Olomouc: Univerzita Palackého, 1995.

Janský 1948 – Emanuel Janský (red.): *Divadelní žatva 1948: sborník dokumentů o novém československém divadle*. [Praha] : Umění lidu, 1948.

Krijtová 1978 – Olga Krijtová: ‘Praagse studenten maken vertaling uit het Nederlands.’ In: *Ons Erfdeel* 1 (21), (Red.) Jozef Deleu et al, 1978, p. 141-144.

Ledvina 2011 – Tomáš Ledvina: *Představení českých divadelních společností v Olomouci v letech 1900-1918*. Olomouc: FF UP 2011. Masterscriptie.

‘Nová hra’. (door chl.). In: *Rudé právo*. 10-11-1921.

Procházka 1965 – Jan Procházka (red.), *Sto let českého divadla v Plzni*. Západočeské nakladatelství v Plzni, Plzeň, 1965.

Saudek 1948 – E. A. Saudek: ‘K dramaturgii’. In: Emanuel Janský (red.): *Divadelní žatva 1948: sborník dokumentů o novém československém divadle*. [Praha] : Umění lidu, 1948. P. 95-121.

[Soupis premiér NDB - Národní divadlo Brno, www.ndbrno.cz/file/10_3_1/](http://www.ndbrno.cz/file/10_3_1/) (Geraadpleegd op 10-04-2013).

Štefanides 2000 – Jiří Štefanides: *České divadlo v Moravské Ostravě 1908-1919*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2000.

Štefanides 2008 – Jiří Štefanides et al.: *Kalendárium dějin divadla v Olomouci (od roku 1479)*. Praha: Pražská scéna 2008.

‘Třetí hra moskevského Studia’ (door MilNý). In: *Národní listy*. 20-08-1922. p. 4.

Noten

¹ Šárka Čermáková (werkzaam in Divadlo Josefa Kajetána Tyla, Pilsen) in een e-mail op 4 april 2013.

² Heijermans zelfs sprak bij voorkeur over ‘spel’.

Afscheidsgesprek met Ellen Krol

Albert Gielen

Ellen Krol

Foto Gisella Klein

Je bent specialist op het gebied van de letterkunde van de negentiende eeuw. Dat was lange tijd een vergeten eeuw, maar nu wordt het als een cruciale eeuw gezien. Hoe kwam jouw belangstelling voor deze eeuw tot stand en wie heeft je als wetenschapper gevormd?

‘Tijdens mijn studie Nederlandse taal- en letterkunde in Leiden in de jaren ’70 is die belangstelling ontstaan. Er waren net een paar belangrijke publicaties uitgekomen, in de eerste plaats in 1973 de dissertatie van Wim van den Berg over de ontwikkeling van de term Romantisch, die iets heel nieuws bracht. Voor de periode 1800 tot 1840 onderzocht hij decennium na decennium het gedachtengoed over het begrip Romantisch in contemporaine publicaties. Die manier van werken heeft mij niet meer losgelaten, ook al niet, omdat in diezelfde tijd Sonja Witstein hoogleraar in Leiden werd, die ons diezelfde methode met betrekking tot de 17^e-eeuwse letterkunde leerde. Deze beide mensen hebben mij gevormd en later ben ik in Amsterdam bij Van den Berg gepromoveerd.’

Een dissertatie is je wetenschappelijke visitekaartje, het bestemt je lot, het blijft deel van je leven uitmaken. Heb jij die ervaring ook?

‘In Amsterdam heeft Wim van den Berg een hele reeks belangrijke dissertaties begeleid, met als kernpunt de 19^e eeuwse begripsgeschiedenis, grondige boeken over bijvoorbeeld ‘de ware dichter’ (Jan Oosterholt), het begrip ‘realisme’ (Toos Streng), het denken over de 17^e eeuw in de 19^e eeuw (Evert Wiskerke), het begrip ‘verbeelding’ (Gert-Jan Johannes). Ikzelf heb toen het contemporaine begrip ‘huiselijkheid’ onderzocht, met als kernpunt de toenmalige visie op huiselijke poëzie. Wat mij boeide is hoe een later volkomen weggehoonde poëziesoort in die tijd alom hooglijk gewaardeerd werd, ook door de *fine-fleur* van de maatschappij. Dat dit kon gebeuren heeft onder andere te maken met de belangrijkheid van het begrip volkskarakters voor die tijd, en één van de ideeën was, dat deze poëzie het Nederlandse karakter liet zien, dat juist niet romantisch maar huiselijk was, verstaanbaar, op het gewone leven gericht, inheems. Daarom boeide me vanaf die tijd de imagologie sterk, de beeldvorming van landen en volkeren. (Zie *Praagse perspectieven* 2 en 3.)’

Je hebt in Nederland aan de Universiteit van Nijmegen (nu Radbouduniversiteit) gewerkt. Aan welke onderzoeksprojecten nam je deel?

‘Hoewel ik aan de Nijmeegse universiteit een aanstelling had met 50% onderzoekstijd (voorbereidend onderzoek voor wat later mijn dissertatie zou worden) en 50% onderwijs, beschouw ik die periode toch vooral als de tijd waarin ik leerde college geven in zeer diverse werkvormen. Ik werd het diepe in gegooid met hoorcolleges voor circa 100 eerstejaarsstudenten Nederlands (dat kwam toen nog voor) over de 19^e eeuw, met luidsprekers en allerlei projectievormen van vóór de tijd van de beamer. Daarnaast ook onderzoekswerkcolleges, die voor de docent ook altijd zeer arbeidsintensief zijn. Dat alles vereiste een enorme voorbereiding voor een beginneling, zowel inhoudelijk als formeel. Het onderwijs werd daar ook zeer gedetailleerd onderzocht, zodat ik meteen feedback kreeg als het niet gesmeerd liep. In die tijd werkte daar ook Kees Fens, bij wiens college poëzie-analyse ik uit belangstelling graag aanschoof. Zijn methode van analyse met een groep studenten vond ik geweldig en daarvan heb ik zelf later dankbaar gebruik gemaakt in mijn colleges poëzie-analyse.’

Is in de loop van de tijd je visie op de negentiende eeuw veranderd?

‘Niet veranderd, maar wel verdiept. Naast belangstelling voor ethische en poëtische opvattingen kreeg ik veel meer oog voor de (persoonlijke) impact van

de Franse revolutie op de gemiddelde burger in de vroege negentiende eeuw. In 1795 hingen velen de revolutionaire ideologie aan en vanaf 1813, *sadder en wiser*, accepteerde men een koningschap in de voormalige Nederlandse republiek. Wat is er in die tijd niet allemaal veranderd! Reinhart Koselleck, de man van de begripsgeschiedenis, spreekt terecht van een *Sattelzeit*, waarin de grote veranderingen zich voltrokken. In werkelijkheid verliep het denken over veranderingen minder gemakkelijk dan we moeten geloven, en in bepaalde vormen van literatuur, zoals gedichten en pamfletten uit die tijd, zijn daarvan de sporen terug te vinden. In artikelen, voor een deel gebundeld in mijn (ongepubliceerde) habilitatie *Er was niets dat niet veranderde* uit 2009, gaf ik daarvan een beeld. Met dat onderwerp ben ik nog steeds bezig.'

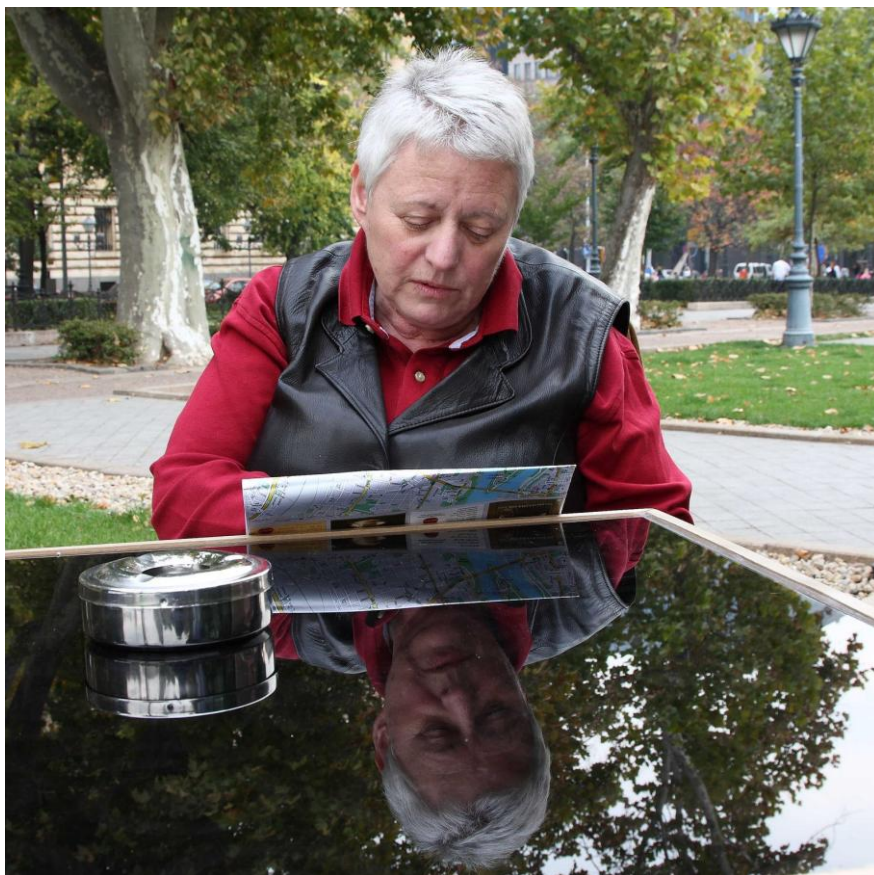
Je hebt talloze docenten Nederlands aan de Hogeschool van Rotterdam opgeleid. Wat was de insteek, de boodschap die je hen voor het literatuuronderwijs meegaf?

'Mijn speciale taak was jarenlang letterkundeonderwijs te geven voor de 1^e-graads deeltijdlerarenopleiding, verzorgd door de Hogeschool Rotterdam samen met de Universiteit van Leiden. Dat was een driejarige deeltijd vervolgopleiding voor afgestudeerden aan de hogescholen (2^e graads, bachelor), die in verband met een lerarenbaan niet gewoon aan de universiteit college konden lopen. Via deze vervolgopleiding kregen studenten dezelfde 1^e-graadslesbevoegdheid als aan de universiteit. Mijn taak als letterkundedocent was om de nieuwste visies op het Neerlandistisch onderzoek door te geven, en dat was een fijne taak bij deze erudiete en belezen leerlingen! Ik gaf geen literatuurdidactiek, en bleef dus gespaard voor vragen over 'leesplezier' bij leerlingen. De visie was puur vakgericht en moest middels efficiënte colleges doorgegeven worden, want na een zware lesdag en met een nieuwe voor de boeg hadden de leraren 's avonds geen zin in uitvoerige discussies. Inhoudelijk was er dus geen verschil met het werk in Praag. Die deeltijd 1^e-graadsopleidingen (een mondvul) herinnert menig ouder docent zich nog als een pareltje in het onderwijs, maar die opleidingen zijn inmiddels opgegaan in de universiteit. Ik denk er met veel plezier aan terug.'

Toen je in Praag hoofd van de afdeling letterkunde werd, werkte je al 20 jaar in het Nederlandse onderwijs. Kun je omschrijven wat het verschil tussen de Nederlandse en de Praagse student is en wat betekende dat voor je als docent?

'Praagse studenten, vooral de jongerejaars, zijn beleefder, meer afwachtend dan de alom als 'open' betitelde Nederlandse studenten. Maar als je jarenlang met een groep samenwerkt, verandert de houding. Met de Praagse

ouderejaarsstudenten heb ik heel fijn samengewerkt tijdens de uitvoerige romananalyses vanuit bijvoorbeeld genderoptiek of de (post)koloniale visie. Studenten kwamen binnen met hun romans vol met honderden plakkertjes, om tijdens de discussie snel de voorbeelden terug te kunnen vinden van bepaalde thema's of verschijnselen zoals bijvoorbeeld hybriditeit. Ik vond het bewonderenswaardig zo goed als zij in een andere taal dan hun moedertaal kunnen lezen. Vaak ook bij boeken die nooit vertaald waren, zoals ouder werk van Carry van Bruggen, haalden ze de kleinste voorbeelden aan van bijvoorbeeld genderperformance. Met jongerejaars die de taal nog moesten leren, probeerde ik in verhalen meer op details te focussen zoals bij het stilistische meesterwerk *Kaas*, waarin we bladzijden helemaal uitpluisden. Zo pas je je vanzelfsprekend bij de groep aan. Ook op theoretisch gebied in de Mastercolleges over nieuwe benaderingen van literatuur vond ik dat er hard gewerkt werd in Praag. Het viel mij ook vaak op dat er zoveel gelezen werd in Praagse trams: een leergierig volk.'

Ellen Krol

Foto Gisella Klein

Wat betekende het voor je dat je in een land ging werken dat lange tijd 'achter het ijzeren gordijn' lag?

‘Toen ik in februari 2002 in Praag ging werken, was het 13 jaar na de val van de Muur, en vervolgens heb ik er 13 jaar gewerkt. Aanvankelijk kreeg ik te maken met studenten, die ongeveer 6 tot 10 waren toen de muur viel; als ik naar dat moment vroeg, was het antwoord vaak: we keken televisie en ineens sprong iedereen op. Studenten wisten vooral via verhalen van familie van alles over die periode. Collega’s hebben er zeer onder geleden, vooral als ze geen partijlid wilden worden, zoals het hoofd van mijn sectie, Zdenka Hrnčířová. Wat ik er nog van merkte was dat de bureaucratie in mijn begintijd in Praag enorm was, en de behandeling bij de vreemdelingenpolitie en aan ‘loketten’ moeizaam voor een niet-Tsjechisch sprekende. Wat mij is gaan interesseren is de positie van de ouderen in Praag, want de jongere generatie werd westers, spreekt Engels, en verdient vaak beter.

Verder is die prachtige oude stad door de overbelading met toeristen van de bewoners als het ware afgepakt, omdat het leven er veel te duur is. Het is toch een enorme ontwrichting van de verhoudingen, dat de eigen bevolking in de buitenwijken leeft. Ook reizen is nu voor iedereen mogelijk, maar omdat het westen nog veel te duur is, ondermijnt dit een gevoel van tevredenheid. Dat moet heel Europa zich aantrekken.’

Je bent initiatiefnemer van het congres Praagse Perspectieven met daaraan verbonden de uitgave PP. Waarom wilde je een colloquium en wat wilde je ermee bereiken?

‘Toen we in 2002 met *Praagse perspectieven* begonnen, vroeg Zdenka Hrnčířová mij bij te dragen aan de wetenschappelijke profilering van de Praagse Neerlandistiek. Daarbij zou het colloquium verdieping moeten geven in onderwerpen waarvoor in de colleges nog geen tijd was. Dankzij hulp van de Nederlandse Ambassade en Vlaamse vertegenwoordiging bleek het mogelijk sprekers te kiezen rond een thema, liefst met verschillende visies, die onderling iets te bediscussiëren hadden. Zo kregen studenten en collega’s uit de regio meer dan een publicatie alleen voorgeschoteld. In de middagworkshops kregen de studenten praktische opdrachten rond het thema.’

De onderhavige uitgave is de tiende. Er bestonden plannen om van de congresbundel een jaarboek te maken. Hoe kijk je terug op 10 colloquia en bundels?

‘Als ik mij mag beperken tot de letterkunde, dan hebben we in 10 colloquia een aardige ronde gemaakt met verdieping op vele onderwerpen. In 2002 ging het om een boekhistorisch onderwerp, reisverhalen, daarna twee jaar imagologie, waarin we zowel vanuit literaire werken, als vanuit de stereotypen (dominee,

koopman, kruidenier) de literatuur bekeken en in deel 4 draaide het om de literaire canon. Na een verzamelbundel van het regionaal congres, volgde in deel 6 het beeldverhaal, en ging het 7^e deel over boeken die een schandaal veroorzaakten. In deel 8 stond het spanningsveld tussen het eigene en het vreemde centraal en in het 9^e deel keken we met een functionalistische visie op literatuur naar de populaire literatuur. In het 10^e deel sloten we ons aan bij het internationaal project, de circulatie van Nederlandse literatuur in het buitenland. Bij de oudere studenten kon je in de colleges goed teruggrijpen op de onderwerpen, maar de jongerejaars, hoe leuk ze het ook vonden, moesten erg op hun tenen staan. Hoe dan ook: laten reiken naar de stof is beter dan aanreiken.

Vaak reageerden wij op wat in Nederland/Vlaanderen gebeurde. De projecten in Nederland en Vlaanderen over het middenveld (de zg. ‘*middlebrow*’ literatuur) waren bijvoorbeeld voor ons in 2014 aanleiding om Erica van Boven en Dirk de Geest uit te nodigen in Praag daarover te spreken. Soms was de situatie omgekeerd. Nadat wij bijvoorbeeld in ons 7^e deel in 2011 ‘Boeken die schandaal veroorzaakten’ uitgaven, kwam in Nederland in 2014 een veel uitvoeriger boek uit, getiteld *Schokkende boeken*, (redactie Lotte Jensen, Rick Honings en Olga van Marion) met leuke dwarsverbanden. Wij hadden Aad Meinderts over *Eenzaam Avontuur* van Anna Blaman en zij over hetzelfde boek Maaïke Meijer; wij hadden Ralf Grüttemeier over *Ik heb altijd gelijk* van Hermans en zij Frans Willem Korsten over hetzelfde boek, terwijl Ralf Grüttemeier bij hun een bijdrage leverde over een toneelstuk van Claus.

Er zitten naar mijn smaak juweeltjes onder de 10 delen met lezingen: misschien mag ik Tom Sintobin naar voren halen, die toerismestudies en literatuurwetenschap verbond (deel 8), Elke Brems, ‘Uw boek ligt in mijn kachel te branden’, over Walschaps *Adelaïde* (deel 7), Lucie Sedláčková over het Tsjechische beeldverhaal (deel 6), Lut Missinne over het kustverhaal als aspect van de Belgitude (deel 3) en Elisabeth Leijnse over de rafelranden van de Vlaamse canon (deel 8).

De nieuwe generatie zet het werk in Praag voort, misschien in een enigszins gewijzigde vorm omdat er een veranderde situatie is. Het voornemen is wel om de reeks ‘cahiers’ van *Praagse perspectieven*, zoals de memoires van Olga Krijtová, uit te breiden met andersoortige speciale uitgaven zoals de dissertatie van Lucie en eventueel andere dissertaties, habilitaties en andere publicaties van de sectie Nederlands in Praag.’

Inderdaad verschenen behalve de 10 congresbundels, ook andere uitgaven in de reeks Praagse perspectieven zoals de memoires van Olga Krijtová. Zij was je voorgangster of hebben jullie nog samengewerkt?

‘Olga Krijtová heeft bijna 50 jaar de afdeling Nederlands in Praag vertegenwoordigd. Van haar aanwezigheid heb ik voornamelijk tijdens examens en andere hoogtijdagen mogen genieten. Zij had een bewonderenswaardig grote kennis van de Nederlandse literatuur en was zo genereus mij zoveel mogelijk steun te geven, onder andere bij mijn habilitatie. Door haar kreeg ik meer inzicht in de relatie van Nederland en Tsjechië. Voor haar generatie gold dat de smaak van het Tsjechische lezerspubliek veel meer verwant was met Vlaanderen dan Nederland: de katholieke achtergrond, de meer rurale sfeer. Al is dat nu sterk veranderd, het geeft een duidelijk beeld van de achtergronden. Mijn eerste taak na mijn werk in Praag is haar levensbericht te schrijven voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Haar leven is getekend door de politieke omstandigheden van haar vaderland. ‘Gelukkig is het land, dat een saaie geschiedenis heeft’ zei ze vaak. Nee, saai was haar leven beslist niet.

In de praktijk werkte ik natuurlijk meer samen met het hoofd van de sectie, de taalkundige Zdenka Hrnčířová, die ongeveer 20 jaar de sectie door gevaren heen loodste. Mij stond zij onvermoeibaar bij in mijn eeuwige strijd met de Tsjechische bureaucratie. Dankzij haar en haar man leerde ik de Tsjechische gastvrijheid kennen, het Praagse muziekleven in het Rudolfinum en niet te vergeten de festiviteiten rond Kerstmis.’

Behalve de uitgave van Olga Krijtová wordt ook de dissertatie van Lucie Sedláčková uitgegeven. Zij was jouw eerste promovenda en meteen heeft ze het tot hoofd van de afdeling geschopt. Je hebt in haar iets bijzonders gezien?

‘Lucie Sedláčková is een natuurtalent. Dat ontdekte ik eerlijk gezegd pas tijdens een groot mondeling literatuurexamen, dat ik in m’n eentje afnam, voorafgaand aan het afstuderen: het was magistraal. Haar dissertatie over globalisering in Nederlandstalige romans en haar projectplan over ecologische thematiek in de Nederlandse letterkunde laten zien dat we in het vak nog veel van haar kunnen verwachten. Zij zal het erg druk krijgen met de vele bestuurstaken die zij als hoofd van de sectie kan verwachten. Maar iedereen die ik ken heeft, net als ik, vertrouwen dat zij dit aankan.’

De vorige nummers van Praagse perspectieven zijn nu of binnenkort via de digitale bibliotheek van Nederland (dbnl.org) voor iedereen toegankelijk. Waarom is dat zo belangrijk?

‘Vanaf 2012 kwamen op de dbnl de belangrijkste tijdschriften en jaarboeken ter beschikking, zodat het nu een prachtige digitale kennisbron is van publicaties die je vroeger in Nederland op omslachtige wijze via bibliotheken moest opvragen en die voor studenten in het buitenland nauwelijks bereikbaar waren.

Er zijn in de dbnl trouwens ook geweldige historische bronnen toegankelijk geworden, die het op veel groter schaal mogelijk maken digitaal vanuit het buitenland scripties op historisch letterkundig gebied te maken, wat tien jaar geleden nog veel moeilijker was.’

Je bent in Praag gehabiteerd. Dat is iets wat in Nederland niet bestaat. Hoe kijk je aan tegen de verschillen in de organisatie van het universitaire system in Nederland en Tsjechië? Zou er niet veel meer eenheid binnen de EU moeten zijn?

‘Ja, daar kan ik kort over zijn. De Nederlandsche dissertatie lijkt bijvoorbeeld meer op een Tsjechische habilitatie, dat is heel verwarrend. Wij gaan nu in Nederland richting het Angelsaksische model, dat is niet bevorderlijk voor de eenheid in Europa.’

Je hebt op een maand na 13 jaar in Praag gedoceerd. Er is in die tijd veel veranderd en veel opgebouwd. Helaas heeft de faculteit stevig ingegrepen in het personeelsbestand en daarmee ook in de kwaliteit van de opleiding. De humanoria lijken wereldwijd onder druk te staan. Zie je dat ook zo? Baart het je zorgen?

‘Alom worden inderdaad plaatsen van vertrekkende docenten maar gedeeltelijk opgevuld, wat leidt tot verarming. Toch heb ik veel vertrouwen in de toekomstige sectie Nederlands in Praag. Er worden bijvoorbeeld veel meer proefschriften geschreven dan vroeger, zoals bij de letterkunde bijvoorbeeld rond het thema Louis Couperus en gender (Anna Razová) en Louis Paul Boon tussen woord en beeld (Albert Gielen). Beide onderzoeken zijn in vergevorderd stadium en ik ben blij de komende tijd nog bij de promoties betrokken te zijn. Die lijn zal voortgezet worden, verwacht ik.

Het niveau van de internationale Neerlandistiek is de laatste tien jaar sterk gegroeid, vind ik. Internationalisering zoekt men in Nederland graag via de buitenlandse Neerlandistiek, en op dat punt is er nog een wereld te winnen.’

Na 13 jaar stop je in Praag. Taak naar tevredenheid volbracht of melancholisch omzien?

‘Bij mij overheerst tevredenheid. In Nederland vertrok onlangs mijn hele generatie van de universiteiten en hoewel ik mij voorbereidde om, zoals in Praag gebruikelijk was, langer te blijven, heb ik desgevraagd meteen ingestemd met een vertrekregeling. Voor grootse samenwerkingsprojecten heb ik ook minder energie. Er ligt voor mijzelf nog een aardig onderzoeksplan op de plank, en de

bedoeling is dat ik daaraan toekom. Een gevaar is natuurlijk dat ik ook een enthousiast lezer ben!

De weemoed zal ook nog wel komen, maar die geldt dan vooral voor het genot van het reizen, en het telkens weer beleven van de stad Praag. Soms vang je in deze oud-Habsburgse stad nog de sfeer van het Weense koffiehuis, waar je met gemak je zondag lezend of werkend door kon brengen. Ik zal mijn vaste lievelingsplekken missen, zoals de 18^e-eeuwse zaal in Sternberg, Vyšehrad, en het joodse kerkhof, dat vanuit vele bovenramen van ons gebouw goed te zien is. Over uitzicht gesproken: vanuit collegezalen aan de voorkant kijk je zo op de Praagse Burcht. Mijn laatste nacht in Praag kreeg ik bij verrassing via het raam als afscheidsgeschenk een volledige openluchtopera te horen, die naast mijn slaapkamerraam uitgevoerd werd bij de Muziekacademie, Johann Joseph Fux, *Constanza e Fortezza* uit 1723. Ach, zo kan ik doorgaan, maar aan alles komt een eind. Het ga jullie goed.'

Lijst van publicaties van Dr. habil. Ellen Krol

1. Ellen Krol and Paul van de Plank, 'Bij de komst van professor Witstein.' In: *Meta* 10 (1975-1976), nr. 1 (Dec. 1975), p. 1-12. [The appointment of professor Witstein PhD, Renaissance literature]
2. Ellen Krol and Paul van der Plank, 'Multatuli-literatuur, Een lijst van tarwe en onkruid.' In: *Meta* 11 (1976-1977), nr. 6 (June 1977), p. 6-8. [Notes concerning the bibliography of Multatuli, Dutch 19th century writer]
3. P.C. van der Plank, in collaboration with E.J. Krol and A.J.M. Caspers, *Multatuli-literatuur 1948-1977. Lijst der geschriften van en over Eduard Douwes Dekker*. Amsterdam, Huis aan de Drie Grachten 1987. [Bibliography of Multatuli 1948-1978]
4. Ellen Krol, 'Over 'den Meridiaan des huisselyken levens' in *Sara Burgerhart*.' In: *Spektator* 20 (1991), p. 237-244. [Economicaethics in the 18th century Dutch novel] Also in: *De achttiende eeuw in honderd artikelen*. Edited by André Hanou, Mary Kemperink, Joost Kloek, Elisabeth Leijnse and Ben Peperkamp. In: *Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*, <dbnl> [Article selected for The 18th century in one hundred articles]
5. Ellen Krol, '“Dat de dichter den toon van alle hartstogtenuitvinde”, Een verkenning van tonenretoriek.' In: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 25 (1993), nr. 1, p. 25-38. [Dutch examples of Friedrich Schlegel's 'Töneretorik' in *Biedermeierzeit*]
6. Ellen Krol, 'Huiselijkheid in soorten en maten.' In: *De achttiende eeuw* 28 (1996), nr. 1-2, p. 131-139. [Literary 'homeliness' from the French revolution till the Restoration period]
7. Ellen Krol, *De smaak der natie, Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840*. Hilversum, Verloren 1997. Doctoral thesis. University of Amsterdam. 380 pp. [The taste of the nation, concepts of 'homeliness' and the reception of Dutch poetry from 1800 till 1840]
Some reviews:
Henk te Velde in: *BMGN (Bijdragen en mededelingen Geschiedenis Nederlanden)* 113 (1998), part 4, p. 558-560.
A.J. Gelderblom in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 116 (2000).
Margaretha H. Schenkeveld in: *Literatuur* 15 (1998), p. 329-331.
Enny de Bruin, 'Dichters van de huiselijkheid'. In: *Reformatorisch dagblad*, June 30, 1997.
'Proza, Boekenweek 1997'. In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, March 21, 1997.
Jaques Dane, 'Monument voor vergeten poëten.' In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1999) 112, p. 471-473.
The Years Work in Modern language studies 59 (1977), p. 870.
Kees Fens, 'Bedild, verheven en zo vernederd'. In: *De Volkskrant*, October 6, 1997, p. 10.
Stellingen, NRC, March 22, 1997. [propositions]

8. E.J. Krol, ‘Verdienste blinkt op Neêrlands troon’, *Gelegenheidsgedichten rond de komst van Koning Willem I.* In: *De negentiende eeuw* 23 (1999), p. 23-33. [Ideas of Enlightenment in welcome poems for King William I]
9. *Huiselijke poëzie*. Bloemlezing van huiselijke gedichten, samengesteld door and met een nawoord van Ellen Krol. Amsterdam, E.M. Querido’s Uitgeverij B.V. 1999. Griffioen-reeks. 195 pp. [Anthology of ‘homeliness’ in Dutch poetry]
 Some reviews:
 Nicolaas Matsier, ‘Dierbare! Aan elkanders zij’. In: ‘De republiek der letteren.’ *Vrij Nederland*, November 20, 1999, p. 59.
 Katrien Ruitenburg, ‘Fabels, Brieven en Poëzie’. In: *Reformatorisch dagblad*, February 23, 2000.
 Lo van Driel, ‘Triomf, triomf! Hef aan, mijn luit.’ In: *Provinciale Zeeuwse Courant*, December 3, 1999.
 Arie Jan Gelderblom: In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en letterkunde* 116 (2000), vol 4, p. 381.
10. Ellen Krol, ‘De gelukkige man’. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 117 (2001), p. 97-108. [The philosophy of happiness and the image of man] Also in: *De negentiende eeuw in honderd artikelen*. Edited by André Hanou, Mary Kemperink, Joost Kloek, Elisabeth Leijnse and Ben Peperkamp. In: *Digitale bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*.<dbnl> [Article selected for The 19th century in one hundred articles]
11. Ellen Krol, ‘Gekidnapte elitezoontjes, Over *De Gardes d’Honneur*(1815) door D.H. ten Kate van Loo.’ In: *Literatuur* 19 (2002), nr. 2 (March). [Napoleonic war in a narrative poem]
12. Ellen Krol, ‘De reiziger ziet de mens minder van zijn slechte zijde, Reisverhalen van dominee Potter.’ In: *Praagse perspectieven 1*, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag op 21 en 22 oktober 2002. Praag, University Press 2003, p. 19-48. [Research topics for early 19th century travel literature]
13. *De Beetscollectie te Leiden, Inventaris van papieren en drukken uit het bezit van Nicolaas Beets (1814-1903) berustend in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. Compiled by André Bouwman in collaboration with Ellen Krol. Introduction by Peter van Zonneveld. Leiden, Leiden University Library 2003. [Publication of the complete archive of Nicolas Beets, 19th century Dutch vicar, poet and humorist]
14. Ellen Krol, ‘Beets over het populaire.’ In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 120 (2004), p. 31-43. [Visions of Nicolas Beets on humorous literature]
15. Ellen Krol, ‘Jan, Jannetje en hun jongste kind van E.J. Potgieter in imagologisch perspectief.’ In: *Praagse perspectieven 2*, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands aan de Karelsuniversiteit te Praag op 13 en 14 november 2003.

Praag, University Press 2004, p. 41-51.[Imagological study of a Dutch 19th century literary text]

16. Ellen Krol, 'Vijftig jaar behoefte aan 'vast, zedelijk voedsel', De Wolff en Dekentraditie in de kritiek van 1786 tot 1836.' In: *Onverzadigbare burgerharten, Ter herdenking van het tweehonderdste sterfjaar van Betje Wolff en Aagje Deken*. Edited by Peter Altena and Myriam Everard. Nijmegen, Vantilt 2004, p. 67-72. [Reception of the novel from 1786 till 1836]
17. Ellen Krol, "'De zedige viool, die schittert, maar in 't duister'", Vrouwe Bilderdijks bundel *Poëzy* (1820)'. In: *Het Bilderdijk-Museum* 22 (2005), p. 27-33. [Reception of the Dutch female poet K.W. Bilderdijk in the early nineteenth century]
18. Ellen Krol, 'De "vrijwillige" ballingschap van Hebelius Potter (1769-1824)'. In: *De achttiende eeuw* 38 (2006), nr. 2, p. 193-204. [Exile of a Dutch writer/vicar in the period of the French revolution]
19. Ellen Krol, 'De literaire roem van Tollens.' In: *Praagse Perspectieven 4*, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands aan de Karelsuniversiteit te Praag op 24 en 25 maart 2006. Praag, University Press 2006, p. 21-32. [Literary fame of the popular poet Tollens in the nineteenth century]
20. Ellen Krol, 'Witstein, Sonja Fortunette *22 mei 1920 Rotterdam† 11 juli 1978 Alphen aan den Rijn.' In: *Bio- en bibliografisch lexicon van de Neerlandistiek*. Onder redactie van de commissie voor Taal- en Letterkunde van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde: Wim van Anrooy, Ingrid Biesheuvel, Karina van Dalen-Oskam en Jan Noordegraaf. In: *Digitale bibliotheek Nederlandse Letterkunde*. <dnbl.org> (2006). [Biographical lexicon entry of S.F. Witstein PhD, professor of Renaissance literature at Leiden University]
21. Ellen Krol, "'Een ongelukkig misverstand tusschen de braven en edelen", Over een kantelpunt in de geschiedenis.' In: *N/F 7, Association des Neerlandistes de Belgique Francophone*. [Special issue on the historical dimension of Dutch literature, red. Kris Steyaert], 2007, p. 73-95. [Dutch literature and the French Revolution]
22. Ellen Krol, 'Dutch'. In: *Imagology, The cultural construction and literary representation of national characters*. Ed. by Manfred Beller and Joep Leerssen. *Studia Imagologica* 13. Amsterdam/New York, Rodopi 2007, p. 142-145. [Chapter on the Dutch in the international handbook of national characters]
23. Ellen Krol, *Er was niets dat niet veranderde*. Not published. Praag 2008. Habilitation Charles University. 186 pp. [Compilation of articles on Dutch literature and the French Period in Holland]
24. Ellen Krol, 'Hoe worden de muzen gediend? Een leesverslag van Het Bilderdijk-Museum.' In: *Een eeuw rare kostgangers, vereniging Het Bilderdijk-Museum 1908-2008*. Edited by Marinus van Hattum, Monique van Rooij, Joris van Eijnatten en

- George Harinck. Amstelveen, EONPers 2008, 204-213. [Evaluation of 25 years of the journal *Het Bilderdijk Museum*]
25. Ellen Krol, 'Introductie op het thema taallandschap in de literatuur'. In: *Praagse perspectieven 5*, Handelingen van het regionaal colloquium Neerlandicum van Midden-Europa aan de Karelsuniversiteit te Praag, 20, 21 en 22 september 2007. Praag, University Press 2008, p.249-250. [Introduction on the subject: literary landscape]
 26. Ellen Krol, 'Over het "Hollands realisme" in een twintigste-eeuwse bestseller.' In: *VizieTranslatológia, Album Amicorum pre JanuRakšányiovü*. ZostavilaMarketaŠtefková. Bratislava 2010, p.87-97. [20th centuryvisions of Dutch Realism]
 27. Ellen Krol, "'Onruststoker in een land van rust en vrede", De receptie van Bilderdijs poëzie in tijdschriften van 1813-1831.' In: *Het Bilderdijk-Museum* 28 (2011), 7-12. [Reception of the Dutch poet Bilderdijk in post-revolutionary time]
 28. Ellen Krol, 'Bilderdijs *Krekelzangen*: "wij slaan met afgrijzen deze bladzijden om."' In: *Praagse Perspectieven 7*, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlandse aan de Karelsuniversiteit te Praag op 24 en 25 maart 2011. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol, Kees Mercks, Jan Pekelder en Jesse Ultzen. Praag, University Press 2011, p. 67-80. [Literary revolt by the poet Bilderdijk, radical counter-remonstrant in the nineteenth century]
 29. Ellen Krol, 'De vrouw is erop gebouwd om zonder bezwaar binnenhuis te kunnen leven,Vertalingen van Duitse populariserende zedenkundige werken over man en vrouw in Nederland tussen 1800 en 1840.' In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 128 (2012), nr.3/4, Speciaal nummer 'Receptie naar behoefte, Buitenlandse literatuur in Vlaanderen en Nederland', p.365-388.[Reception of Germantranslationsaboutgendercharactersin Holland from 1800 till 1840]
 30. Ellen Krol, 'De smaak van Pieter Realiteit.' In: *Lage landen, hoge heuvels*. Ed. byJelica Novaković-Lopušina, Tamara Britka, Bojana Budimir, e.a. Belgrado 2012, p. 153-162. [Dutch literary concepts of Realism from 1820 till1850].
 31. Ellen Krol, "'De aarde rust van 't lijden uit", Over huiselijke poëzie'. In: *Holland* 44 (2012), nr.3, Special issue 'Thuis in Holland', p. 137-141.[On domestic poetry and the relation with the French Revolution in a Special on 'At home in Holland']
 32. Ellen Krol, 'In memoriam dr. W.R.D. van Oostrum'. In: *Het Bilderdijk-Museum*. Jaargang 29 (2012), p. 19-24.[Obituary notice (Nekrolog) of the scholar in 18th century literature: Pim van Oostum]
 33. Ellen Krol, 'K.W. Schweickhardt, "De veldtocht naar Moskau."' In: *Het Bilderdijk-Museum* 29 (2012), 35-36. [Analysis of the historical backgrounds of Napoleons Campaign on Russia 1812 in a Dutch poem by K.W. Schweickhardt]

34. Ellen Krol, ““In het beeld van de boerderij als heilige spil begint een barstje te ontstaan,” Over de relatie van ruimte en identiteit.’ In: *Praagse Perspectieven 8*, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Kareluniversiteit te Praag op donderdag 22 en vrijdag 23 maart 2012. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol, Jan Pekelder & Albert Gielen. Praag, University Press 2012, p. 91-101. [The relation between space and identity in realistic prose]
35. Ellen Krol, ““Met verbeterd klagt”, Hendrik Tollens Cz.’ In: *Ellendige levens, Nederlandse schrijvers in de negentiende eeuw*. Ed. Rick Honings and Olf Praamstra. Ter gelegenheid van het afscheid van Peter van Zonneveld. Hilversum, Verloren 2013, p. 55-65. [Farewell book dr. Peter van Zonneveld]
36. Ellen Krol, ‘Het leven bezien “sub speciē aeternitatis”, Herinneringen aan Sonja Witstein in Leiden’. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31 (2013), nr.1, p. 39-43. [In remembrance of prof.dr. S.F. Witstein, a Dutch scholar in Renaissance literature]
37. Ellen Krol, ‘Een vergeten bloedbad in 1813, K.W. Schweickhardt, *De Moord van Woerden*.’ In: *Het Bilderdijk-Museum* 30 (2013), p.7-14. [Analysis of a poem on the massacre in a Dutch town after the retreat of the French 1813]
38. Ellen Krol. ““Het twistend kroost, dat u verstiet”, Gedichten over Oranjes terugkeer in 1813.’ In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 129 (2013), p. 250-268. [Welcome poems to the Orange family in Holland after the Napoleonic period, 1813]
39. Ellen Krol, ‘Over het concept Volksdichters van 1810 tot 1860’. In: *Praagse Perspectieven 9*, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Kareluniversiteit te Praag op donderdag 17 en vrijdag 18 oktober 2013. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol, Jan Pekelder & Albert Gielen. Praag, University Press 2014, p. 159-169. [On the concept of ‘Folkpoets’ from 1810 till 1860]
40. Ellen Krol, ““Verwin uw smarte”, Brief van W. Bilderdijk aan H.H. Klijn, 22 augustus 1819’. In: *De post van Bilderdijk, Een bundel beschouwingen over brieven voor Marinus van Hattum*. Samengesteld door Gert-Jan Johannes, Joris van Eijnatten, en Piet Gerbrandy. Amstelveen, EON Pers 2015, p. 109-119. [K.W. Schweickhardt goes through a serious religious crisis]
41. Ellen Krol, ““Onze regtmatige bezittingen in de Oost bezetten”, Een reis naar Batavia uit 1815.’ In: *Een tint van het Indische Oosten, Reizen in Insulinde 1800-1950*. [Bundel voor Olf Praamstra]. Onder redactie van Rick Honings en Peter van Zonneveld. Hilversum, Verloren 2015, p. 19-29. [A Dutch squadron sails to the East Indies to re-establish the Dutch authority]
42. Ellen Krol, ‘De onwil om gewapenderhand Napoleon te bestrijden, Nederlandse pamfletten over de terugkeer van Napoleon in 1815.’ In: *Het Bilderdijk-Museum* 32 (2015), p. 1-11. [Dutch pamphlets criticize the unwillingness to fight Napoleon]

43. Ellen Krol, 'Zedemeester der Natie, Johannes Henricus van der Palm (1763-1840).' In: *Language, Literature and the Construction of a Dutch National Identity (1780-1830)*. Amsterdam, Amsterdam University Press 2016. In the press. [The rhetoric of J.H. van der Palm and the construction of a Dutch national identity]
44. Ellen Krol, 'Olga Krijtová (Hradec Králové 1931-Praag 2013). Levensbericht.' In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 2014-2015*. Leiden 2016. In the press. [Necrology for the Dutch Academy]

Reviews

- E.J. Krol, [review of] G.J. van Bork and G. ten Houten-Biezeveld, *Over Boon*. In: *Dokumentaal* 7 (1978) nr. 1 (March), p. 31-32. [review]
- Ellen Krol, [review of] *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw. Twaalf verkenningen*. In: *Literatuur* 4 (1987), p. 296-298. [review]
- Ellen Krol, 'Polemisch ten opzichte van clichématig onderzoek.' [Review of] Willem van den Berg, *Een bedachtzame beeldenstorm. Beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw*. Edited by Klaus Beekman, Marita Mathijssen and George Vis. Amsterdam, Amsterdam University Press 1999. 351 pp. In: *Literatuur* 18 (2001), p. 42-45. [review]
- Ellen Krol, [Review of] Ans J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843), De vriendin van 't Vaderland*. Nijmegen, Vantilt, 2000. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 2002. [review]
- Ellen Krol [Review of] Lotte Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt', *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Hilversum 2001. In: *Tijdschrift voor tijdschriftstudies*, 2002. [review]
- Ellen Krol, Boekbespreking van Marita Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*. Vantilt, Nijmegen, 2004. In: *De Negentiende eeuw* 2005, nr 3, p. 55-58. [review]
- Ellen Krol, [Review of] Jan Oosterholt, *De Bril van Tachtig, Het beeld van de 19^e-eeuwse Nederlandse dichtkunst*. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 122 (2006), p.261-263 [review]
- Ellen Krol, [Review of] *Ik heb het groote doel mijner Aardsche bestemming bereikt. De brieven van student Marten Martens (1794-1798) en zijn leven als doopsgezind predikant, schoolopziener, vertaler en dichter in Friesland (1798-1852)*. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door Sibrand P. Martens, Simon Vuyk, onder eindredactie van Piet Visser. Manuscripta Mennonitica 4. Hilversum, Verloren 2005. In: *De Negentiende eeuw* 31(2007), p. 201-202. [review]

- Ellen Krol, [Review of] *Bilderdijk, Kinker en Van Hemert, Als van hooger bestemming en aart*. Samengesteld en ingeleid door Christophe Madelein en Jürgen Pieters. Met een nawoord van Piet Gerbrandy. Groningen, Historische Uitgeverij 2008. *Filosofie en retorica* nr. 14. In: *Internationale Neerlandistiek* (48) 2010, nr.3, p.72-74.[review]
- Ellen Krol, 'Negentiende-eeuws België onder de loep.' [Review of] Christophe Verbruggen, *Schrijverschap in de Belgische belle époque. Een sociaal-culturele geschiedenis*. Gent/Nijmegen: Academia/Vantilt 2009 and Greet Draye, *Laboratoria van de natie, Literaire genootschappen in Vlaanderen 1830-1914*. Nijmegen: Vantilt 2009. 480 pp. In: *Internationale Neerlandistiek*, 49 (2011), p.243-246.
- Ellen Krol, [Review of] Arend Fokke Simonsz, *De Moderne Helicon*, ed. Lotte Jensen & Alan Moss. Nijmegen: Vantilt, 2010. – 120 pp. ISBN 978 94 6004 057 3. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 127 (2011), p. 315-316.

Inleiding tot het thema 'Codewisseling'

Het is bekend dat mensen de neiging hebben talen te mengen. Voor wat het Nederlands taalgebied betreft, is dit fenomeen, codewisseling genaamd, al heel oud. Mijn ouders spraken Gronings met elkaar, een Nedersaksische streektaal. Als ze zich tot de kinderen richtten spraken ze Nederlands, maar in dat Nederlands zaten vaak Groningse woorden of woordgroepen. Soms doken er zelfs complete Groningse zinnen op tussen de Nederlandse zinnen door. Waarschijnlijk zijn dergelijke wisselingen op hun retour, althans in Nederland waar het Standaardnederlands zo langzamerhand de streektalen heeft verdrongen.

In het taalkundig gedeelte van onderhavige bundel kunnen we lezen dat er de laatste decennia echter nieuwe vormen van codewisseling zijn ontstaan. Deze zijn zeer divers. Zo zijn er tegenwoordig heel wat Nederlandstaligen die hun taal doorspekken met Engels. Daarover gaat de eerste bijdrage van Iva Rezkova, assistent Nederlandse taalkunde aan de Praagse Karelsuniversiteit. Ze gaat na of haar observaties in een schriftelijk corpus van 450 zinnen compatibel zijn met de belangrijkste theorieën uit de codewisselingsliteratuur. Ze beperkt zich daarbij tot morfologische wisselingen.

Andere vormen van codewisseling vinden we onder meer in de taal van de Turkse gemeenschap in Nederland. Ad Backus, hoogleraar Taalkunde en Sociolinguïstiek aan de Universiteit van Tilburg, stelt de vraag of het concept van afwisseling tussen twee talen wel de beste manier is om tegen codewisseling aan te kijken. Zou het niet adequater zijn om van één enkele taal te spreken? Hij illustreert zijn betoog met Turks-Nederlandse data.

De derde taalkundige bijdrage van Margreet Dorleijn, universitair docent Taalwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam, gaat uit van de hypothese dat codewisselen voorspelbaarder is dan gedacht. Ze laat zien dat Turks-Nederlandse internetdata eigenschappen vertonen die spontane, gesproken data niet hebben en daardoor een verhelderend licht werpen op het regelsysteem van codewisselen in het algemeen en op de graad van voorspelbaarheid in het bijzonder.

Jacomine Nortier, universitair hoofddocent Nederlandse Taalkunde aan de Universiteit Utrecht, sluit de bundel af met een studie naar conversationele aspecten van codewisseling. Aan de hand van een bespreking van Turks/Nederlandse en Marokkaans (Arabisch)/Nederlandse internetdata maakt ze aannemelijk dat voor de verschillende migrantengemeenschappen codewisseling verschillende functies vervult als gemarkeerde dan wel ongemarkeerde manier van communiceren. Het Turks blijkt voor de Turkse gemeenschap een hand te zijn, een deel van het lichaam, dat niet zomaar kan

worden afgelegd, terwijl het Marokkaans binnen de Marokkaanse gemeenschap meer als een handschoen fungeert. Een handschoen kan naar believen uit of aan worden getrokken. Het voegt extra warmte toe en dat kan heel aangenaam zijn.

Als ik in Nederland ben en mijn broers tegen het lijf loop, doen we aan codewisseling: Groningse zinnen tussen de Nederlandse door. Het gaat vanzelf en is inderdaad aangenaam.

Praag, oktober 2015

Jan Pekelder

"De *Story* van twee talen"

Morfologische aspecten van intrasententiële codewisseling tussen het Nederlands en het Engels

Iva Rezkova
Univerzita Karlova v Praze

Dit artikel stelt één aspect van het dissertatieonderzoek van Iva Rezková voor. Het is een studie van één vorm van taalcontact in het hedendaags Nederlands: 'intrasententiële codewisseling' tussen het Nederlands en het Engels. Het onderzoek neemt een puur grammaticale richting en analyseert de structuur van tweetalige zinnen. Het doel van dit artikel is om een aantal algemene theorieën te presenteren met betrekking tot de morfologie van intrasententiële codewisseling. Vervolgens wordt een schriftelijk corpus met 450 voorbeelden van Nederlands-Engelse codewisseling beschreven en geanalyseerd, namelijk vanuit een morfologische invalshoek. De bedoeling is om na te gaan of de waarnemingen aan de hand van het samengesteld corpus overeenkomen met de algemene grammaticale theorieën met betrekking tot codewisselingsstructuur.

Předložený článek popisuje jeden aspekt dizertační práce Ivy Rezkové. Jedná se o studii jednoho typu jazykového kontaktu v současné nizozemštině: mezivětného přepínání mezi nizozemštinou a angličtinou. Výzkum byl zaměřen čistě gramaticky a zkoumal strukturu dvoujazyčných vět. Cílem předloženého článku je shrnout všeobecné teorie o morfologii mezivětného přepínání kódů. Následně jsou popsány a analyzovány morfologické jevy pozorované na základě vlastního korpusu, který je tvořen 450 příklady nizozemských vět, v nichž dochází k přepnutí do angličtiny. Práce se snaží zjistit, zda pozorované morfologické jevy odpovídají všeobecným teoriím o struktuře vnitrovětného přepínání kódů.

1. Inleiding

Het Engels lijkt steeds nadrukkelijker in het hedendaags Nederlands aanwezig te zijn. Het wisselen naar het Engels, als men het Nederlands spreekt of schrijft, is een populaire tendens geworden, *for whatever reason*.¹ Dit soort vermenging van twee talen binnen dezelfde taalsituatie wordt 'codewisseling' genoemd (Winford 2003, Thomason 2001). Het verschijnsel heeft veel aandacht gekregen de laatste decennia (Treffers-Daller 1994, Nortier 2009). De vraag die hier centraal staat, is van strikt taalkundige aard: hoe wordt er tussen het Nederlands en het Engels gewisseld op het morfologische vlak en welke structurele eigenschappen liggen daaraan ten grondslag? We focussen daarbij op één type codewisseling: de zogenaamde 'intrasententiële codewisseling'. Het gaat om het

wisselen van de ene naar de andere taal binnen de structuur van een enkelvoudige zin. Volgens Boumans is juist de intrasententiële codewisseling “the most interesting category for the study of grammatical regularities” (1998: 12). Tijdens de andere twee vormen codewisseling, i.e. intersententiële en extra-sententiële codewisseling, vindt de wisseling naar de andere taal immers plaats buiten de grammaticale structuur van de zin (Nortier 2004: 3) en bevinden we ons derhalve op het gebied van de tekstlinguïstiek.²

2. Onderzoekscorpus

Het onderzoek wordt verricht aan de hand van een schriftelijk corpus dat uit 450 voorbeelden van tweetalige zinnen bestaat waar het Nederlands de rol van ‘basistaal’ of ‘matrixtaal’ vervult en het Engels de rol van ‘gasttaal’ of ‘embedded taal’.³ De verzamelde voorbeelden zijn afkomstig uit zes verschillende registers waarin het Engels een grote rol speelt:

1. zakelijke e-mails
2. notulen van vergaderingen
3. persoonlijke e-mails tussen vrienden
4. chats tussen collega’s in een bedrijf
5. online reisblogs
6. internetforums (sportpagina’s)

Binnen elk register hebben we tussen de 60 en 100 zinnen verzameld, afkomstig van ten minste vijf verschillende sprekers. De diversiteit van de registers en de sprekers per register draagt bij tot de noodzakelijke representativiteit van de data.

Hieronder presenteren we een aantal voorbeelden uit het corpus.

- (1) Je wordt *geplayed* door dat kereltje
- (2) En je bent de *weirdo* die je bent.
- (3) Het was een *smoothe style*
- (4) Mijn baan is inderdaad *very challenging*.
- (5) Hij is nog eens *prepared to change his life*
- (6) Ik ben klaar *for the time being*.

De wisselingen van één enkel woord, de zogenaamde 'single word switches', vormen met 75% de meerderheid binnen het corpus, zie (1)-(2). 'Multi-woord-wisselingen', zoals (3)-(4), dragen voor 22% bij. De resterende 3% van het

corpus wordt gevormd door langere passages uit het Engels, die ook embedded-taal-eilanden worden genoemd (Myers-Scotton 2005), zie (5)-(6).

3. Methodologie: vreemd tegenover Nederlands

Een belangrijke methodologische vraag met betrekking tot het categoriseren van Engelse elementen in Nederlandse teksten is de bepaling van de grens tussen een leenwoord en een geswitcht (vreemd) woord. Er bestaan uiteenlopende opvattingen en er is weinig overeenstemming over de terminologie en het categoriseren van types taalcontact.⁴ Taalcontact is een continuüm, het is een proces in beweging, en het bepalen van grenzen is niet natuurlijk, maar arbitrair. Een duidelijke definitie van wat we als codewisseling categoriseren en welke elementen we precies gaan onderzoeken, is desondanks essentieel voor een grammaticale studie. We hebben daartoe voor een normatieve aanpak gekozen en het criterium van 'listedness' gebruikt (Muysken 2000, Deuchar 2005). Als een oorspronkelijk vreemd element deel uitmaakt van een "L1-lijst", wordt het als behorend tot het L1-lexicon beschouwd. Als een element niet in de lijst voorkomt, wordt het als een vreemd L2-element beschouwd. Het eerste geval wordt hier als een voorbeeld van een leenwoord gecategoriseerd, in het tweede geval gaat het om codewisseling. Als uitgangspunt voor de categorisatie gebruiken we de laatste versie van het *Groot Woordenboek der Nederlandse taal* (Van Dale 2005). Op grond van deze lijst worden zinnen zoals "Het was een *coole* dag." of "We hebben de *meeting gecancelled*" bijgevolg niet in het corpus opgenomen.

4. Regelmatig geswitchte woordsoorten

Het corpus laat ons zien dat er slechts vier woordsoorten regelmatig switchen. Zie figuur 1.

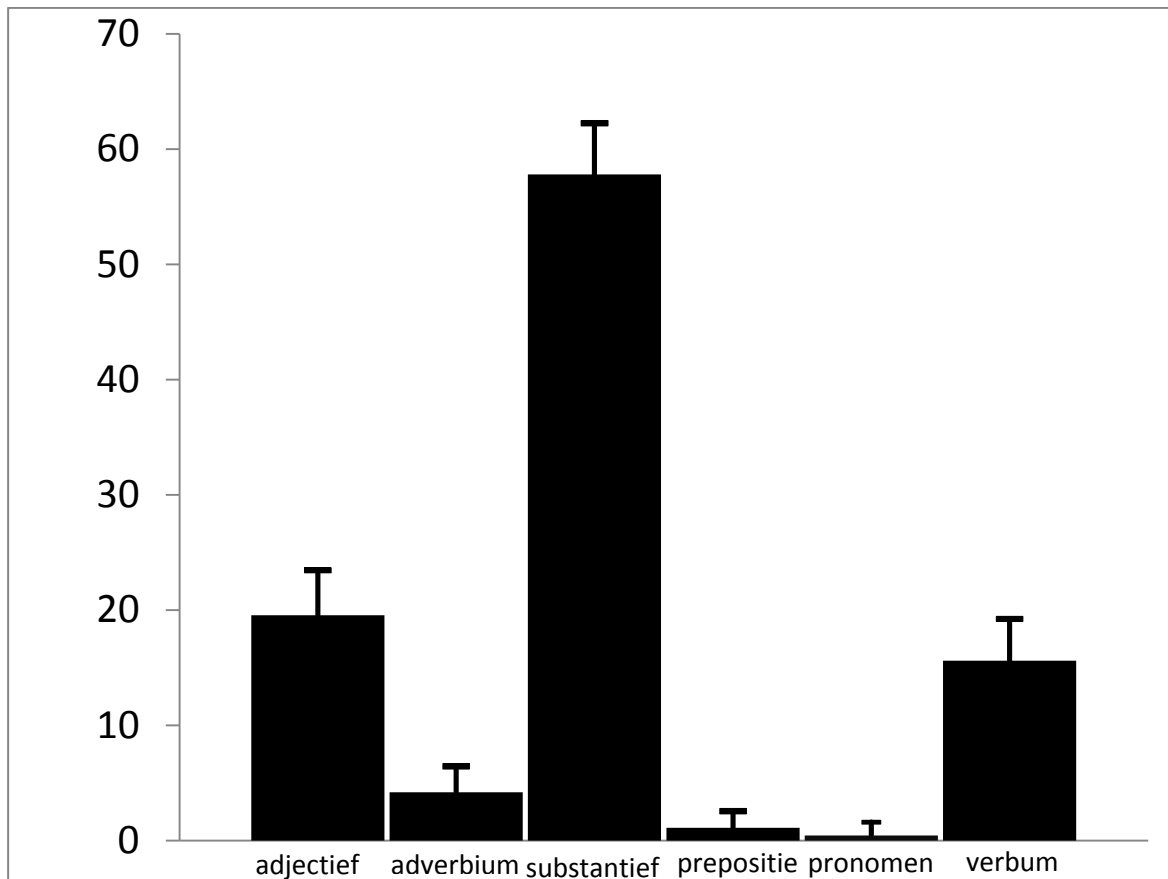

Fig.1: Distributie van woordsoorten in het corpus.

Het gaat altijd om inhoudswoorden, namelijk substantieven (58%), adjectieven (23%), werkwoorden (16%) en bijwoorden (3%), zie respectievelijk (7)-(10). Zinnen met ingevoegde Engelse pronomina, voorzetsels of andere woordsoorten worden als uitzonderingen beschouwd, ze komen slechts een of maximaal twee keer in het gehele corpus voor. Zie (11) en (12).

- (7) En je bent de *weirdo* die je bent
- (8) Mijn baan is inderdaad *very challenging*
- (9) Eén ervan heb ik net *geresolvd*
- (10) En we doen dat ook *tomorrow*
- (11) *What* bedoelen jullie?
- (12) Ik ben klaar *for the time being*.

Bij de vier woordsoorten die regelmatig switchen, hebben we de volgende morfologische aspecten bestudeerd:

1. bij substantieven kijken we naar de meervoudsvorm en de vorm van diminutiva
2. bij adjectieven wordt de buigingsvorm met het suffix *-e* bestudeerd

3. bij de finiete en niet-finiete werkwoorden wordt de aandacht gericht op het verschijnen van affixen
4. bij bijwoorden komt het Engelse adverbiale suffix *-ly* aan de orde
5. ten slotte kijken we naar het gebruik van lidwoorden bij Engelse substantieven.

5. Algemene theorieën

Het doel van dit hoofdstuk is om een aantal algemene theorieën te presenteren met betrekking tot de morfologie van intrasententiële codewisseling. Wat zijn de algemene hypothesen en wat kunnen we in tweetalige structuren verwachten? Het blijkt dat het morfologische geraamte van een tweetalige zin tot de matrixtaal beperkt moet blijven (Winford 2003, Myers-Scotton 2005, Boumans 1998, Rezková 2014). Volgens Winford behouden de talen in taalcontactsituaties in de regel hun basisgrammatica. (2003: 63) Ook Van Hout en Muysken beweren dat gebonden morfemen en morfologische kenmerken van vreemde talen nauwelijks worden overgenomen:

Bound morphemes, particularly inflections, are among the least likely to be adopted in contact situations (Van Hout and Muysken 1994, geciteerd in Sanches 2005: 25).

Bij deze hypothesen gaat het om het switchen en ontlenen van gebonden morfemen op zichzelf, hetgeen blijkbaar niet of uitzonderlijk gebeurt. Voorbeelden (13) en (14) zouden bijgevolg ongrammaticaal moeten zijn in tweetalige structuren.

(13) * Hij heeft *the* ding gedaan

(14) * Hij vertrouwd*ed* je niet

De invoeging van een Engels lidwoord of een Engels suffix op zichzelf komt in het corpus inderdaad niet voor. Zoals reeds opgemerkt worden in tweetalige structuren doorgaans L2-inhoudswoorden ingevoegd, gebonden morfemen en grammaticale woorden komen zelden voor. Als ze wel worden geswitcht, gebeurt dat in combinatie met L2-inhoudswoorden. Deze algemene hypothese wordt door ons corpus bevestigd (Rezková 2014: 161-171).

Volgens Boumans vertoont elk talenpaar een verschillende graad van morfologische assimilatie. De morfologie van geswitchte elementen blijkt afhankelijk te zijn van de morfologische productiviteit van de matrixtalen (1998: 53-54).⁵ Desondanks bestaan er blijkbaar toch een aantal algemene principes en

beperkingen met betrekking tot de codewisselingsstructuur. In de volgende paragraaf behandelen we enkele aspecten.

6. Het Matrix-Language-Frame-Model: hypotheses

Als basistheorie voor het onderzoek wordt het *Matrix Language Frame*-model gebruikt, geïntroduceerd door Carol Myers-Scotton (2005). Het is een model dat de oppervlaktestructuur van tweetalige structuren voorspelt, onafhankelijk van de specifieke talenparen. Hier beperken we ons tot de uitleg van twee algemene principes die in het model worden geformuleerd en die met de morfologie van codewisseling te maken hebben.⁶

In het algemeen voorspelt het model morfologische assimilatie, en wel op grond van twee principes:

1. *System Morpheme Principle* (SMP)
2. *Uniform Structure Principle* (USP).

De hypothese geformuleerd in het eerst genoemde principe is dat de zogenaamde *outsider*-morfemen uitsluitend uit de matrixtaal moeten komen.⁷ De *outsider*-morfemen worden door Deuchar "system-agreement-morphemes" genoemd (Deuchar 2006: 1998). Het gaat namelijk om uitgangen die het syntactische verband met andere woorden uitdrukken door middel van grammaticale overeenstemming in vorm. Prototypische voorbeelden van *outsiders* zijn casusaffixen en finiet-werkwoordsuffixen. Uit het principe vloeit voort dat als een substantief of een werkwoord uit een vreemde taal geswitcht wordt, het respectievelijk met het casussuffix of het finiet-werkwoordsuffix *van de matrixtaal* wordt verbonden. In de beschrijving van het corpus beperken we ons tot het tweede type suffix, omdat casus een geringe rol speelt in het Nederlands. De invoeging van een L2-affix (dat wil zeggen het Engelse verbale suffix) samen met het L2-inhoudswoord (het Engelse werkwoord) zou ongrammaticaal zijn. Zie ter illustratie de structuren in (15) en (17) die worden verwacht, in tegenstelling tot (16) en (18) die als ongrammaticaal zouden moeten worden beschouwd.

- (15) Ik ***replyde*** hem niet meer
(16) * Ik ***replied*** hem niet meer
(17) Het ***matcht*** met die andere kleur
(18) * Het ***matches*** met die andere kleur

De tweede hierboven geformuleerde hypothese houdt in dat de structuur van tweetalige zinnen uniform moet blijven. Dit betekent dat ook de andere systeemvormen bij voorkeur uit de matrixtaal komen (Myers-Scottton 2005: 20-25).⁸ Onder de categorie ‘systeemvorm’ vallen onder andere de volgende functioneelwoorden en affixen: determinatoren, telwoorden, graadaanduidende of versterkende bepalingen, meervoudsuffixen, infinitiefsuffixen, deelwoordaffixen. Deze elementen kunnen in tweetalige structuren – op onregelmatige wijze - soms wel uit de vreemde taal komen. Binnen het hele corpus moet echter het aantal matrixtaal-systeemvormen significant groter zijn dan het aantal embedded-systeemvormen. Zo blijft de tweetalige structuur uniform. Met andere woorden: (19) en (20) zouden prominent moeten zijn in ons corpus omdat de vermengde structuren Nederlandse grammaticale elementen bevatten.

- (19) niet echt... tenzij de *call* voor morgen wordt voorbereid
- (20) Er worden random *survey*'s uitgestuurd over alle tickets die gesurveyd dienen te worden
- (21) Hij is the one
- (22) Tijdens het afgaan van de *side activities* vroeg N of J. al in dienst was

Structuren met Engelse elementen van dit type zouden slechts af en toe mogen voorkomen, zie (21) en (22).

7. Beschrijving van het corpus

Zoals we hierboven hebben gezien, worden in overeenstemming met de MLF-hypotheses vooral inhoudswoorden ingevoegd. Het doel van deze paragraaf is om te beschrijven *hoe* ze worden ingevoegd.

7.1. Substantieven

We hebben ten eerste de meervoudsvorm bestudeerd bij 71 geswitchte substantieven. De tendens in het corpus blijkt duidelijk te zijn: Engelse substantieven worden systematisch in de Engelse vorm ingevoegd. In 99% van de gevallen wordt het Engelse meervoudssuffix *-s* gebruikt, en de allomorfen hiervan. Zie (23)-(25).

- (23) En *thanks* voor de *celebration points*
- (24) Tijdens het afgaan van de *side activities* vroeg N of J. al in dienst was

(25) [...] waarmee we na het wandelen gezellig eten en kletsen in de *teahouses* waar we verblijven

Op basis van de hypothese geformuleerd binnen het *Uniform Structure Principle* zouden er vooral Nederlandse gebonden morfemen moeten voorkomen. We zouden dus op basis van spellings- en morfologische factoren ook de volgende meervoudsvormen verwachten: *pointen*, *side-activity's*, *teahousen*. In het hele corpus wordt echter slechts één enkel geval geregistreerd van Nederlandse meervoudsvorming door middel van een apostrof + -s (dat wil zeggen: volgens de Nederlandse spellingsregels), zie (26).

(26) Er worden random *survey's* uitgestuurd over alle tickets die *gesurveyd* dienen te worden

In dit verband moet ik een opmerking over een ander onderzoek maken. Bartásková (2012) heeft Engelse woorden in het Noors onderzocht aan de hand van een eigen corpus samengesteld uit de krant. Ze verwijst naar de tendens dat nieuwe en niet ingeburgerde Engelse substantieven in de regel met het Engelse suffix -s voorkomen. Dit suffix bestaat echter niet in het Noors, in tegenstelling tot het Nederlands. Ingeburgerde leenwoorden van Engelse origine komen daarentegen regelmatig met de Noorse suffixen voor (-er, -ene, -a). Ze merkt op:

De Engelse meervoudsvorm zou een signaal kunnen zijn dat de spreker het ingevoegde lexeem als een vreemd element in de taal beschouwt, niet behorend tot het eigen lexicon (2012: 13).⁹

Het moet worden benadrukt dat congruentie hier van belang blijkt te zijn. Ook al wordt morfologische assimilatie en het aannemen van matrixtaal-affixen verwacht op grond van de MLF-principes, embedded-affixen kunnen wel worden gebruikt als deze congruent zijn met die van de matrixtaal. 'Congruent zijn' betekent dat de ingevoegde L2-items moeten overeenkomen met de grammaticale kenmerken en syntactische functies van hun L1-counterparts (Myers-Scotton 2005a: 121, Rezková 2014: 68). Dat is bij het talenpaar Nederlands-Engels, en blijktbaar ook Noors-Engels, wel het geval. Het meervoudssuffix speelt dezelfde rol in beide betrokken talen. Engelse switches met het suffix -s zouden bijvoorbeeld in talen waar substantieven casus dragen, ongrammaticaal zijn.

Er zijn aanwijzingen dat Engelse substantieven niet geheel immuun zijn voor het aannemen van Nederlandse suffixen. In een klein aantal voorbeelden uit het corpus komen immers Engelse substantieven met het Nederlandse verkleinwoordsuffix voor. Zie (27) en (28).

- (27) Ik heb alvast een *power-napje* gedaan! Tot vanavond!
(28) Een leuk *bed and breakfastje* gevonden in Oxford-centrum

De hypothese is dat geswitchte Engelse substantieven wel Nederlandse verkleinwoorduitgangen op een regelmatige manier zouden kunnen aannemen. Helaas biedt ons corpus niet genoeg voorbeelden om deze hypothese te ondersteunen en om duidelijke conclusies te trekken.

7.2. Werkwoorden

De werkwoordelijke switches vormen niet alleen de rijkste categorie in ons corpus met betrekking tot het aantal vormen waarin ze voorkomen (persoonsvorm, infinitief, deelwoord), maar ze zijn ook de rijkste categorie met betrekking tot de inflectionele morfologie. Het is gebleken dat als een Engels werkwoord wordt ingevoegd, het in bijna alle gevallen Nederlandse affixen accepteert: 94% van de verzamelde 71 werkwoorden passen zich volledig aan de Nederlandse grammaticale regels aan. Ten eerste dragen alle Engelse werkwoorden in de persoonsvorm Nederlandse pv-suffixen als dat door de zinstructuur wordt vereist. Zie (29)-(31).

- (29) Het einde *suckte* keihard
(30) Het is het tapje in een ticket waaruit je kan aflezen wanneer het *breacht*
(31) Dat *figuren* we wel weer uit

De Engelse vormen, in dit geval: *sucked*, *breaches* en *figure-ø*, zouden ongrammaticaal zijn en komen in het corpus niet voor. Het *System Morpheme Principle* wordt hiermee bevestigd. Wat de niet-finiëte vormen betreft, komen de ingevoegde Engelse werkwoorden regelmatig met het infinitiefsuffix *-en* voor: namelijk in 97% van de gevallen. Zie (32) en (33).

- (32) Aanvragen van [...] enkel *approven* en niet in de checkbak leggen
(33) Ik heb eindelijk tijd gevonden om je te *replyen*

We registreren slechts één uitzondering op deze grammaticale tendens. In (34) wordt het geswitchte infinitief *move* in de Engelse basisvorm zonder het Nederlandse infinitiefsuffix gebruikt.

- (34) Ik sta nu op het punt met hem dat ik niet weet welke kant ik op moet: samenwonen, [...] of zo blijven en dan over jaar in mijn eentje *move* naar [Nederland] en hem hier achterlaten

We beschouwen dit als een idiosyncratisch geval. De Engelse werkwoorden ingevoegd in de vorm van een voltooid deelwoord worden in 94% van de gevallen met regelmatige Nederlandse deelwoordaffixen gecombineerd. Zie (35) en (36).

(35) Jouw fiets is een beetje *gefine-tuned* he

(36) Je wordt *geplayed* door die kereltje

We hebben slechts een enkel voorbeeld gevonden waarin het voltooid deelwoord in de Engelse vorm is gebleven, zie (37).

(37) [B: Ok, ik zal het ticket checken] A: Het is al *done*, *never mind*. [...]

De meerderheid van de Engelse werkwoorden in de niet-finiëte vormen komen met Nederlandse suffixen voor, wat het *Uniform Structure Principle* ondersteunt.

7.3. Adjectieven

Bij geswitchte adjectieven hebben we de buigingsvorm bestudeerd. In het corpus vonden we 25 voorbeelden waarin de verbogen vorm wordt vereist door de Nederlandse zinstructuur. Het geswitchte adjectief blijft echter in bijna alle gevallen in de zogenaamde basisvorm staan, namelijk 82%.¹⁰ Zie (38)-(40)

(38) Na al die *brakeless* video's gezien te hebben, wil ik het zelf ook doen

(39) Lijkt het je handig als ik een mailtje stuur met *approved* trainings?

(40) En das voor *next* feest *again*

De verbogen vormen *brakelesse* (zoals *remloze*), *approvde* (zoals *goedgekeurde*) en *nexte* (zoals *volgende*) zouden hier correct moeten zijn. Deze grammaticale tendens komt niet overeen met de MLF-hypotheses. Het moet worden opgemerkt dat geswitchte Engelse adjectieven zich blijkbaar anders gedragen dan ingeburgerde adjectieven die regelmatig in de verbogen vorm voorkomen, zie (41) en (42).¹¹

(41) [...] een weekend lang in een tent slapen en samen met mijn *coole* moeder [...]

(42) [We] willen hiermee enkel maar de aandacht vestigen op deze *unfaire* behandeling [...]

In slechts één geval van codeswitching wordt de vereiste Nederlandse buigingsvorm *-e* wel gebruikt, zie (43).

(43) Dit is meest *smoothe style* ooit.

Het gaat echter om duidelijke uitzonderingen binnen het corpus. Engelse adjectieven worden in de regel niet morfologisch geassimileerd, wat in strijd is met het MLF-model. Dat het MLF-model hier inderdaad de verkeerde voorspelling doet, wordt bevestigd door verschillende andere corpora die vergelijkbare verschijnselen laten zien (Boumans 1998, Myers-Scotton 2001, 2005, Jake & Myers-Scotton 1997, Bartásková 2012). Volgens Jake & Myers-Scotton zijn er zogenaamde 'compromise strategies' werkzaam in de codewisselingstructuur. Hiermee wordt bedoeld dat het gebrek aan congruentie tussen taalsystemen als gevolg heeft dat vreemde woorden in de basisvorm worden ingevoegd (Jake & Myers-Scotton 1997). Toegepast op het Nederlands-Engelse paar: Nederlandse adjectieven worden regelmatig verbogen, terwijl in het Engels de verbogen vorm niet bestaat.

7.4. Bijwoorden

De laatste bestudeerde woordgroep die regelmatig in het corpus voorkomt en waarvan we de morfologie kunnen onderzoeken, zijn Engelse bijwoorden. Er zijn er slechts 15 in het corpus gevonden, zie (44)-(47) ter illustratie.

(44) En we doen dat ook *tomorrow*.

(45) En dadelijk lekker chillen in het autootje naar nog verder *down south*

(46) 'Tis zo *damned* lastig

(47) [ik ben] redelijk *smooth* geland naar mijn verbazing

We hebben we op het laatste type voorbeelden gefocust waarbij in het Engels het achtervoegsel *-ly* zou voorkomen. We hebben een interessante waarneming gedaan: Engelse bijwoorden blijken in de Nederlandse zin ingevoegd te worden in dezelfde (adjectivische) vorm als het in het Nederlands, zonder het verwachte bijwoordelijke achtervoegsel *-ly*.¹² Naast (47) zie ook (48).

(48) Heel *nice* gedaan hoor

Er zijn slechts vijf voorbeelden van dit type in het corpus gevonden en we kunnen dus geen harde conclusies trekken. Een verder onderzoek en

verzameling van meer voorbeelden van dit type zou de waarneming al dan niet kunnen bevestigen.

7.5. Determinatoren in tweetalige NP's

Ten slotte kijken we naar lidwoorden en telwoorden. Volgens het *Uniform Structure Principle* mogen ze incidenteel uit het Engels komen maar zouden bij voorkeur tot de matrixtaal beperkt moeten blijven. Het corpus bevestigt deze hypothese: determinatoren blijven in de regel in het Nederlands staan. Van de 168 voorbeelden van Engelse substantieven komt 95% van de determinatoren uit het Nederlands, zie (49)-(51). Slechts 5% komt uit het Engels, zie (52)-(53).

(49) niet echt... tenzij de *call* voor morgen wordt voorbereid

(50) top, zet ik hem even in onze *calendars*!

(51) Zie beide *attachments*

(52) En doorgaans ontmoette ik the *boyfriend* na zijn werk...

(53) The place to be is niet echt in centrum Praag.¹³

Bij 80 geswitchte substantieven kunnen we zien met welk genus de wisseling wordt gecombineerd. We hebben geconstateerd dat 91% van de gewisselde Engelse substantieven tot de categorie *de*-woorden behoort. Zie (54)-(57).

(54) Zouden degene die de *survey* nog niet hebben ingevuld, het voor vrijdag willen doen?

(55) Vergeet niet P. in te lichten wanneer deze *side-letter* [...] wordt verstuurd.

(56) P. was bij onze *huddle* om te zien hoe wij dit dagelijks doen.

(57) Wat een vage *crap*.

Slechts drie wisselingen van 'gewone substantieven' (andere dan genominaliseerde infinitievormen) komen met het *het*-lidwoord voor, zie (58)-(60).¹⁴

(58) In de maandelijkse foutmelding rapporten van PS komt het nog vaak naar boven dat [...] niet overeenkomt met het *worklevel*.

(59) Het *gesubmitte* [...] *request* kunnen we dan wel bij [...] accepteren en aanpassen.

(60) Iedereen klaagt over een rondgaande griep, veroorzaakt door het '*terrible weather*'.

De lidwoorden zijn hier blijkbaar met de Nederlandse equivalenten verbonden (cf. *het verzoek, het niveau, het weer*).

De tendens om de Engelse wisselingen als 'de-woorden' te beschouwen is ook in andere datasets gevonden. Boumans constateert dezelfde tendens bij ingevoegde Marokkaans-Arabische woorden in het Nederlands (Boumans 1998). Verder constateert Bartásková (2012) aan de hand van haar Noors-Engelse corpus dat 90% van geswitchte Engelse substantieven in de Noorse zinnen in de regel met het lidwoord *en* voorkomen dat een equivalent van het Nederlandse lidwoord *de* is. Het is een interessante parallel die cross-linguïstisch zou kunnen worden onderzocht.

8. Conclusie

We hebben een aantal morfologische tendensen gesignaleerd aan de hand van een corpus waarin het Nederlands als matrixtaal geswitcht wordt met het Engels. In het algemeen kunnen we zeggen dat algemene hypothesen over gebonden morfemen, zoals geformuleerd door Winford of Muysken, door het corpus bevestigd worden. Namelijk dat gebonden morfemen niet los worden ingevoegd. De algemene principes geformuleerd in Myers-Scottons Matrix-Language-Frame-model worden gedeeltelijk bevestigd. Het gebruik van pv-suffixen ondersteunt het *System Morpheme Principle*. Het gebruik van grammaticale elementen in het algemeen, zoals determinatoren, hulpwerkwoorden, en verschillende soorten suffixen ondersteunt het *Uniform Structure Principle* omdat het aantal Engelse systeem morfemen het aantal Nederlandse systeem morfemen niet overtreft. Het model geeft echter geen duidelijke uitleg voor een aantal waargenomen verschijnselen, zoals het systematische gebruik van Engelse meervoudssuffixen bij substantieven of de afwezigheid van de buigingsvorm bij geswitchte adjectieven. Er is in ieder geval een verder onderzoek nodig naar bepaalde aspecten, zowel voor het talenpaar Nederlands-Engels als cross-linguïstisch.

Bibliografie

Bartásková 2012 - P. Bartásková: 'Adaptace výpůjček v norštině'. In: *Linguistica Online*. <http://www.phil.muni.cz/linguistica/art/bartaskova/bar-001.pdf>, 2012.

Boumans 1998 - L. Boumans: *Syntax of Code-Switching: Analysing Moroccan Arabic-Dutch Conversations*. Proefschrift, Katholieke Universiteit van Nijmegen, Tilburg University Press, 1998.

Degreve 2008 - W. Degreve: *Code-Switching, Sociale Motivaties voor en structurele eigenschappen van code-switching*. Proefschrift, Universiteit Gent, 2008.

Deuchar 2006 - M. Deuchar: 'Welsh-English Code-Switching and the Matrix Language Frame Model'. In: *Lingua* 116: p. 11, 1986-2011, 2006.

Jake & Myers-Scotton 1997 - J. Jake. & C. Myers-Scotton, C.: 'Codeswitching and compromise strategies: Implications for Lexical Structure'. In: *International Journal of Bilingualism* 1, p. 25-39, 1997.

Myers-Scotton 2001 - C. Myers-Scotton: 'The Matrix Language Frame Model: Developments and Responses'. In: R. Jacobson, *Codeswitching Worldwide II*. Berlin, Mouton de Gruyter, p. 23-58, 2001.

Myers-Scotton 2005 - C. Myers-Scotton: *Duelling Languages: Grammatical Structure in Codeswitching*. Oxford, Oxford University Press, Clarendon Press, 2005.

Myers-Scotton 2006 - C. Myers-Scotton: 'Natural Codeswitching Knocks on the Laboratory Door'. In: *Bilingualism, Language & Cognition* 9 (2), p. 203-212, 2006.

Myers-Scotton 2008 - C. Myers-Scotton: 'Language Contact: Why Outsider System Morphemes Resist Transfer'. In: *Journal of Language Contact* 2, 1, p. 21-41, 2008.

Nortier 2009 - J. Nortier: *Nederland meertalenland*. Amsterdam: Aksant, 2009.

Rezkova 2014 - I. Rezkova: "*De Story van Twee Talen*": *Grammaticale beschrijving en analyse van intrasententiële codewisseling tussen het Nederlands en het Engels*. Dissertatie, Kareluniversiteit, Praag, te downloaden:
<https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/140034232>.

Sanchez 2005 - Tara S. Sanchez: *Constraints on structural borrowing in a multilingual contact situation*. Ph.D. Thesis, University of Pennsylvania, 2005.

Thomason 2001 - S.G. Thomason: *Language Contact: An Introduction*. Edinburgh University Press, 2001.

Treffers-Daller 1994 - J. Treffers-Daller: *Mixing Two Languages: French-Dutch Contact in a Comparative Perspective*. Berlin, Mouton de Gruyter, 1994.

Winford 2003 - D. Winford: *An Introduction to Contact Linguistics*. Oxford, Blackwell Publishing, 2003.

Noten

¹ Zie de debatten op <http://taalschrift.org/reportage/001581.html>; <http://taalunie.org/wat-doet-taalunie/debat-2007>, en de links aldaar vermeld.

² Zie Nortier 2004. Intersententiële codewisseling betekent dat de wisseling plaatsvindt op de zinsgrens; bijvoorbeeld als een bepaalde zin in de ene taal staat en een andere taal, of als de hoofdzin in de ene taal staat en de bijzin in de andere taal. Extrasententiële codewisseling betekent dat de wisseling naar de andere taal buiten de grammaticale structuur van een enkelvoudige zin plaatsvindt maar vormt geen aparte zin. Het gaat meestal om invoeging van aan- en uitlopen. (zie Haeseryn et al. 1997).

³ De begrippen ‘matrixtaal’ en ‘embedded-taal’ worden onder andere door Myers-Scotton gebruikt in het *Matrix-Language-Frame*-model dat we hier als basistheorie gebruiken.

⁴ Zie Rezková 2014: 44-49.

⁵ Boumans bestudeert de invoegingen van Nederlandse woorden in het Marokkaans-Arabisch en in het Turks en ontdekt zeer verschillende patronen. Zie Boumans' studie uit 1998.

⁶ Het gaat om een ingewikkeld model dat op psycho- en neurolinguïstische onderzoeken van taalproductie is gebaseerd. Het is buiten de scope van deze bijdrage om het model grondig te beschrijven. Voor een gedetailleerde uitleg, zie Rezková (2014: 50-72). Zie ook Myers-Scotton (2005).

⁷ De classificatie van morfemen op basis van taalproductie en de definitie van *outsider*-morfemen vindt men in Myers-Scotton (2001, 2005, 2008), voor een samenvatting zie Rezková (2014: 63-67).

⁸ Eenvoudig geformuleerd worden met het begrip 'systeem-morfeem' grammaticale morfemen, functiewoorden en de zogenaamde *close-class*-items bedoeld. Voor een preciezere definitie, zie Myers-Scotton (2005). Voor een samenvatting van de theorie, zie Rezková (2014: 60-65).

⁹ Eigen vertaling.

¹⁰ Met het begrip ‘basisvorm’ wordt de Engelse vorm zonder de verbuiging bedoeld.

¹¹ We hebben voorbeelden (41) en (42) niet opgenomen in het corpus omdat ze tot de categorie ‘leenwoorden’ behoren, dat betekent tot het Nederlandse lexicon.

¹² Vergelijk de Engelse adjectivale en adverbiale vormen *smooth* - *smoothly* tegenover dezelfde vorm in het Nederlands: *glad* (adjectivum) - *glad* (adverbium).

¹³ De Engelse wisseling in (53) wordt als L2-eiland of *embedded*-taaleiland gecategoriseerd. Dat wil zeggen dat het om een fragment gaat waar de Engelse grammatica actief is. Voor een verder uitleg, zie Myers-Scotton (2005:139).

¹⁴ Genominaliseerde infinitiefvormen zoals *het wiggelen* of *het paragliden* blijken met het lidwoord te worden gecombineerd, zoals andere Nederlandse substantieven van dit type.

Codewisseling tussen Turks en Nederlands: Nederturks, Turks Nederlands, of allebei tegelijk?

Ad Backus
Universiteit van Tilburg

Verschillende studies hebben laten zien dat binnen de Turkse gemeenschap in Nederland veel op en neer gewisseld wordt tussen de twee talen die de leden van de gemeenschap beheersen. Vaak bevat vrijwel elke zin in een gesprek woorden uit beide talen. Dit artikel is een beschouwing over het fenomeen 'codewisseling' en richt zich vooral op de vraag of het concept van afwisseling tussen twee talen dat aan de term ten grondslag ligt wel een juiste metafoor is voor dit soort taalgebruik. Is het misschien beter om te spreken van een enkele taal, die materiaal uit twee talen in zich herbergt? Een goed antwoord op deze vraag is niet eenduidig te geven, en vereist zelfs een herbezinning op wat de term 'taal' zelf precies betekent.

Rozličné studie poukázaly na skutečnost, že je mezi Turky žijícími v Nizozemsku běžné neustálé přepínání mezi dvěma jazyky, které členové této minoritní společnosti ovládají. Nežrádka se téměř v každé větě v rozhovoru mísí slovíčka z obou jazyků. Tento článek je pozastavením se nad fenoménem zvaném "codeswitching" (přepínání mezi jazyky). Klade si především otázku, zda je koncept přepínání mezi dvěma jazyky, který vyplývá ze samotného názvu fenoménu, skutečně tou správnou metaforou pro dvoujazyčný jazykový projev. Nebylo by vhodnější mluvit o jednom jazyce, který si vypůjčuje materiál z jiného jazyka? Na tuto otázku neexistuje jednoznačná odpověď, a navíc s sebou přináší nutnost znovu přeformulovat samotný koncept "jazyka" jako takového.

1. Codewisseling

Ter inleiding beoogt deze eerste paragraaf inzicht te geven in de fundamentele eigenschappen van codewisseling: wat is het, waarom doen mensen het, en hoe wijd verspreid is het eigenlijk?

Wat is codewisseling?

De literatuur over codewisseling is redelijk omvangrijk en er zijn vele verschillende manieren waarop sprekers codewisselen. Als gevolg zijn er ook nogal wat definities in omloop. Het lijkt verstandig om als uitgangspunt een zo algemeen mogelijke definitie te hanteren; later zullen we zien dat meer specifieke definities nodig zijn voor meer specifieke onderverdelingen. Een relatief oncontroversiële algemene definitie is de volgende: codewisseling is het door elkaar gebruiken van twee talen. Ook aan deze algemene karakterisering

zitten al wat haken en ogen, omdat er begrippen in staan die zelf niet helder gedefinieerd zijn. Wanneer is iets een ‘taal’ bijvoorbeeld, en wat bedoelen we precies met ‘door elkaar gebruiken’? Als we ééntalige productie even in gedachten houden als vertrekpunt, bijvoorbeeld een geheel Nederlandstalige tekst zoals dit artikel, dan is het volgende voorbeeld duidelijk een geval van ‘talen door elkaar gebruiken’. Het voorbeeld komt uit mijn Turks-Nederlandse dataset: opgenomen gesprekken van Turkse immigranten in Nederland onder elkaar. Hun onderlinge taalgebruik is vaak zo gemengd dat je binnen een uiting Nederlandse en Turkse elementen aantreft, zoals in (1).

- (1) *op kamers wonen* yap-acağ-ım
 op kamers wonen doen-FUT-1ev
 “Ik ga *op kamers wonen*”

Drie van de vier woorden zijn Nederlands, maar grammaticaal gezien is de zin meer Turks dan Nederlands, dankzij de woordvolgorde (in het Turks komt het werkwoord vaak achteraan, maar in het Nederlands moet het vervoegde werkwoord op de tweede positie staan) en dankzij het feit dat de grammaticale elementen, zoals de toekomstige tijd en de persoonsuitgang, Turks zijn. Het hele stuk ‘op kamers wonen’ is een conventionele eenheid in het Nederlands, een zogenaamde meerwoordeenheid, of ‘groot woord’ (Dąbrowska 2004). Het is in zijn geheel in een Turkse zin geplaatst. De uiting is daarmee een voorbeeld van het subtype dat ‘insertionele codewisseling’ wordt genoemd. We zullen later zien dat dit één van de twee hoofdtypen codewisseling is, naast ‘alternatieve codewisseling’.

Waarom doen mensen aan codewisseling?

De indruk die rijst uit de almaar uitdijende literatuur over codewisseling is dat het verschijnsel onvermijdelijk lijkt: het komt vrijwel overal voor waar mensen tweetalig zijn. Dat suggereert dat het iets heel natuurlijks is. Als we de vraag uit de titel boven deze sub-paragraaf willen beantwoorden moeten we ons er allereerst rekenschap van geven dat als het verschijnsel zo algemeen is, het dan waarschijnlijk niet in de eerste plaats een bewuste keuze is die sprekers maken. Als het dat wel was, zouden we naar redenen moeten gaan zoeken waarom mensen blijkbaar overal ter wereld graag hun talen willen mengen. Aangezien je hier zelden iets over hoort lijkt dat een doodlopende weg. Het wijdverspreide voorkomen van codewisseling suggereert eerder dat het een automatisme is. En hoewel we zullen zien dat codewisseling wel degelijk vaak het resultaat is van bewuste keuzes (zie ook het artikel van Jacomine Nortier in deze zelfde bundel), gaan we ons eerst eens buigen over de vraag waar dat automatisme dan vandaan komt.

Het eerste voorbeeld hierboven is een Turkse zin met daarin de Nederlandse meerwoordcombinatie ‘op kamers wonen’. Deze combinatie is én een conventionele lexicale ‘chunk’ in het Nederlands, én typisch voor de Nederlandse studentencultuur, én de lexicalisatie van een concept waar geen Turks equivalent voor bestaat. Omdat het een conventionele chunk is, is de kans groot dat Turken in Nederland het woord ook kennen, zeker als ze enige kennis hebben van de Nederlandse studentencultuur. De uiting in het voorbeeld is afkomstig uit een opgenomen gesprek tussen vier jonge mannen die op het punt stonden hun eindexamen te doen en misschien te gaan studeren. Voor aankomende studenten in Nederland is een belangrijke kwestie of je thuis blijft wonen of dat je ‘op kamers gaat’. Nu is het natuurlijk niet zo dat je deze betekenis niet zou kunnen overbrengen met alleen maar Turkse woorden. Integendeel, er zijn talrijke manieren. Het punt is echter dat de frase ‘op kamers wonen’ niet alleen een denotationele betekenis heeft: het gaat ook vergezeld van allerlei connotaties over hoe zo’n studentenhuus waarin je een kamer huurt als je ‘op kamers’ gaat er uit ziet, hoe je de huur betaalt, hoe hoog die huur ongeveer is, hoe groot zo’n kamer is, wat voor leven de bewoners leiden, enzovoorts. Een ter plekke verzonnen Turks equivalent kan de denotatie van ‘op kamers wonen’ prima uitdrukken, maar het kan met geen mogelijkheid meteen al die connotaties met zich meebrengen. Zeer waarschijnlijk ‘besloot’ de spreker daarom om de Nederlandse uitdrukking te gebruiken, ingepast in een Turkse zin. Ik zet ‘besloot’ bewust tussen aanhalingstekens omdat het onwaarschijnlijk is dat er bewuste besluitvorming aan te pas kwam. Het concept moest benoemd worden en het taalproductiemechanisme in het hoofd van de spreker haalde feilloos en snel de vorm op waarmee dat concept verwoord wordt.

Eén reden voor codewisseling is dus: je hebt woorden uit de andere taal nodig om efficiënt en welsprekend te zeggen wat je zeggen wilt. Aangezien dit een universeel kenmerk is van alle meertalige communicatieve settings, heeft iedere taal leenwoorden. Zo nam het Turks in Nederland al vroeg Nederlandse woorden op waarvan je achteraf al gauw denkt: ‘nogal logisch’. Zelfs toen de volwassen arbeidsmigranten (toen nog ‘gastarbeiders’ genoemd) vrijwel de enige Turken in Nederland waren, gebruikten ze in hun Turks allerlei typisch Nederlandse woorden, zoals *friet*, *ziekenfonds*, *Sinterklaas* en *vakantie*. Wat deze woorden typisch Nederlands maakt is dat de concepten waar ze voor staan een grote betekenis hebben binnen de Nederlandse maatschappij en levensstijl. Zie (2).

- (2) ordaki *friet*-çi-yi bil-iyor-um
 daar friet-AGEN-ACC weet-TT-1ev
 “Ik ken het daar, die *friet*tent”

Sprekers die de twee talen beter beheersen, zoals de kinderen van de gastarbeiders, gebruiken meestal veel complexere codewisselingspatronen, en dan wordt de vraag waarom ze codewisselen lastiger te beantwoorden. Niet elk Nederlands woord of uitdrukking heeft dan zo'n duidelijke motivatie als 'op kamers wonen'. Daar komt nog bovenop dat veel codewisseling helemaal niet meer de insertie van een Nederlands woord in een Turkse zin behelst. Veel codewisseling in onze data van de tweede en derde generaties immigranten is van het tweede hoofdtype, alternatieve codewisseling. Dit wordt in (3) geïllustreerd. Het is eenvoudig te zien dat hier het eerste stuk van de zin geheel in het Turks is en het tweede deel geheel in het Nederlands: de talen wisselen elkaar als het ware af. De context van het voorbeeld is dat de spreker vertelde hoe hij gevraagd was om getuige te zijn bij een bruiloft. Hij was nerveus over zijn verantwoordelijkheden: hij zou aan alle dansen mee moeten doen maar tegelijkertijd ook een oogje houden op de tafel met cadeaus. Die tweedeling in taken lijkt welhaast gesymboliseerd te worden door de switch in taal.

- (3) sen de kalkman lazım onlarla *en hoe moet je dan op de rest letten?*
“moet jij ook samen met hen opstaan, *en hoe moet je dan op de rest letten?*”

Om de motivatie voor alternatieve codewisseling te begrijpen, moeten we naar andere zaken kijken dan bij individuele leenwoorden. Een groot deel van de literatuur over codewisseling heeft als doel het begrijpen van de pragmatische functies van alternatieve codewisseling. Een reden kan bijvoorbeeld zijn dat het helpt weergeven wie je bent, dat wil zeggen het uitdragen van je identiteit. In het voorbeeld hierboven zou het bijvoorbeeld kunnen zijn dat de spreker wil uitdrukken dat hij zich zowel Nederlands als Turks voelt. Het combineren van een Turkse zin en een Nederlandse zin, aan elkaar gekoppeld met een nevenschikkend voegwoord en tezamen een overkoepelende boodschap verwoordend, moet dan worden gezien als het iconisch uitdragen van een dubbele identiteit. Dit soort analyse vereist een ander soort argumentatie dan het verklaren van de selectie van afzonderlijke leenwoorden; zie de bijdragen van Nortier en Dorleijn aan deze bundel voor verdere informatie en discussie.

Hoe wijd verspreid is het fenomeen?

Hierboven memoreerde ik al dat codewisseling vrijwel overal gevonden wordt waar tweetaligen zijn. Er zijn inmiddels studies gedaan op alle continenten. Het is daarom wellicht het meest inzichtelijk om te kijken naar die gevallen waarin codewisseling niet is gevonden, of waar het in elk geval niet frequent is. Uit de gevallen waar dit gedocumenteerd is, duikt eigenlijk steeds dezelfde factor op: spanning. Als er lokale spanningen zijn die om welke reden dan ook tot

negatieve attitudes tegenover codewisseling leiden, dan blijft codewisseling doorgaans uit. Dit is het duidelijkst te zien in gemeenschappen waar puristische overtuigingen overheersen, en al helemaal als er feitelijke sancties worden opgelegd als iemand daadwerkelijk codewisselt. Nu is er bij mijn weten geen enkel land in de wereld dat wetten heeft uitgevaardigd om codewisseling te verbieden, maar sancties kunnen ook worden opgelegd in de vorm van ongeschreven regels. En daarvan zijn wel redelijk wat voorbeelden bekend. Eén goed beschreven geval komt uit Aikhenvald's (2002) studie van het Tariana.

Tariana is een Arawak-taal die gesproken wordt door een kleine gemeenschap in het Amazone-gebied, op de grens van Brazilië en Venezuela. Alle sprekers zijn tweetalig, want ze spreken naast het Tariana ook het Tucano, een niet-verwante taal die lokaal als de lingua franca fungeert. Nu is het zo dat deze gemeenschap een sterke lokale 'taalpolitiek' heeft ontwikkeld die erop neerkomt dat er geen woorden uit het Tucano mogen worden gebruikt in het Tariana. Met andere woorden: geen codewisseling. Uit de anekdotes die Aikhenvald vermeldt blijkt dat mensen er soms dagenlang aan herinnerd worden als ze per ongeluk een woord uit het Tucano hebben gebruikt. Het is goed voor te stellen dat het in zulke omstandigheden onderdeel wordt van de socialisatie van kinderen om te leren dat ze de talen goed uit elkaar moeten houden. Niet codewisselen wordt dan een soort tweede natuur, ondanks de intensieve tweetaligheid. Interessant genoeg is de grammatica van het Tariana bijna een kopie van die van het Tucano. Dat is opmerkelijk want de talen zijn niet aan elkaar verwant: het Tariana heeft in de loop van de tijd steeds meer van zijn grammatica veranderd en aangepast aan die van het Tucano. Gezien het lokaal zo dominante purisme moet dat welhaast een onbewust proces zijn geweest. Blijkbaar kan grammaticale invloed, ook wel 'interferentie' genoemd, niet zo gemakkelijk worden tegengehouden.

Dit is zeker niet het enige voorbeeld van een gemeenschap waarin codewisseling genoeg wordt afgekeurd om het zo niet buiten de deur te houden dan toch het gebruik ervan te minimaliseren. Dichter bij huis vinden we ook Europese contexten waarin tweetaligheid algemeen is, maar er spanningen tussen de talen bestaan, of liever gezegd spanningen tussen de bevolkingsgroepen die die talen spreken, waardoor codewisseling nogal sterk wordt afgekeurd, en dus weinig plaatsvindt. Treffers-Daller (1999) vergelijkt codewisseling tussen Duits en Frans in Straatsburg met codewisseling tussen Frans en Nederlands in Brussel, en vindt dat in Brussel de talen veel minder worden gemengd. Dit zal geen toeval zijn, en vermoedelijk heeft het te maken met de grotere vijandigheid tussen de Franstaligen en Nederlandstaligen in België. Ten slotte kunnen we er nog op wijzen dat in onze moderne geglobaliseerde wereld vrijwel iedereen Engels spreekt, zeker in Nederland. Er zijn dus veel Nederlands-Engelse tweetaligen in Nederland, en toch hoor je maar

weinig codewisseling tussen de twee talen. De reden hiervoor is waarschijnlijk de vigerende taalideologie in Westerse landen, waarin iedereen wordt opgevoed met het idee dat talen afzonderlijke entiteiten zijn. Óf je spreekt Engels, in een bepaalde situatie, óf je kiest voor Nederlands, maar je mengt ze niet.

Concluderend kunnen we stellen dat codewisseling een natuurlijk fenomeen is in meertalige contexten, maar dat het via allerlei interventies buiten de deur kan worden gehouden. Waarschijnlijk is dit mogelijk omdat het bij codewisseling om woorden gaat. Het lexicon ligt dicht bij de oppervlakte van het bewustzijn: het is een stuk eenvoudiger om je van je woordkeuze bewust te zijn dan van de selectie van grammaticale constructies.

2. Kenmerken van codewisseling

Hierboven werden al enkele voorbeelden van codewisseling gegeven waar allerlei typische kenmerken van het fenomeen uit kunnen worden afgeleid. In deze paragraaf gaan we wat meer op deze kenmerken in, en bekijken vervolgens wat voor soorten codewisseling men tegenkomt in Nederland.

Wat voor soorten codewisseling zijn er?

Zoals al eerder opgemerkt worden er over het algemeen twee soorten codewisseling onderscheiden: insertie en afwisseling. Bij insertie is er sprake van een duidelijke asymmetrie: één taal is de basistaal en de andere taal levert slechts één of meer van de inhoudswoorden. Dit type wordt insertie genoemd omdat de ontleende inhoudswoorden als het ware in de basistaal-zin worden ingepast. Woordvolgorde, grammaticale morfemen, functiewoorden en ook veel van de inhoudswoorden komen allemaal uit de basistaal. Voorbeeld (4) bevat drie Engelse inserties in een Nederlandse zin.

- (4) Bij het soort *codeswitching* dat we *alternation* noemen, zit er een duidelijke *break* tussen de twee talen.

Bij het andere type, dat meestal afwisseling (in het Engels ‘alternation’) wordt genoemd is er een symmetrische relatie: op een zin uit de ene taal volgt een zin in de andere taal. Hierbij moet het begrip ‘zin’ met een korreltje zout worden genomen: in gesproken taal praten we niet in zinnen maar in minder systematisch af te perken eenheden. Wat van belang is voor codewisseling is dat er bij afwisseling geen hiërarchische relatie is tussen de talen zoals bij insertie. Ook van afwisseling volgt hier een verzonnen voorbeeld, met een uiting die begint in het Engels, overgaat in het Nederlands, en uiteindelijk weer terugkeert naar het Engels. Zie (5)

- (5) *In the type of codeswitching we call alternation*, daarin zie je een duidelijke afwisseling tussen de twee talen. Je begint in het Nederlands, bijvoorbeeld, *and then you switch to English*.

In Muysken (2000) werd een derde type codewisseling benoemd dat door de jaren heen hier en daar in de literatuur werd gesignaleerd maar pas door Muysken een plek is gegeven in de taxonomie van contactverschijnselen. Dit type is ‘congruente lexicalisatie’ gedoopt en zal in de volgende sub-paragraaf worden geïllustreerd.

Codewisseling in Nederland

Nederland wordt meestal gezien als een typisch Europese ééntalige staat, waarin iedereen Nederlands spreekt. Hoewel het inderdaad zo is dat je in Nederland in principe je hele leven kunt doorkomen zonder ooit iets anders te spreken dan Nederlands, zijn er toch veel andere talen vertegenwoordigd in het dagelijkse leven. Ten eerste zijn er veel immigranten in Nederland, waardoor het Nederlands in contact staat met talen als Turks, Arabisch, Berber, Sranan en vele andere. Deze talen worden overwegend gesproken door arbeidsmigranten en hun kinderen, en in hun taalgebruik zien we veel codewisseling met het Nederlands, vooral door de tweede en volgende generaties. Naast deze ‘zichtbare’ immigrantengroepen zijn er ook veel Amerikanen en West-Europeanen in Nederland, die het Nederlands in contact brengen met het Engels, het Duits, het Frans, het Spaans een dergelijke. De meer recente geschiedenis, ten slotte, heeft veel sprekers van Oost-Europese talen (vooral het Pools) naar Nederland gebracht.

De enige inheemse minderheidstaal op Nederlands grondgebied is het Fries. De al honderden jaren oude contactsituatie heeft de talen nog nader tot elkaar gebracht dan ze van oudsher toch al waren, maar ze zijn nog steeds verschillend genoeg dat je in codewisseling relatief helder kunt vaststellen wat uit het Nederlands komt en wat uit het Fries. Het Fries wordt traditioneel als een aparte taal gezien, ook vanwege het bestaan van een schrijftraditie, maar er zijn ook nog vele regionale ‘dialecten’. Uiteraard staan ook die in intensief contact met het Nederlands, maar de manier waarop we erover praten is vaak toch anders. Contact tussen bijvoorbeeld het Limburgs of het Twents met het Nederlands wordt traditioneel niet geanalyseerd als een vorm van codewisseling, eerder als een vorm van regionale variatie, maar het verschil met Fries-Nederlandse codewisseling is eerder gradueel dan categoriaal.

De vorm van codewisseling verschilt in al deze gevallen van elkaar. De variatie wordt gedeeltelijk bepaald door de mate waarin de talen op het Nederlands lijken, gedeeltelijk door de mate waarin de sprekers het Nederlands machtig zijn, en gedeeltelijk door andere factoren, wellicht vooral de lokale

taalideologie, dat wil zeggen de mate waarin sprekers de taal willen vrijwaren van neerlandismen. Vanwege die laatste twee factoren is er ook binnen een talenpaar veel variatie.

De sociale relatie tussen de talen bepaalt veel. In Nederland is het Nederlands uiteraard de bovenliggende partij, omdat het de landstaal is waarin alle communicatie van de overheid plaatsvindt, waarin vrijwel alle sociaal verkeer wordt afgehandeld, en waarin het onderwijs wordt gegeven. Een immigrantentaal als het Turks wordt alleen gebruikt binnen de etnische groep waar de taal bij hoort. Hetzelfde geldt voor een lokaal dialect als het Twents. Als gevolg daarvan is er éénrichtingsverkeer: het Turks haalt veel woorden uit het Nederlands, maar het Nederlands niet uit het Turks (op namen voor Turkse gerechten na). Maar er is natuurlijk geen taalkundige reden waarom het Nederlands altijd de bovenliggende partij zou moeten zijn: in Brussel is het juist de onderliggende partij, en je zou kunnen zeggen dat het dat ook is in de relatie met het Engels. Aan de ene kant zijn er weliswaar Engelssprekende immigranten in Nederland die waarschijnlijk op dezelfde manier codewisselen met het Nederlands als Turken, of Nederlandstaligen in Brussel, *for that matter*, maar aan de andere kant importeren alle sprekers van het Nederlands tegenwoordig woorden uit het Engels, de globale lingua franca, de taal van de digitale revolutie en van entertainment.

In sommige van deze talenparen is codewisseling vaak noch insertie noch afwisseling: dit is waar het eerder gememoreerde derde type codewisseling, ‘congruente lexicalisatie’, om de hoek komt kijken. We komen het tegen als de talen die met elkaar in contact staan veel met elkaar gemeen hebben, dat wil zeggen als ze nauw aan elkaar verwant zijn. Dat geldt uiteraard voor het contact tussen het Nederlands en de dialecten, maar ook voor het contact met andere Germaanse talen. Typisch voor congruente lexicalisatie is dat er slechts sprake lijkt te zijn van een enkel grammaticaal systeem, maar woordvormen die uit beide talen komen. De grammatica’s leken natuurlijk al veel op elkaar vanwege de gezamenlijke afkomst, maar het effect van intensief contact is waarschijnlijk dat de verschillen die er waren er uitgefilterd worden (zie Trudgill 1985 voor een theorie hierover). Dit kan eigenlijk alleen als de talen al veel op elkaar lijken (wellicht geldt dat ook voor contact binnen de Slavische talen, zoals tussen Tsjechisch en Slowaaks). Voorbeeld (6) komt uit het Fries (schuin gedrukt = Nederlands; vet = hetzelfde in beide talen).

- (6) Witst **noch** wol **wat** se dan seine, **wat** waar, **wat** *weer is het bewaarder?*
“weet je **nog** wel **wat** ze toen zeiden, **wat** weer, **wat** *voor weer is het, bewaarder?*”

Sommige delen van de zin zijn duidelijk Fries, andere zijn duidelijk Nederlands, en de vet gedrukte woordjes horen bij beide talen. Waarschijnlijk is de grammatica ook grotendeels Fries, maar de overlap met het Nederlands is nagenoeg totaal. De uitdrukking ‘wat voor weer’ is hier ingekort tot ‘wat weer’: mogelijk is dat de Friese variant.

Codewisseling is vooral bestudeerd in de immigrantentalen, met name in het Turks en het Marokkaans Arabisch. In de codewisselingsliteratuur is weinig te vinden over de contactsituaties met de dialecten (maar zie Giesbers 1989); aan de andere kant is er veel te vinden in de dialectologische en sociolinguïstische literatuur over variatie in de dialecten: vaak gaat dit eigenlijk over Nederlandse invloed.

Wat codewisseling tussen de immigrantentalen en het Nederlands betreft, wordt er vooral veel insertie en afwisseling gerapporteerd. Het vaak gevonden patroon is dat er veel codewisseling optreedt in communicatie binnen de groep en in informele settings (zie de volgende paragrafen voor de nodige voorbeelden). Variatie binnen de groep lijkt vooral verbonden te zijn met de mate waarin de spreker het Nederlands beheerst: Turken die dominant zijn in het Turks gebruiken vooral veel insertie van Nederlandse woorden. Bij mensen die meer tweetalig zijn, of dominant in het Nederlands, vinden we allerlei soorten codewisseling. Daarnaast zijn er waarschijnlijk ook mensen die nooit switchen, waarschijnlijk gemotiveerd door een puristische ideologie, maar evidentie hierover beperkt zich tot anekdotische observaties van insiders: er is nog geen gedegen sociolinguïstisch onderzoek gedaan naar de vraag of iedereen in een immigrantengroep codewisselt.

In deze bijdrage concentreren we ons op codewisseling tussen Turks en Nederlands. De volgende paragraaf geeft een overzicht van wat we weten over hoe Turken in Nederland codewisselen.

3. Turken in Nederland

Twee vragen zullen in deze paragraaf centraal staan: in de eerste subparagraaf probeer ik antwoord te geven op de vraag waarom codewisseling zo’n prominent kenmerk is in het taalgebruik van Turken in Nederland. Vervolgens ga ik in op de variatie in codewisselingspatronen binnen deze gemeenschap.

Waarom is codewisseling zo prominent bij Turken in Nederland?

De Turkse immigranten in Nederland zijn in velerlei opzicht typisch. Van alle manieren die er zijn voor mensen om tweetalig te worden is immigratie de setting waarin het het meest voor de hand ligt dat er veel ontleend gaat worden uit de andere taal, meer dan bij grensbewoners of mensen in postkoloniale

samenlevingen, de andere twee veel voorkomende settings van tweetaligheid. Als groepen naast elkaar wonen, bijvoorbeeld aan beide zijden van een landsgrens, dan zullen er best veel mensen zijn die de andere taal spreken, maar beide talen vervullen hun rol grotendeels zelfstandig in hun eigen domein. Dit geldt bijvoorbeeld voor het Nederlands en het Duits langs de grens die de landen delen. In een postkoloniale samenleving spreken mensen vaak naast hun eigen taal ook de taal van de voormalige kolonisator. Uit die taal worden vele woorden ontleend, maar er zijn ook vaak beperkingen op de mate waarin de Europese taal de lokale taal kan beïnvloeden. Dat heeft te maken met het feit dat de Europese taal uitheems is, voor veel mensen niet de taal van alledaagse informele conversatie is, en om begrijpelijke redenen geassocieerd wordt met buitenlandse overheersing. De uitzondering zijn gevallen waar de inheemse talen zo sterk achteruit gegaan zijn dat ze niet meer bestaan of bijna uitgestorven zijn. Dit geldt vooral voor inheemse talen in Noord- en Zuid Amerika en in Australië.

Voor immigranten echter zijn woorden uit de andere taal juist noodzakelijk: zij leven in een land waar de taal die ze hebben meegenomen uit hun land van herkomst niet op is toegespitst. Voor veel concepten die ze in hun nieuwe land nodig hebben, bestaat er geen woord in hun eigen taal, voor andere dekt het equivalent de lading niet goed. Daar komt bij dat immigranten in meer of mindere mate ervoor kiezen om te assimileren in hun nieuwe land, en dus een betere beheersing van de andere taal zullen tentoonspreiden dan mensen in de andere soorten tweetalige gemeenschappen, waar het nut van de andere taal vaak beperkt blijft tot bepaalde domeinen. Hogere taalvaardigheid in de andere taal leidt meestal ook tot meer ontleening uit die andere taal, inclusief ook niet-lexicale vormen zoals grammaticale interferentie.

Dit kan wellicht meer inzichtelijk worden gemaakt als we het leven van de typische immigrant beschouwen. Hoewel het best mogelijk is om thuis een soort mini-versie van het land van herkomst te behouden, inclusief culinaire en culturele gewoonten en allerlei culturele artefacten, wordt buiten het huis in veel activiteiten de andere taal gesproken. Turken in Nederland volgen onderwijs in het Nederlands, hebben een baan waarin ze voornamelijk Nederlands spreken, nemen deel aan allerlei elementen uit het openbare leven waarin in het Nederlands wordt gecommuniceerd (de gemeente, de krant, de winkel, enz.), zijn wellicht lid van een sportclub waarin de voertaal Nederlands is, gaan uit in gelegenheden waar eentalige Nederlands-sprekers de meerderheid vormen, enzovoorts.

Talig gezien uit zich dit in grote hoeveelheden Nederlandse woorden die het Turks van de immigrantengemeenschap zijn binnengestroomd. Blijkbaar zijn er weinig puristische tendensen die deze ontwikkelingen tegen zouden kunnen houden. Bovendien ‘voelt’ het combineren van twee talen blijkbaar goed:

volgens sommige onderzoekers helpt het immigranten om een duale identiteit uit te drukken. Immigranten voelen zich vaak zowel Turks als Nederlands.

Codewisselen alle Nederturken op dezelfde manier?

Het antwoord op deze vraag is ‘nee’, maar dat is wat triviaal als we niet proberen te begrijpen waarom dat zo is. Eigenlijk zou het antwoord gewoon niet anders kunnen zijn, want er zijn vele factoren die beïnvloeden of en hoe mensen codewisselen. Ten eerste speelt de individuele taalvaardigheid in beide talen een rol, ten tweede de onderlinge relatie tussen de gesprekspartners, ten derde allerlei aspecten van de communicatieve situatie waarin het gesprek plaatsvindt (zoals onderwerp, setting, toehoorders, en stemming), en ten vierde zijn er psycholinguïstische factoren die op het moment van spreken mede bepalen wat er uit de mond van de spreker komt: de mate waarin bepaalde woorden op dat moment geactiveerd zijn in het mentale lexicon van de spreker, eventueel geblokkeerde toegang tot andere woorden, ‘priming’ van een net door iemand anders gebruikt syntactisch patroon (d.w.z. dat een syntactisch patroon in je brein geactiveerd wordt doordat je het net gehoord hebt en als gevolg daarvan gebruik je het zelf ook), enzovoorts. Daar staat tegenover dat er toch duidelijke patronen naar boven komen in de data die tot nu toe verzameld zijn over het taalgebruik in de Turkse gemeenschap.

Als de spreker dominant is in het Turks, het gesprek binnen de groep plaatsvindt met vrienden en bekenden, en de setting informeel is, dan laat het taalgebruik vooral veel insertie van Nederlandse inhoudswoorden zien, zoals in (7).

- (7) *İşte ben kitap-lar-ı oku-yor-um, bun-lar-dan verslagen yap-ıyor-um, bun-lar da corrigeren yap-ıyor.*
gewoon ik boek-mv-ACC lees-TT-1ev dit-mv-ABL verslagen maak-TT-1ev dit-mv ook corrigeren doe-TT.3ev
“Ik lees de boeken gewoon, schrijf de *verslagen*, en dan *corrigeert* hij ze”

Typisch aan dit voorbeeld is dat het duidelijk een Turkse zin is, grammaticaal gezien, dat de twee Nederlandse woorden ingepast zijn in de Turkse grammatica en dat de Turkse inhoudswoorden een redelijk algemene betekenis hebben (‘boek’, ‘lezen’, ‘doen’). Er zijn echter wel een tweetal eigenaardigheden. Ten eerste heeft het Nederlandse naamwoord ‘verslagen’ zijn Nederlandse meervoudsuitgang behouden. Dit zien we ook vaak in codewisselingsdata uit andere delen van de wereld, met andere talen. Blijkbaar is het meervoudssuffix deel van het woord, psycholinguïstisch gezien, dat wil zeggen zit het hele woord inclusief meervoudsuitgang opgeslagen in het mentale lexicon. Ten tweede is het Nederlandse werkwoord ‘corrigeren’ opgenomen in een soort samengesteld

werkwoord: het werkwoord staat in de infinitief-vorm en wordt gevolgd door een Turks hulpwerkwoord *yapmak* ‘doen’, dat vervoegd is met de benodigde persoons- en tijdsinformatie. Ook dit is een veel voorkomend patroon over de hele wereld: bijna de helft van de onderzochte talen nemen vreemde werkwoorden op deze manier op.

Ook typisch voor dit soort sprekers in dit soort settings is het gebruik van Nederlandse discourse markers en uitdrukkingen rondom voornamelijk Turkse zinnen, zoals in (8). Het Nederlandse woordje *ja* is met afstand het meest gebruikte Nederlandse element in onze codewisselingsdata; *ik zie wel* is natuurlijk een uitdrukking die veel gebruikt wordt in Nederlandse informele conversatie. Dat zal zeker de reden zijn waarom het de overstap naar het Turks makkelijk maakt.

- (8) *Ja belki öyle yaparım, ik zie wel.*
“*Ja misschien doe ik het zo, ik zie wel.*”

Sprekers die meer gebalanceerd tweetalig zijn, laten naast bovenstaande soorten taalmenging ook andere codewisselingspatronen zien. In hun data zien we ten eerste meestal extreem veel codewisseling, in al zijn variaties, dat wil zeggen met veel insertie en veel afwisseling. De inserties zijn vaak veel complexer: wat uit het Nederlands wordt gehaald, is vaak meer dan alleen maar een inhoudswoord. Voorbeeld (9) is grammaticaal gezien een Turkse zin, maar de enige twee Turkse morfemen zijn het koppelwerkwoord (*var*, dat zoiets betekent als ‘er is’) en het suffix *-de*, dat ‘ook’ betekent. De ene insertie is een complex samengesteld naamwoord, bestaande uit een adjectief en een zelfstandig naamwoord; de andere is een voorzetselvoorwerp. Daarnaast vinden we ook hier het partikel *ja*.

- (9) *Ja, verkorte opleiding-de var van één jaar, twee jaar*
Ja verkorte opleiding-ook er.is
“*ja, er is ook een verkorte opleiding van één jaar, twee jaar*”

In de data van de tweede generatie zien we ook veel afwisseling, zoals geïllustreerd in (10). Het is een complexe zin, met een ondergeschikte bijzin in het Turks gevolgd door de hoofdzin in het Nederlands.

- (10) *zamanında oynarsan, antrenmana gelirken, dan moete ge toch 's zaterdags wel in de basis staan he!*
“als je in je eigen tijd oefent, en naar de training gaat, *dan moete ge toch 's zaterdags wel in de basis staan he!*”

Van de derde generatie, ten slotte, zijn nog niet zo veel data verzameld, maar wat we tot nu toe hebben gezien, opnieuw in informele conversatie binnen de groep, is dat er constant op en neer wordt gewisseld tussen de talen (zie Demirçay & Backus 2014). Het fragment onder (11) illustreert dit patroon. Het is een klein stukje uit een opgenomen gesprek tussen de tienermeiden E en Ş over het maken van sarma, een Turks gerecht met gevulde paprika's.

(11) Gespreksfragment

E: Öyle işte. *Ja sowieso. Zij zo ja* canım acayip sarma çekti falan hatta eve bırakıyodum. *Ik zo* söyleseydin aşağıda vardı. *Zij zo* valla de.

Ş: *Hadden jullie het gemaakt?*

E: *Wij hadden sowieso* aşağıda vardı tencerede vardı ya.

Ş: Ha iyi yapmıştın.

E: *Zij zo ja* söyleseydin şapardım *enzo*.

Ş: O da mı biliyo sarmayı neyi?

E: *Ja man. Zij zo* kesin bana öğret *dit dat. Ik zo* öğretiriz.

(Vertaling)

E: Ja, zo is het. *Ja sowieso. Zij zo ja* ik had zo'n zin in sarma, ik ging met haar mee naar huis. *Ik zo* had het maar gezegd, we hadden sarma beneden. *Zij zo* meen je dat?

Ş: *Hadden jullie het gemaakt?*

E: *Wij hadden sowieso* we hadden het beneden, in de pan.

Ş: Ah, goed zo.

E: *Zij zo ja* als je dat gezegd had, had ik wel wat genomen *enzo*.

Ş: Weet zij ook hoe je sarma maakt?

E: *Ja man. Zij zo* moet je me zeker leren *dit dat. Ik zo* ok, ik zal het je leren.

Duidelijk te zien is dat in dit stukje vrijwel alle citaten worden ingeleid met een Nederlandse constructie ('zij zo'), een constructie die geen standaard Nederlands is maar steeds populairder wordt in informele jongerentaal. De citaten zelf zijn overwegend in het Turks; onduidelijk is of dat is omdat ze origineel in het Turks werden gezegd of dat het een soort organisatieprincipe reflecteert van hoe deze spreker haar discourse structureert.

Enigszins verrassend is het dat we soms een dermate complexe integratie van beide talen vinden dat we deze wellicht moeten classificeren als gevallen van congruente lexicalisatie. Zoals uitgelegd in de vorige paragraaf wordt van dit patroon aangenomen dat het alleen kan voorkomen als de talen veel op elkaar lijken. Voorbeeld (12) uit onze Turkse data noopt echter tot herziening van die assumptie. Het toont nogal vergaande integratie van Turks en Nederlands op grammaticaal niveau.

- (12) a. *Niet alleen Turkije yap-ıyo o-nu.*
Niet alleen Turkije doe-TT.3ev dat-ACC
“*Niet alleen Turkije doet dat.*”

In dit voorbeeld is de structuur geheel parallel aan het Nederlands. In het Turkse zouden we iets als (13) verwachten.

- (13) b. *Sadece Türkiye yap-mı-yor o-nu.*
alleen Turkije doe-NEG-TT.3ev dat-ACC

In de data van de derde generatie vinden we dus eigenlijk alles: eentalige stukken in beide talen, insertie beide kanten op, afwisseling en zelfs congruente lexicalisatie. De vraag dringt zich dan op: wat ‘spreken’ ze dan eigenlijk? Het is geen ‘Turks’, zoals bij de Turks-dominante sprekers; het is ook geen Nederlands. Maar wat is het dan wel? Kunnen we ons beperken tot de uitspraak dat het een mengsel is van beide talen, of is er meer over te zeggen? En heeft dit implicaties voor hoe we het verschijnsel ‘taal’ moeten beschouwen?

4. Definitie van ‘taal’

Het wordt tijd, wellicht, om ons te buigen over de vraag wat dit soort data ons nou eigenlijk vertelt. Uiteraard verschaffen ze ons op een concreet niveau informatie over hoe een bepaalde groep mensen spreekt, en meer specifiek over hoe tweetaligen hun talen weten te combineren. Maar daarnaast stelt het ons ook in staat om meer fundamentele vragen aan te stippen. Hieronder worden er twee behandeld: 1) wat voor taal spreken Nederturken nu eigenlijk: is het een mengtaal? en 2) bestaat er werkelijk zoiets als het Nederturks? Deze vragen veronderstellen tegelijkertijd een nog fundamentele vraag, namelijk: wat een taal nu eigenlijk is.

Is er een Turks-Nederlandse mengtaal?

Wat de data ons laten zien is vooral dat er een heel repertoire aan stijlen is: sprekers lijken voortdurend heen en weer te switchen tussen verschillende manieren van spreken. Wel lijken ze bepaalde voorkeuren te hebben die te verbinden zijn aan kenmerkende achtergrondfactoren, zoals de mate waarin de spreker tweetalig is. Dwars door elkaar heen zien we min of meer eentalige varianten, die we kunnen benoemen als ‘Nederlands’ of ‘Turks’, en een tweetalige variant. De lastigste vraag is hoe we die tweetalige variant moeten duiden. Gaat het om een enkele spreekstijl, die dan een soort mengtaal zou zijn,

of om een hele reeks tweetalige varianten, vol met allerlei soorten codewisseling, of om een nog veel minder gestructureerd complex aan stijlen?

Het Turks in Nederland is niet de enige taal die sporen draagt van intense invloed van buitenaf. Zoals eerder gememoreerd wordt er bijna overal waar er twee talen in contact staan gecodewisseld, en zelfs als dat niet het geval is, zoals bij het Tariana (zie paragraaf 1), dan nog laat contact diepe sporen achter in de beïnvloede taal. Bij extreem sterke invloed spreken we wel van een ‘mengtaal’, bijvoorbeeld als het lexicon voor meer dan de helft bestaat uit woorden van vreemde bodem. Bij het Turks van de eerste generatie is dat natuurlijk niet aan de orde, en als we naar de stukken conversatie van de latere generaties kijken die voornamelijk in het Nederlands of in het Turks zijn is het evenmin zo dat de talen lijken te zijn samengesmolten tot één geheel. Daar staat tegenover dat er ook stukken gesprek in onze transcripties voorkomen die wel degelijk op een mengtaal lijken, omdat er zo intensief van de ene taal naar de andere wordt gewisseld, zoals in voorbeeld (11).

Maar misschien is dit niet de juiste manier om ernaar te kijken. In klassieke mengtalen hebben we het over één taal die enorm veel invloed van buitenaf heeft ondergaan. In veel gevallen is dat de taal die sociolinguïstisch gezien de zwakkere broeder is. In ons geval zouden we dan met een variant van het Turks te maken moeten hebben die zoveel Nederlandse woorden heeft opgenomen dat in elke zin het merendeel van de inhoudswoorden Nederlands zou zijn, wellicht zelfs allemaal met uitzondering van alleen de basiswoordenschat (naamwoorden als *man*, *geld* en *auto*; werkwoorden als *geven*, *zijn* en *werken*; adjectieven als *goed* en *mooi* en adverbia als *helemaal* en *bijna*). Alle zinnen zouden er dan ongeveer moeten uitzien zoals voorbeeld (9), waarin alleen het koppelwerkwoord en het partikel ‘ook’ Turks waren. Het is problematisch om dit op onze Turks-Nederlandse situatie toe te passen, om twee redenen. Ten eerste is het Turks dat we aantreffen daarvoor te Turks: zelfs in stukken conversatie die vooral in het Turks zijn (d.w.z. waar de uitingen grammaticaal gezien volgens Turkse regels zijn gevormd, met Turkse grammaticale elementen) is het aandeel Nederlandse woorden nooit zo extreem hoog (meestal ergens tussen 15 en 40%, maar dat is een gok). Ten tweede zou het slechts een deel van de data afdekken: naast uitingen die grammaticaal gezien Turks zijn, vinden we uitingen die Nederlands zijn en vele uitingen bestaan uit stukken Nederlands en stukken Turks. Het zou vreemd zijn om de stukken Turks hieruit te distilleren en de rest te negeren.

Cruciaal is dat tweetalige Turken twee min of meer volledige talen tot hun beschikking hebben en dat ze weten dat hun gesprekspartners hetzelfde repertoire beheersen. In hun informele conversatie maken ze daar maximaal gebruik van. Zoals elke taalgebruiker gebruiken ze constant die woorden en die constructies die het snelst geactiveerd worden in hun hoofd zodra een bepaalde

betekenis moet worden uitgedrukt. In hun geval komen die elementen soms uit het Nederlands en soms uit het Turks. Hun codewisseling kan dus misschien het best geduid worden als conversatie in een ‘supertaal’ die twee volledige systemen in zich verenigt. Die systemen bestaan allebei in het hoofd van de spreker omdat zich voortdurend situaties voordoen in diens leven waar ze uit elkaar gehouden moeten worden: in communicatieve settings met gesprekspartners die slechts één van de twee talen beheersen moet óf alleen Nederlands óf alleen Turks gesproken worden. In tweetalige constellaties is die druk nou juist niet aanwezig, en dus worden beide talen door elkaar gebruikt. Het feit dat hiermee en passant een duale identiteit wordt uitgedragen helpt hierbij.

Zo gezien hebben we dus niet echt met een mengtaal te maken. Als voor alles wat je wilt zeggen een beroep kan worden gedaan op twee volledige taalsystemen, bestaan die systemen naast elkaar. Ze worden samen gebruikt, maar niet geïntegreerd in één systeem. Het is echter wel zo dat sommige patronen al sterk geconventionaliseerd lijken: sommige betekenissen worden bijna altijd in het Nederlands gezegd, andere altijd in het Turks (zie bijvoorbeeld de Nederlandse stukjes waar citaten mee worden ingeleid in (11)). Hier is echter nog geen diepgaande analyse van gemaakt, dus kan er nog niet al te veel over gezegd worden.

Is er een Nederturks?

Het antwoord op onze laatste vraag moet zijn ‘waarschijnlijk niet’. Als er echt zoiets zou bestaan als een Nederlandse variant van het Turks, dan zouden we veel minder variatie tussen sprekers en tussen gesprekscontexten verwachten. Hierboven is aangetoond dat op basis van wat we tot nu toe weten, er geen indicaties zijn dat de codewisseling van Turkse Nederlanders zich heeft uitgekristalliseerd in een enkele spreekstijl die door elke spreker wordt gebruikt. Om als een herkenbare spreekstijl te kunnen worden ‘erkend’, verwachten we een taal met een lexicon en een grammatica. Het lexicon kan bijvoorbeeld bestaan uit een flink aandeel Turks vocabulaire en een alom erkend smaldeel aan Nederlandse leenwoorden. De grammatica kan bestaan uit voornamelijk Turkse zinspatronen, wellicht flink beïnvloed door het Nederlands, of een gecompartmentaliseerde variant met Nederlandse grammatica voor Nederlandse zinnen met Nederlandse woorden en een soortgelijk Turks deel ernaast. Wat we vinden is echter een meer chaotisch aandoend geheel met volledig tot de beschikking van de spreker staande Turkse en Nederlandse lexicons en grammatica’s, die nogal vrij gecombineerd kunnen worden. Soms is de combinatie gelegen in twee naast elkaar opduikende uitingen, soms in meer in elkaar gevlochten constructies uit beide talen, wat tot een spreekstijl leidt waarin Nederlandse en Turkse woorden elkaar voortdurend afwisselen. Dat kan op

zichzelf ook een nieuwe ‘taal’ zijn, maar vooralsnog lijkt het erop dat het beter gekenschetst wordt als een register waarvan *sommige* tweetaligen zich bedienen in *sommige* gesprekssituaties. Dat is niet echt genoeg om te zeggen dat het daarmee de ‘taal’ van de Turkse gemeenschap is geworden. Het is eerder functioneel gelijk aan registers zoals ‘straattaal’ of ‘vergadertaal’: een spreekstijl met karakteristieke woorden en grammatica die gangbaar is in bepaalde settings. Over de mate waarin lexicon en structuur vastliggen zodra een spreker heeft gekozen voor deze Turks-Nederlands gemengde spreekstijl valt op dit moment weinig te zeggen. Daarvoor is verder onderzoek nodig. Dit neemt echter niet weg dat sommige aspecten tamelijk systematisch anders zijn dan in het Turks van Turkije. Ten eerste zijn er de Nederlandse woorden die algemeen gangbaar zijn in het Nederlandse Turks (d.w.z. de leenwoorden), ten tweede zijn er de leenvertalingen die zo algemeen zijn in het Turks zoals het in Nederland wordt gesproken dat ze als ingeburgerde meerwoordeenheden gelden, en ten derde zijn er bepaalde grammaticale constructies die in Nederland veel meer worden gebruikt dan in Turkije, niet geheel toevallige constructies die enigszins lijken op hun Nederlandse equivalenten. Nederlandse Turken zijn daarmee onmiddellijk herkenbaar in Turkije als ‘niet van hier’, wat suggereert dat het Turks in Nederland wel op weg is naar de status van nieuwe variëteit.

5. Conclusie

Het taalgedrag dat in dit artikel is besproken suggereert dat codewisseling de natuurlijke talige respons is van sprekers op het feit dat ze tweetalig zijn en in een tweetalige gemeenschap leven. Het is niet onmogelijk om codewisseling buiten de deur te houden als je dat wilt, maar dat kan alleen door het actief tegen te gaan. De vraag is waarom je dat zou doen. Vanuit taalkundig opzicht zijn daar weinig redenen voor te vinden, omdat taalgedrag grotendeels automatisch verloopt en het cognitief moeite kost om die automatismen te doorbreken. Daar staat natuurlijk tegenover dat sprekers zich bewust kunnen worden van bepaalde aspecten van taalgedrag en dat taalgedrag vaak symbool staat voor allerlei kenmerken van de spreker, zoals sociale klasse, attitudes, geslacht, enzovoorts. Als codewisseling symbool staat voor identiteitskenmerken die je niet wilt uitventen, in sommige gemeenschappen bijvoorbeeld een gebrek aan trots op de eigen afkomst, dan is het logisch dat je het probeert te vermijden. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat als tweetaligen niet codewisselen, dit een gevolg is van een bewuste poging om het niet te doen. De redenen om dit te doen zijn legio, maar zijn sociaal van aard, niet taalkundig. Ze zijn meestal terug te voeren op een al of niet expliciet beleden geloof dat een taal zijn integriteit verliest als er te

veel vreemde elementen worden binnengelaten, in de vorm van woorden uit een andere taal.

Turken in Nederland codeswitchen veelvuldig, en op verschillende manieren. Vaak is het type codewisseling waarvan een spreker zich bedient een redelijk directe afspiegeling van de balans tussen de twee talen in het hoofd van de spreker. Voor de momenteel opgroeiende derde generatie is de normale manier van spreken het constant op en neer wisselen tussen Turks en Nederlands, zo lijkt het. Bij de bestudering hiervan worden we vanzelf geconfronteerd met tamelijk fundamentele vragen over het wezen van taal. De Turks-Nederlandse gespreksdata zaaien gereede twijfel over het algemeen gedragen beeld dat een taal een redelijk afgeperkt en geïntegreerd geheel van een woordenschat en grammaticale regels is. De ‘taal’ die de tweetaligen spreken lijkt meer een combinatie te zijn van twee volledige systemen die zowel naast elkaar bestaan als met elkaar vervlochten zijn.

Lijst van gebruikte afkortingen: ABL=ablatief; ACC=accusatief; AGEN=agentief; ev=enkelvoud; FUT=toekomstige tijd; mv=meervoud; NEG=negatie; TT=tegenwoordige tijd.

Bibliografie

Aikhenvald 2002 - Alexandra Aikhenvald: *Language Contact in Amazonia*. Oxford, Oxford University Press, 2002.

Dabrowska 2004 – Ewa Dąbrowska: ‘Rules or schemas? Evidence from Polish’. In: *Language and cognitive processes* 19, p. 225-271, 2004.

Demirçay & Backus 2014 – Derya Demirçay & Ad Backus: ‘Bilingual Constructions: Reassessing the typology of code-switching’. In: *Dutch Journal of Applied Linguistics* 3, 1, p. 30-44, 2014.

Giesbers 1989 – Herman Giesbers: *Code-switching tussen dialect en standaardtaal*. Amsterdam, P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, 1989.

Muysken 2000 – Pieter Muysken: *Bilingual Speech: A Typology of Codemixing*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

Treffers-Daller 1999 – Jeanine Treffers-Daller: ‘Participia in Frans-Nederlands en Frans-Duits taalcontact’. In: *Gramma* 7, 1, p. 47-65, 1999.

Trudgill, Peter (1985). *Dialects in contact*. Oxford: Blackwell.

Waarom is codewisselen eigenlijk zo makkelijk?

Internet data helpen bij het beantwoorden van deze vraag

Margreet Dorleijn
Universiteit van Amsterdam

Meertalige sprekers zeggen vaak dat het spreken van een gemixte taal eigenlijk makkelijk is. Psycholinguïstische studies wijzen echter uit dat codewisselen moeilijk is: het kost meertaligen meer tijd om een woord te herkennen. De moeilijkheid zou hem zitten in het feit dat codewisselen onverwacht is, en daardoor onvoorspelbaar. Beschrijvend onderzoek van spontaan codewisselen heeft uitgewezen dat je in veel gevallen wel kunt voorspellen wanneer er een codewissel komt, maar op alle regels die voorgesteld zijn, blijken zoveel uitzonderingen voor te komen, dat je eigenlijk niet kunt spreken van een voorspelbare 'codewissel-grammatica'. In immigrantengemeenschappen die vrij recentelijk zijn ontstaan, zoals bijvoorbeeld de Turkse gemeenschap in Nederland, zou de situatie nog ingewikkelder moeten zijn, omdat de sociolinguïstische situatie instabiel is: sprekers van het Turks gaan langzaam maar zeker over naar het Nederlands. Toch zeggen ook leden van de Turks-Nederlandse gemeenschap dat codewisselen voor hen het makkelijkst is. Hoe zit dat? Dit artikel gaat uit van de veronderstelling dat codewisselen voorspelbaarder is dan gedacht, en dat je, om de 'regels' van codewisselen te ontdekken, beter naar data van internet kunt kijken dan naar gesproken data, omdat internetdata eigenschappen hebben die spontane, gesproken data niet hebben.

Dvoujazyční a vícejazyční mluvčí často tvrdí, že používání smíšeného jazyka je v podstatě jednoduché. Psycholinguistické studie však ukazují na fakt, že přepínání mezi kódy (*codeswitching*) je složité: vícejazyční mluvčí potřebují více času na vybavení si určitého slova. Složitost pravděpodobně tkví v tom, že přepínání mezi kódy není plánované, a tudíž ho nelze předpovědět. Popisný výzkum spontánního přepínání mezi jazyky ukázal, že je v mnoha případech možné předpovědět, kdy přepnutí do jiného jazyka nastane. Na jakékoli pravidlo, které lingvisté představí, se však najde tolik výjimek, že nelze ve skutečnosti mluvit o jasně definované a "předpověditelné gramatice smíšených jazyků." V nedávno vzniklých uskupení imigrantů, jako je například turecká společnost v Nizozemsku, je situace ještě o poznání složitější, jelikož zde hraje roli nestabilní sociolinguistická situace: rodilí mluvčí turečtiny pomalu a postupně přecházejí na nizozemštinu. Členové turecko-nizozemské společnosti každopádně tvrdí, že je přepínání mezi jazyky pro ně ten nejsnadnější způsob komunikace. Jak je to možné? Tento článek vychází z předpokladu, že přepínání mezi jazyky lze předpovědět snadněji, než by se mohlo zdát, a že k odhalení "pravidel" správného přepínání slouží lépe data excerpovaná z internetu, než data zahrnující mluvený projev. Důvod je ten, že internetová data mají určité vlastnosti, které mluvenému projevu chybí.

1. Inleiding

Psycholinguïstische studies van tweetalige communicatie stellen dat het door elkaar gebruiken van twee talen moeilijker is dan het gebruik van maar één taal (Grosjean, 1982; Chauncy et al. 2011). Dit is een illustratief citaat:

Speakers comfortable in several languages often use more than one language within a discourse or even within a sentence, particularly when other bilinguals are present. Although such language switching or code switching may have social or communicative benefits, both comprehension and production are slower with mixed-language stimuli, and in comprehension, this effect is even more marked when the input language changes *unpredictably* (Chauncey et al. 2011: 291, mijn nadruk).

Als het bij codewisselen meer tijd kost om taal te verwerken in de hersenen dan bij het spreken in één taal, dan kun je stellen dat codewisselen moeilijk moet zijn. Maar codewisselaars zelf ervaren dat helemaal niet zo, zoals moge blijken uit onderstaande twee citaten, beide afkomstig uit een oude, maar baanbrekende en nog steeds veel geciteerde studie:

This whole process of code-switching is done mostly out of laziness, for if I searched long enough for the correct word, I would eventually find it... (Grosjean, 1982:184).

When I speak to another Russian-English bilingual, I don't speak carefully and often the languages blend. This also happens when I am tired or excited or angry. (Grosjean, 1982: 150).

Dus hoe zit het nu? Hier moet benadrukt worden dat in psycholinguïstische en neurolinguïstische studies de evidentie voor de moeilijkheidsgraad van codewisselen gebaseerd is op repliceerbare experimenten, en niet op spontane spraak. Mensen krijgen dan bijvoorbeeld een zin te horen waarin één woord gecodewisseld is, en dan wordt gemeten hoelang het duurt voor ze het begrijpen. De Bot (2004) stelt dan ook terecht dat deze resultaten niet te extrapoleren vallen naar codewisselen in spontane spraak:

In particular, codeswitching data are an enormously rich source of information that we have only begun to explore. At the same time we cannot manipulate real spontaneous speech which makes testing of hypotheses in experiments difficult, if not impossible.' (De Bot, 2004: 18).

Hoe dan ook, het feit dat codewisselaars voortdurend items uit het ene en dan weer het andere taalsysteem selecteren, zowel tussen zinnen als ook binnen zinnen, impliceert een belangrijke mate van onvoorspelbaarheid, vooral ook voor de toehoorder: uit welke taal gaat de gesprekspartner nu weer een woord toevoegen?

Er is zeer veel beschrijvend onderzoek gedaan naar codewisselen, waarin naar regels en restricties wordt gezocht die codewisselen (enigszins) voorspelbaar maken. Er zijn misschien geen echte regels maar wel tendensen ontdekt; pragmatische, conversationele zowel als linguïstische tendensen die het codewisselen tot op zekere hoogte voorspelbaar maken, maar niet volledig. Hieronder volgt een kort overzicht.¹

Linguïstische tendensen

Linguïstisch georiënteerde studies onderscheiden twee typen codewisselen: alternantie en insertie. Alternantie komt voor op plekken waar de grammaticale systemen van de twee (of meer) talen waartussen gewisseld wordt, goed op elkaar ‘passen’: dus, in de praktijk, vaak tussen hele zinnen, of tussen constituenten, maar veel minder vaak binnen een constituent, omdat taalsystemen daar minder goed op elkaar ‘passen’. Shana Poplack (1980) heeft een aantal regels voorgesteld die veelal blijken te gelden voor dit type codewisselen.

Het andere type is insertie. Hier worden losse woorden maar soms ook groepjes woorden uit de ene taal in het grammaticale raamwerk van een andere taal gepast. Dit gebeurt veelal binnen constituenten. Het Matrix Language Frame model van Myers-Scotton (1993a) beschrijft dit type codewisselen. Volgens dit model is maar een van de twee talen die je codewisselt de matrixtaal, en die matrixtaal levert alle functiewoorden en –morfemen, en ook de woordvolgorderegels. Kortom: de grammatica. Daarin kunnen dan losse woorden uit de andere taal (de ingebedde taal) worden ingevoegd.

Pieter Muysken (2000) stelt dat er nog een derde type codewisselen bestaat: congruente lexicalisatie. Bij congruente lexicalisatie zijn de grammaticale systemen van de beide talen zo met elkaar verweven dat het onmogelijk is om per switch vast te stellen om welke taal het (grammaticaal gezien) nu eigenlijk gaat. Volgens Muysken komt dit type codewisselen vooral voor bij talen die zeer verwant zijn en waarvan dus de systemen heel dicht bij elkaar liggen.

Psycho-sociale tendensen

Een belangrijk model dat de psychosociale aspecten van en tendensen binnen codewisselen beschrijft is dat van Myers-Scotton (1993b). Zij stelt dat codewisselen de sociolinguïstische positie van de talen in de samenleving weerspiegelt. Ze beschrijft bijvoorbeeld hoe in Kenya een wissel van een lokale

taal naar Engels de codewisselaar een zeker gezag verleend, en, omgekeerd, een wissel naar een lokale taal juist onderlinge solidariteit benadrukt. Gumperz (1982) zegt iets vergelijkbaars, namelijk dat je bij codewisselen vaak kunt spreken van een ‘wij-code’ en een ‘zij-code’. Doordat talen geassocieerd worden met de status die ze in een gemeenschap hebben, kun je codewisselingen verwachten als de gesprekssituatie verandert, bijvoorbeeld als het gespreksonderwerp verandert, of als er een nieuwe gesprekspartner bij komt, enzovoorts.

Tendensen binnen gesprekken.

Auer (1988; 1998) benadert codewisselen vanuit het gesprek. Een codewisseling op een plek in het gesprek waar de gesprekspartner de beurt zou kunnen overnemen (een zogenaamde ‘turn construction unit’) duidt erop dat de gesprekspartners onderhandelen over welke taal op dat moment van het gesprek gepast is. Gumperz (1982) beschrijft hoe codewisseling een zogenaamd ‘contextualisatie-sigitaal’ is: de codewissel is als het ware een boodschap die ‘mee verpakt’ is met de uiting, waardoor de hoorder snapt hoe hij de boodschap moet opvatten. (Niet alleen codewissels, maar onder andere ook intonatiecontouren, gezichtsuitdrukkingen, gebaren, enz. kunnen functioneren als signaal.) Je vindt bijvoorbeeld veel codewissels bij: het weergeven van directe rede, herhaling voor nadruk, terzijdes, ironie, enzovoorts. Op het weergeven van directe rede kom ik later terug.

De auteurs van de hierboven kort beschreven modellen zijn het allemaal over twee dingen eens: a: de modellen beschrijven alleen, ze voorspellen niet. Er wordt keer op keer op onverwachte momenten tóch gecodewisseld; b: ze beschrijven allemaal dat er een type codewisselen bestaat, namelijk een heel intensieve manier van codewisselen, waarbij het onmogelijk is aan iedere individuele switch een communicatieve bedoeling toe te kennen. Dit type codewisselen heeft in de literatuur verschillende namen gekregen. Poplack (1980) noemt het ‘intimate switching’, Myers-Scotton (1993b) noemt het ‘unmarked switching’, Auer (1999) noemt het ‘language mixing’, Gafaranga (2007) noemt het ‘bilingual medium’. In structureel opzicht bevat dit type codewisselen zowel insertie als alternantie, en het is zo intens dat je vaak ook zou kunnen spreken van ‘congruente lexicalisatie’.

Dit type codewisselen zou dus pas écht onvoorspelbaar zijn. Hoe kan het nu dat juist dit type codewisselen zo vaak als het gemakkelijkst wordt ervaren door codewisselaars, en niet alleen in reeds lang bestaande, stabiele, tweetalige gemeenschappen, maar ook in recente migrantengemeenschappen zoals de Turkse gemeenschap in Nederland, die pas zo’n 50 jaar in Nederland aanwezig is, en waar de sociolinguïstische situatie instabiel is, waar taalverschuiving plaatsvindt, zodat het taalgebruik bijna elke dag wel een beetje verandert?

Kortom: waarom is dit type codewisselen niet moeilijk, maar juist makkelijk? In paragraaf 2 wordt dit type codewisselen nader beschreven aan de hand van Turks-Nederlandse codewisselvoorbeelden. In paragraaf 3 wordt beschreven hoe data van het internet verschillen van spontane spraak en hoe die verschillen kunnen helpen onze vraag te beantwoorden. In paragraaf 4 worden de resultaten van de analyse van een set internetdata gepresenteerd. In paragraaf 5 worden op basis van conclusies mogelijke vervolgonderzoeken voorgesteld.

2. De meertalige code

Het type codewisselen dat in dit artikel nader besproken wordt, duid ik vanaf nu aan als: ‘meertalige code’. Er kan namelijk ook tussen meer dan twee talen gewisseld worden. De meertalige code is, zoals boven gememoreerd, een vorm van intensieve codewissel, zowel alternatie als insertie, waarbij het onmogelijk is voor iedere codewissel individueel een communicatieve bedoeling vast te stellen, en evenmin psycholinguïstische (woordvindingsproblemen en dergelijke) of psychosociale bedoelingen. Voorbeeld (1) is een illustratie van dit type codewisselen, gevonden op het internet.

- (1) *Bizim bir arkadas vardi, was een jongen en hij was kei ijdel sonra kendine acayip iyi bakiyordu, elke ochtend ontbijt etc... neyse hij werd griep en ik hem aan de telefoon... Seytanlik iste... ik zei hey duydunmu gecen senin gibi biri hastalandi, kreeg eerst rode vlekken op zijn gezicht (hij had dat ook) sonra sesi gitti aldirmadi en nou rahmetli oldu. hij was echt een toffe gozer felan... Neyse 2 saat sonra had ik hem weer gebelt cunku acayip korkmustu aan de telefoon. aradaigimda was hij bij de dokter.. acayip korkmustu hahahah²*
(<http://forums.hababam.nl/showthread.php?t=45440>; accessed may 2011)

Wij hadden een vriend, was een jongen en hij was kei ijdel enneh hij was heel erg met zijn gezondheid bezig elke ochtend ontbijt etc...afijn hij kreeg griep en ik hem aan de telefoon...Er kwam een duiveltje in me los...ik zei hee wist je dat, er was laatst iemand die was ook ziek kreeg eerst rode vlekken op zijn gezicht (hij had dat ook) toen werd hij hees maar hij lette er verder niet op en nou is hij overleden. hij was echt een toffe gozer enzo...Afijn 2 uur later had ik hem weer gebeld want hij was doodsbang geworden aan de telefoon. toen ik hem belde was hij bij de dokter...hij was doodsbang hahahah

In linguïstisch opzicht gaat het hierboven vooral om alternatieve codewisseling, maar insertie komt ook veel voor in de meertalige code, zoals in (2).

- (2) *küçük neefje-m-i animsatti bu*, die ipv geit-je
little nephew-POSS1sgACC reminds.TRANS.3sg this, REL instead.of. goat-DIM
sgeit-je bleef zeggen
shit-DIM continued3sg say-INF
(<http://forums.hababam.nl/showthread.php?t=45440>; accessed may 2011)
‘Het doet me aan mijn kleine neefje denken, die steeds schijtje zei in plaats van geitje’

Het woord *neefje* in (2) is voorzien van grammaticale achtervoegsels uit het Turks en is onderdeel van een Turkse nominaal constituent.

Zoals gezegd, in de meertalige code is niet voor elke individuele switch een communicatieve bedoeling te achterhalen. Het lijkt wel een aparte taal te zijn, die is samengesteld uit onderdelen van de gewisselde talen. En dat is precies wat sommige onderzoekers ook voorstellen. Daar waar er in de psycholinguïstiek vanuit gegaan wordt dat codewisselen ook letterlijk het ‘wisselen’ tussen twee (of meer) talen inhoudt, zeggen descriptieve linguïsten dat er in het geval van de meertalige code sprake is van één taal. Maar als dat zo is, moet die ‘nieuwe taal’ toch voorspelbare regels hebben? Auer (1999) betoogt dat de meertalige code geleidelijk aan steeds minder variatie vertoont, steeds strakkere regels krijgt en uiteindelijk een zogenaamde ‘Fused Lect’ wordt, een nieuwe taal, samengesteld uit onderdelen van diverse talen. Ook Maschler stelt iets dergelijks voor:

[a bilingual code is] using two languages such that a third, new code emerges, in which elements from the two languages are incorporated into a structurally definable pattern (1998: 125).

Zo’n ‘derde code’ zoals Maschler het hierboven noemt, zou dan vermoedelijk de volgende twee kenmerken moeten hebben: 1. een duidelijke ‘taakverdeling’ tussen de talen die meedoen. Het is niet aannemelijk dat alle taalsystemen die bijdragen aan de meertalige code volledig intact blijven. Maschler (1998) laat zien hoe er in een heel vroeg stadium al een soort taakverdeling plaatsvindt, met name op het vlak van de discoursepartikels. In haar data van Hebreeuws-Engelse codewisseling observeert ze dat sommige discoursepartikels altijd in het Hebreeuws voorkomen, en andere juist alleen maar in het Engels; 2. je verwacht in zo’n meertalige code ook innovatieve structuren, die niet voorkomen in de bijdragende talen: de samenwerking is zo intensief, dat de (grammaticale) systemen een beetje vermengd raken. Als codewisselen dus als zo ‘gemakkelijk’

wordt ervaren door de codewisselaars zelf, moet die meertalige code toch bepaalde regels hebben. Vooral voor de luisteraar is het erg handig als het enigszins voorspelbaar is wat er gezegd wordt, aangezien het, zoals in de inleiding opgemerkt, tijd kost om onvoorspelbare codewisselingen te verwerken. Maar ook voor de spreker is het voordelig als het codewisselen voorspelbaar is. Uit onderzoek naar taalgebruik in grote taalcorpora blijkt dat ongeveer 55% van ons taalgebruik voorspelbaar is, omdat we spreken in geprefabriceerde ‘chunks’, bij elkaar horende brokjes tekst (Bybee, 2010). Dus ook voor de spreker is een bepaalde mate van voorspelbaarheid blijkaar prettig.³

3. Waarom internetdata gebruiken?

Om de vraag of de meertalige code niet willekeurig is, maar regels kent, te beantwoorden, zouden internetdata wel eens heel geschikt kunnen zijn. Voor beschrijvend onderzoek naar codewisselen wordt tot nu toe voornamelijk gebruik gemaakt van spontaan, mondeling materiaal. Het is een ongeschreven regel onder codewisselonderzoekers en sociolinguïsten dat spontane, mondelinge data de allerbeste data zijn. Dan krijg je taalgebruik zoals het écht gebruikt wordt. Maar dit type data heeft ook veel nadelen. Ten eerste kan het een heel werk zijn om respondenten bereid te vinden mee te werken, daarna moeten de data getranscribeerd worden, hetgeen zeer tijdrovend is. Noodgedwongen werken onderzoekers dan ook met slechts kleine datasets (Backus, 2005). Ten tweede is het nog maar de vraag in hoeverre je inderdaad ‘authentieke’ data krijgt. Het is bijzonder lastig om sprekers in een dataverzamelsessie te bewegen zo natuurlijk mogelijk te spreken, zeker als het gaat om codewisselen, dat doorgaans een zeer laag prestige heeft. En wat nog belangrijker is: codewisselen is dusdanig onderhevig aan de kleinste en subtielste veranderingen in de communicatieve context, dat het maar de vraag is of onderliggende regelmatigigheden wel voldoende aan de oppervlakte komen. Verschuivingen in de context kunnen bovendien zo subtiel zijn dat het onmogelijk is voor de onderzoeker om ze op te merken. En hier komen data van het internet in beeld, want die bieden bepaalde voordelen. De meest in het oog springende zijn vooral praktisch van aard: je kunt relatief makkelijk een grote dataset samenstellen, die je niet hoeft te transcriberen. Maar er zijn ook kwalitatieve voordelen. In Herring (2010, 2011), Dorleijn & Nortier (2009), Crystal (2001) worden diverse studies over de verschillen en overeenkomsten tussen internettaal en mondelinge taal besproken en de conclusie luidt dat de taal van discussiefora op internet kenmerken vertoont uit zowel de spreek- als de schrijftaal. De verschillen tussen de twee soorten ‘spraak’ kunnen voordelig zijn als je codewisselen wilt onderzoeken.

Ten eerste, hoe paradoxaal dat ook mag klinken, kan het in bepaalde opzichten gemakkelijker zijn om op internetfora spontane codewisseldata te verkrijgen dan wanneer je mondelinge data verzamelt. Voor de Turks-Nederlandse gemeenschap geldt dat de meertalige code gezien wordt als een alleen binnen de eigen groep gebruikte code, die bovendien zeer weinig prestige heeft (zie Dorleijn, te verschijnen). Dit is overigens ook voor andere gemeenschappen vastgesteld (Montes-Alcalá, te verschijnen). Informanten zullen, niet eens uit onwil, maar gewoon omdat dat zo nu eenmaal niet werkt, niet het soort taalgebruik bezigen dat je eigenlijk wilt hebben. Zie Labov (1972: 89-90) voor een klassiek voorbeeld van hoe lastig het is om in-group data te krijgen. Maar in discussiefora zijn bezoekers anoniem en voelen zich onbespied, en zullen zich daarom sneller uiten in een code met laag prestige, als die het makkelijkst voor hen is.

Ten tweede, welke code er gekozen wordt, en wanneer en waarom er gecodewisseld wordt zal duidelijker zijn op het internet dan in ‘echte’ gesprekken. Face-to-face interactie is dialogisch van karakter: gesprekspartners bouwen gezamenlijk aan het gesprek in een dynamisch proces, terwijl een continue stroom van subtiele veranderingen in de context de gesprekspartners er toe zal aanzetten steeds weer opnieuw over talige keuzes te onderhandelen. Spontane mondelinge data vertonen daarom veel meer variatie (zoals hierboven reeds opgemerkt). Maar bij internetdata is de context gecontroleerd en niet (of minder) veranderlijk: er is alleen de ‘spreker’ achter zijn toetsenbord die de wereld toespreekt.

Ten derde is het voor de onderzoeker erg handig dat zij/hij genres kan selecteren en het bijbehorende taalgebruik kan analyseren: politieke discussies, verhalen, poëzie, informeel gebabbel, enzovoorts. De organisatie op fora in topics is ook erg handig als de onderzoeker geïnteresseerd is in de vraag in hoeverre patronen in codewisselen verband houden met het onderwerp van gesprek.

Ten vierde is het voordelig dat internetdata ‘bewuster’ geproduceerd worden dan gesproken data. Het verschil met spreektaal is onder meer dat het proces van tekst intikken op het toetsenbord minder geautomatiseerd is dan het in werking zetten van het spraakorgaan (praten). Schrijven op het internet impliceert dus een hoger niveau van bewustzijn. De ‘spreker’ is zich bewust van wat hij opschrijft en realiseert zich dat hij niet precies weet wie zijn ‘gesprekspartners’ zijn. Hij/zij zal dus taalgebruik hanteren waarvan hij kan vermoeden dat zijn/haar publiek snapt wat hij/zij bedoelt. In gesproken taal is dat minder urgent, omdat hij of zij ook nog de mogelijkheid heeft om met gezichtsuitdrukkingen, gebaren en intonatie zijn bedoeling duidelijk te maken. Ondanks het innovatieve imago dat internettaal heeft, zal het daarom in bepaalde opzichten juist conventioneeler zijn, vooral dus omdat bij internettaalgebruik

allerlei middelen die we in face-to-face interactie wel tot onze beschikking hebben ontbreken. Tot op zekere hoogte kun je met smileys en bepaalde typografische strategieën wel enigszins compenseren, maar die halen het toch niet bij de subtiele microsignalen die we in face-to-face-contact uitzenden. Op internet moeten we het alleen met taal doen: lexicon, zinsbouw, en een grafische representatie van klank (schrift), en dat zal ertoe leiden dat dit taalgebruik nog conventioneeler wordt en bepaalde patronen vertoont die in gesproken taal verborgen blijven.

Natuurlijk zijn er ook duidelijke nadelen. Door het ontbreken van extralinguïstische informatie (zoals hoe de gesprekspartner eruit ziet, of het een man of een vrouw is, hoe oud hij/zij is, enz.) treden allerlei sociolinguïstische mechanismen *niet* in werking, die anders *wel* in werking zouden zijn getreden, en die in principe van cruciaal belang kunnen zijn bij het ontwikkelen van taalgebruikspatronen.

Voor de onderzoeker is het bovendien lastig dat hij/zij niet precies weet wie een bepaald taalgebruik produceert. Gaat het bij een bepaald waargenomen patroon misschien ook om een bepaalde groep van sprekers? Codewisselen hoogopgeleiden misschien anders dan laagopgeleiden? Speelt leeftijd een rol? Enzovoort. Voor een deel kan dit tweede bezwaar echter gecompenseerd worden doordat men op internet de gewoonte heeft avatars en nicknames te gebruiken, die in ieder geval een indicatie kunnen geven met betrekking tot de identiteit die de auteur in kwestie *wil* uitdragen. Een laatste nadeel dat ik hier noem is het ontbreken van de paralinguïstische aspecten, dat ik hierboven juist als voordeel heb genoemd: taalkundigen hebben vaak de neiging om zich op lexicon, syntaxis, morfologie en/of fonologie te concentreren en ‘paralinguïstische’ aspecten buiten beschouwing te laten. De vraag echter in hoeverre deze paralinguïstische aspecten in feite helemaal niet ‘paralinguïstisch’ zijn maar integraal onderdeel uitmaken van het linguïstische systeem, is verre van beantwoord en wordt zelfs niet vaak gesteld. Het is daarom lastig te zeggen in hoeverre *het ontbreken* ervan invloed heeft op het taalsysteem als geheel, hoewel beschrijvingen van verschillen tussen schrijf- en spreektaal wel een tipje van de sluier oplichten. Zie bijvoorbeeld Biber (1988). Samenvattend kan worden vastgesteld dat de voordelen die internetdata bieden voor het onderzoek naar codewisselen een nadere exploratie rechtvaardigen.

4. Data, analyse, resultaten

In deze paragraaf beschrijf ik een korte verkenningstocht op internet, onderdeel van een groter onderzoek naar patronen in de meertalige code (zie Dorleijn, te verschijnen). De data werden verzameld op Turks-Nederlandse internetfora. Er

zijn diverse tweetalige Turks-Nederlandse fora actief. Een gedetailleerde vergelijkende analyse van zulke fora voert hier te ver (zie Dorleijn te verschijnen). In zijn algemeenheid kan gesteld worden dat de fora waarvan de data voor deze studie afkomstig zijn, te weten hababam.nl, turksestudent.nl en turkishplace.nl, zich voornamelijk richten op jongeren in de leeftijd van ongeveer 13 tot 25 jaar. De drie fora vertonen veel overeenkomsten en hebben vergelijkbare ‘topic’s, zoals ‘nieuws’, ‘sex en relaties’, ‘wat is toegestaan in de Islam’, en ook ‘lekker slap kletsen’, ‘humor’, ‘moppen’, enzovoorts. Een moderator begint meestal een topic, en bezoekers reageren daarop. De fora zijn in principe asynchroon, maar soms lijken de bijdragen op synchrone chat: uit korte uitwisselingen die doen denken aan beurtwisselingen in face-to-face gesprekken. Dit is vooral het geval in topics zoals ‘lekker slap kletsen’.

De observaties die hieronder besproken worden, zijn gebaseerd op één topic, aangetroffen op hababam.nl. Het topic heet *Domste dingen die je ooit gehoord hebt*. Dit topic bestond uit 300 posts, geleverd door 92 verschillende contribuanten, althans, te oordelen naar hun nicknames. Het topic was, evenals andere topics in de dataset van het grotere project, geselecteerd op basis van 2 criteria:

1. een relatief groot aantal ‘views’ (>20.000)
2. een relatief groot aantal bijdragen (>200).

In de posts in dit topic werd intensief gecodewisseld en was er in veel gevallen sprake van de meertalige code. De hierboven gegeven voorbeelden (1) en (2) zijn ook afkomstig uit dit topic. Het vertellen over ‘domme dingen’ waarvan je getuige was, nodigde uit tot zeer informeel taalgebruik, wat ook te verwachten was, gelet op resultaten van de studie van Eversteijn (2011) naar taalkeuze in de Turks-Nederlandse gemeenschap.

De bijdragen werden stuk voor stuk in detail bekeken. Zowel elke individuele codewissel als de eentalige fragmenten werden geteld en gecategoriseerd, waarbij tijdens de analyse bleek dat het relevant was om onderscheid te maken tussen langere bijdragen, waarin werd verhaald van de ‘domste dingen’ en korte berichtjes die beschouwd kunnen worden als reacties op die verhalen, of snelle uitwisselingen naar aanleiding van die verhalen. Verderop zal nader besproken worden hoe de korte berichtjes een heel consistent structureel codewisselpatroon vertoonden, en hoe de langere verhalen, naast ditzelfde structurele patroon tegelijkertijd een patroon vertoonden dat te maken heeft met management van het verhaal. Voor de korte berichten bleken de volgende categorieën relevant:

1. codewissel van Turks naar Nederlands
2. codewissel van Nederlands naar Turks
3. eentalig Turks
4. eentalig Nederlands

In Tabel 1 is weergegeven hoe vaak iedere categorie voorkwam:

Categorie	Turks/Nederlands	Nederlands/Turks	Turks	Nederlands
Aantal	50	27	40	63

Tabel 1: categorieën en aantallen gecodewisselde en eentalige korte berichten.
(absolute aantallen.)

Er wordt dus bijna twee keer zoveel van het Turks naar het Nederlands gewisseld (50 keer) als omgekeerd (27 keer). Natuurlijk zijn deze aantallen te klein om er vergaande conclusies aan te verbinden, al is het natuurlijk wel veelzeggend dat deze codewissels door meerdere contribuanten werden geleverd. Opvallend is dat de structuur van de Turks-Nederlandse wissels verschilde van die van de Nederlands-Turkse wissels. Alle gevallen van Turks/Nederlandse codewisseling betroffen namelijk complexe of coördinerende zinnen waarin de tweede helft (de ingebedde zin of de gecoördineerde zin) Nederlands was. Voorbeelden (1) en (2) zijn daar illustraties van. Een ander voorbeeld is (3):

- (3) *bakalim* of je nog grote mond zult hebben
we zullen zien of je nog een grote mond zult hebben

Omgekeerd werd er in codewissels van het Nederlands naar het Turks uitsluitend gewisseld tussen twee onafhankelijke zinnen, als in (4).

- (4) *Yaw* even serieus wat is het?? Ik beheers de straattaal niet vloeiend of zo dus ik zou bij ALLAH niet weten wat het betekent. *Bilmemek degil ogrenmemek ayiptir.*

Kom op, even serieus, wat betekent het? Ik spreek niet vloeiend straattaal of zo, dus ik zou bij Allah niet weten wat het betekent. *Niet weten is geen schande, niet te weten willen komen, wel.*

Dat in complexe zinnen niet van het Nederlands naar het Turks gewisseld wordt, is wel te verklaren. In de manier waarop zinnen worden ingebed verschillen de grammatica's van beide talen namelijk volledig van elkaar. Ze zijn niet congruent, zoals Myers-Scotton (1993a) dat noemt. In het Turks gaat in een

neutrale woordvolgorde de ingebedde zin altijd aan de hoofdzin vooraf, in het Nederlands volgt de ingebedde zin dan juist op de hoofdzin. Voor relatieve bijzinnen geldt dat eveneens: in het Turks staan ze *voor* het hoofd, in het Nederlands staan finiete bijzinnen *achter* het hoofd. Dus als je met een Nederlandse hoofdzin begint, is het moeilijk een Turkse bijzin te laten volgen. Die had immers voorop moeten staan.

Dat, omgekeerd, in complexe zinnen juist wel heel vaak van het Turks naar het Nederlands wordt gewisseld kan op dezelfde manier verklaard worden: als je met een hoofdzin in het Turks begint, ontdek je, wanneer je een zin wilt inbedden, dat je op het Nederlands zult moeten overstappen, want in het Turks gaat het niet. De implicaties hiervan in termen van het tweetalige taalproductieproces zijn erg interessant en verdienen nader onderzoek. Zie ook Kootstra et al. (2010) voor een experimentele studie waaruit blijkt dat proefpersonen de neiging hebben dezelfde woordvolgorde te hanteren bij het codewisselen. Zie verder Onar Valk (2014) die beschrijft hoe in het eentalige Turks van tweetalige Turkse Nederlanders de bijzinsvolgorde steeds meer naar de Nederlandse bijzinsvolgorde convergeert.

Wat de langere bijdragen betreft, werden verhalen over ‘domste dingen’ verteld. Deze hadden dus een narratieve structuur. De structurele aspecten van codewisselen, zoals hierboven beschreven, bleken minder opvallend dan codewissels die te maken hadden met het ‘managen’ van de narratieve structuur. Een kenmerk van narratieven is, dat personages sprekend worden opgevoerd in de directe rede, vergezeld van een *quotative*, zoals ‘en toen zei hij...’; ‘en ik weer...’. (Hill 1995, Maybin 1997.) Wat opviel in de data was dat bij directe rede vaak gecodewisseld werd. Gumperz (1982) beschrijft dit al. Het is een contextualisatie-signaal, dat de toehoorder, lezer, in dit geval, doet begrijpen dat nu niet de verteller aan het woord is, maar een personage, dat overigens met de verteller kan samenvallen. In de langere bijdragen bleken de volgende categorieën relevant:

5. verhaal-raamwerk in het Turks, directe rede in het Nederlands
6. verhaal-raamwerk in het Nederlands, directe rede in het Turks.
7. verhaal-raamwerk zowel als directe rede in het Turks
8. verhaal-raamwerk zowel als directe rede in het Nederlands

In (5) wordt categorie 6 geïllustreerd, die, afgezien van monolinguaal Nederlands het frequentst voorkwam:

- (5) Mijn broertje ging vandaag voor het eerst naar de basisschool. Komt ie enthousiast thuis; *abla benim juf-um-un adi ne biliyormusun*, meester Lars.

Mijn broertje ging vandaag voor het eerst naar de basisschool. Komt ie enthousiast thuis; *grote zus, weet je hoe mijn juf heet?* Meester Lars.
In Tabel 2 is weergegeven hoe vaak iedere categorie voorkwam:

Category	r: Turkish dr: Dutch	r: Dutch dr: Turkish	Monoling. Dutch	Monoling. Turkish
Instances	3	42	72	10

Legenda: r = raamwerk, dr = directe rede

Tabel 2: categorieën en aantallen codewissels in narratieve bijdragen (absolute aantallen)

Zoals in tabel 2 te zien is, bestaat er in tweetalige verhalen een voorkeur voor een Nederlands verhaalraamwerk en weergave van directe rede in het Turks. Het omgekeerde (Turks verhaalraamwerk, Nederlandse directe rede) kwam maar 3 keer voor. Gumperz (1982) en na hem nog tal van andere auteurs (Auer, 1988, Gafaranga, 2007) beschrijven dat er vaak gecodewisseld wordt om de directe rede in narratieven weer te geven. Het feit dat er gewisseld wordt, is dan belangrijk, de taal waarnaartoe niet. Het gaat om het contrast. Het aangehaalde personage hoeft niet in die taal gesproken te hebben, stellen deze en vele andere onderzoekers. In de hier besproken data valt echter op dat er uitsluitend naar het Turks gecodewisseld wordt door personages van wie aangenomen kan worden dat die ook daadwerkelijk Turks kennen (familieleden bijvoorbeeld). Personages met een Nederlandse achtergrond worden uitsluitend in het Nederlands geciteerd. In deze data is de taal waarnaar geswitcht wordt dus wel relevant. Wel is opvallend dat er in deze narratieven voornamelijk gecodewisseld wordt bij het weergeven van directe rede (en daarnaast nog bij bijzinnen, zoals boven beschreven).

Wat verder opvalt, is dat er veel meer eentalige Nederlandse verhalen zijn te vinden dan eentalige Turkse, en dat in het algemeen op de fora de eentalige Nederlandse verhalen in de meerderheid zijn. Dit wijst erop dat het proces van taalverschuiving binnen de Turkse gemeenschap op gang is gekomen.

Om samen te vatten wat uit deze dataset valt te concluderen: in korte bijdragen zijn de codewissels voorspelbaar in structureel opzicht. Er wordt gewisseld van Turks naar Nederlands bij ingebedde en gecoördineerde zinnen. In de langere, narratieve bijdragen, zijn de codewissels voorspelbaar op twee manieren. In structureel opzicht, zoals bij de korte bijdragen, maar daarnaast ook bij het weergeven van directe rede. Daarmee bedoel ik dat er niet om andere discursieve redenen wordt gewisseld dan om directe rede weer te geven, en die switch vindt plaats als het opgevoerde personage in staat geacht kan worden daadwerkelijk Turks te spreken. Switchen van Turks naar Nederlands gebeurt nauwelijks. Als we deze twee patronen combineren, wordt het codewisselen in

een fragment waar het codewisselen op het eerste gezicht onvoorspelbaar lijkt plaats te vinden, eigenlijk heel voorspelbaar. We moeten dan wel een uitzondering maken voor de discoursepartikels en connectieven, die hun eigen, volgens Maschler (1998) eveneens voorspelbare, patroon volgen. Zie ook Dorleijn (te verschijnen) voor hoe het gesteld is met patronen in discoursemarkers in deze dataset. Dit kunnen we illustreren met voorbeeld (1), hieronder weergegeven als (6), met toegevoegd de volgende indexen: a = codewissel in complexe of coördinerende zinnen van Turks naar Nederlands, b = weergave directe rede, c = discoursepartikel of connectief.

(6) [*Bizim bir arkadas vardi*, was een jongen en hij was kei ijdel]_a [[*sonra*]_c *kendine acayip iyi bakiyordu*, elke ochtend ontbijt etc...]_a [*neyse*]_c hij werd griep en ik hem aan de telefoon... *Seytanlik iste*... [ik zei [hey]_c [*duydu mu gecen senin gibi biri hastalandi*,]_b kreeg eerst rode vlekken op zijn gezicht (hij had dat ook)]_a [*sonra sesi gitti aldirmadi* [en nou]_c *rahmetli oldu*.]_a]_b hij was echt een toffe gozer [*felan*.]_c [[*Neyse*]_c *2 saat sonra* had ik hem weer gebelt]_a [*cunku acayip korkmustu* aan de telefoon.]_a [*aradaigimda* was hij bij de dokter..]_a *acayip korkmustu hahahah*

[*Wij hadden een vriend*, was een jongen en hij was kei ijdel]_a [[*enneh*]_c *hij was heel erg met zijn gezondheid bezig* elke ochtend ontbijt etc...]_a [*afijn*]_c hij kreeg griep en ik hem aan de telefoon...*Er kwam een duiveltje in me los*...[ik zei[*hee*]_c *wist je dat, er was laatst iemand die was ook ziek*]_b kreeg eerst rode vlekken op zijn gezicht (hij had dat ook)]_a *toen werd hij hees maar hij lette er verder niet op* [en nou]_c *is hij overleden*. hij was echt een toffe gozer [*enzo*...]_c [[*Afijn*]_c *2 uur later* had ik hem weer gebeld]_a [*want hij was doodsbang* geworden aan de telefoon.]_a [*toen ik hem belde* was hij bij de dokter]_a...*hij was doodsbang hahahah*

5. Conclusie en discussie

Op basis van bovenstaande valt te concluderen dat de meertalige code, waarin volgens de literatuur op een willekeurige manier gewisseld wordt, voorspelbaar is als je naar meerdere factoren tegelijk kijkt: in dit geval zowel de structurele als de discursieve. In de literatuur wordt altijd óf naar structurele aspecten gekeken, óf naar discursieve, óf naar psychosociale. Maar het patroon wordt pas duidelijk als je naar meerdere factoren kijkt. Waarschijnlijk wordt ook in de hierboven besproken dataset het patroon nóg duidelijker als je daarnaast ook naar psychosociale factoren kijkt, maar dat heb ik in dit artikel niet kunnen doen. Linguïsten zijn soms net medisch specialisten: dezen kijken alléén naar je

nieren, of naar je oren of je lever. Zo nemen linguïsten vaak ook maar één aspect van taal in ogenschouw. Wellicht kan een holistische benadering daarentegen heel interessante informatie opleveren.

Op basis van bovenstaande kun je als hypothese aannemen dat linguïstische, conversationele, interactionele en psychosociale factoren samen een subtiel regelsysteem vormen, dat de codewisselaars moeiteloos toepassen. In dit artikel hebben we twee regels kunnen vaststellen. Het interessante is, dat in eerder werk over codewisselen tussen Turks en Nederlands, de uitstekende studie van Backus (1996), dit patroon nog niet was vastgesteld. Dat kan zijn omdat het patroon toen nog niet bestond. Het is immers al een wat oudere studie, en in migratiecontext kan taal en taalgebruik snel veranderen, maar het kan ook zijn dat deze patronen zich duidelijker voordoen in internetdata. Zoals hierboven besproken, hebben internetdata kenmerken, zoals bijvoorbeeld een gecontroleerde context, die ze voor het ontdekken van patronen geschikter maken dan gesproken data.

Maar om echt te kunnen zeggen dat er een voorspelbare set regels voor codewisselen is, moet er natuurlijk meer onderzoek plaatsvinden. Ten eerste zou het interessant zijn om te kijken naar het lexicon. Zijn het Turkse en het Nederlandse deel van het lexicon op een bepaalde manier complementair of complementair aan het worden? Wordt woordkeuze voorspelbaar, bijvoorbeeld domein-specifiek: alle Turkse gerechten in het Turks, alle woorden die met school te maken hebben in het Nederlands, enzovoorts? Of spelen ook nog andere factoren een rol? Zullen sprekers van de meertalige code bijvoorbeeld in sommige gevallen de kortste optie kiezen? Zoals in (2), waar het woord *neefje* gekozen wordt in plaats van het ingewikkelde Turkse *amcamın oğlu* ‘neefje’? Een andere vraag die gesteld kan worden is hoe de diverse factoren samenwerken en wat de onderlinge hiërarchie is. Als bijvoorbeeld linguïstisch gezien een codewissel niet mogelijk is, terwijl die wel wordt vereist door een psychosociale overweging, welke factor ‘weegt’ dan het zwaarst? En dan natuurlijk: hoe specifiek of universeel zijn dat soort regels? Gelden die voor alle talen die gecodewisseld worden en voor alle taalgemeenschappen waar gecodewisseld wordt? Om dit soort vragen te kunnen beantwoorden hebben onderzoekers zeer veel data nodig. En daar is het internet natuurlijk erg geschikt voor.

Bibliografie

Auer 1988 - Peter Auer: ‘A conversation analytic approach to code-switching and transfer’. In M. Heller (red.), *Codeswitching*. Berlin, Mouton de Gruyter, p. 187-214, 1988.

Auer 1998 - Peter Auer (red.): *Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity*. London/New York, Routledge, 1998.

Auer 1999 - Peter. Auer: 'From codeswitching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech'. In: *International Journal of Bilingualism* 3-4, p. 309-332, 1999.

Backus 1996 - A.M. Backus: *Two in one. Bilingual speech of Turkish immigrants in the Netherlands*. Tilburg, Tilburg University Press, 1996.

Backus 2005 - A.M. Backus: 'Data Banks and Corpora'. In: Li Wie en Melissa Moyer (red.), *Research Methods in Bilingualism and Multilingualism*. Malden, MA, Blackwell, p. 232-248, 2005.

Biber 1988 - D. Biber: *Variation across speech and writing*. Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

Bybee 2010 - J. Bybee: *Language, Usage and Cognition*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

Chauncey et al. 2011 - Krysta Chauncey et al.: 'The role of subjective frequency in language switching: An ERP investigation using masked priming'. In: *Memory & Cognition* 39, 2, p. 291-303, 2011.

Crystal 2001 - David Crystal: *Language and the Internet*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

De Bot 2004 - Kees de Bot: 'The Multilingual Lexicon: Modelling Selection and Control'. In: *International Journal of Multilingualism* 1, 1, p. 17-32, 2004.

Dorleijn & Nortier 2009 - Margreet Dorleijn & Jacomine Nortier: 'Code Switching and the Internet'. In: Barbara .E. Bullock & J. Almeida Toribio (red.), *The Cambridge Handbook of Code-switching*. Cambridge, Cambridge University Press, p. 127-141, 2009.

Dorleijn te verschijnen - Margreet Dorleijn: 'Can internet data help to uncover developing preferred multilingual usage patterns? An exploration of data from Turkish-Dutch bilingual internet fora'. In: *Journal of Language Contact* 9 (1).

Eversteijn 2011 - N. Eversteijn: *"All at once": Language choice and codeswitching by Turkish-Dutch teenagers*. PhD Thesis, Tilburg, Universiteit van Tilburg, 2011.

Gafaranga 2007 - Joseph Gafaranga: *Talk in Two Languages*. Palgrave MacMillan, Hampshire, New York, 2007.

Gardner-Chloros 2009 - P. Gardner-Chloros: *Code-switching*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

Grosjean 1982 - F. Grosjean: *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.

Gumperz 1982 - J.J. Gumperz: *Discourse Strategies*. Cambridge, Cambridge University Press, 1982.

Herring 2010 - Susan Herring: 'Computer-mediated conversation, Part I: Introduction and overview'. In: *Language@Internet* 7, p. 2, 2010.

Herring 2011 - Susan Herring: 'Computer-mediated conversation, Part II: Introduction and overview'. In: *Language@Internet* 8, p. 1, 2011.

Hill, 1995 - J. Hill: 'The voices of Don Gabriel: responsibility and self in a modern Mexican narrative'. In: D. Tedlock en B. Mannheim (red.), *The Dialogic Emergence of Culture*. Urbana: University of Illinois Press, p. 97-147, 1995.

Kootstra et al. 2010 - G.J. Kootstra et al.: 'Syntactic alignment and shared word order in code-switched sentence production: Evidence from bilingual monologue and dialogue'. In: *Journal of Memory and Language* 63, p. 210-231, 2010.

Labov, 1972: - W. Labov: *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, p. 89-90, 1972.

Maschler 1998 - Y. Maschler: 'On the transition from code-switching to a mixed code'. In: Peter Auer (red.), *Code Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity*. London/New York, Routledge, p. 125-149, 1998.

Maybin, 1997 - J. Maybin: 'Story voices: the use of reported speech in 10-12-year-olds' spontaneous narratives'. In: L. Thompson (red.), *Children Talking: The development of Pragmatic Competence*. Clevedon, Multilingual matters, 1997.

Montes-Alcalá, te verschijnen - Cecilia Montes-Alcalá: 'iSwitch: Spanish-English Mixing in Computer-Mediated Communication'. In: *Journal of Language Contact*. 9.01

Muysken 2000 - P. Muysken: *Bilingual Speech: a typology of code-mixing*. Cambridge University Press, 2000.

Myers-Scotton 1993a - C. Myers-Scotton: 'Common and uncommon ground: Social and structural factors in codeswitching'. In: *Language in Society* 22. p. 475-503, 1993a.

Myers-Scotton 1993b - C. Myers-Scotton: *Duelling Languages: Grammatical structure in codeswitching*. Oxford, Clarendon Press, 1993b.

Onar Valk 2014 - Pelin Onar Valk: 'Convergent developments in Dutch Turkish word order. A comparative study using 'elicited production' and 'judgment' data: Converging evidence?' In: *Applied Linguistics Review* 5, 2, p. 353-374, 2014.

Poplack 1980 - S. Poplack: 'Sometimes I'll start a sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPAÑOL: toward a typology of code switching'. In: *Linguistics* 18, p. 581-618, 1980.

Noten

¹ Zie voor uitgebreidere (en kritische) besprekingen van gangbare modellen van codewisselen Gafaranga (2007) of Gardner-Chloros (2009).

² Alle voorbeelden in dit artikel zijn afkomstig van internet en worden weergegeven als gevonden, inclusief spelfouten en (ontbreken van) diakritische tekens en interpunctie.

³ Om de discussie aan te gaan hoe precies de relatie is tussen voorspelbare collocaties in taal en voorspelbare taalregels zou te ver voeren voor dit paper.

De rol van codewisseling in conversaties, zowel in gesproken taal als in gesprekken op internet

Jacomine Nortier
Universiteit Utrecht

In onderzoek naar codewisseling waren conversationele aspecten lange tijd ondergeschikt aan grammaticale analyses. Werk van onder andere Auer heeft daar verandering in gebracht. In dit artikel wordt ingegaan op de manier van analyseren die Auer voorstelt in zijn inleiding (Auer 1998) waarbij hij het conversationele niveau centraal stelt in tegenstelling tot Myers-Scotton (o.a. 1993b) die de bredere sociolinguïstische context als uitgangspunt voor haar analyses hanteert. Ter illustratie wordt een voorbeeld van gesproken taal besproken dat op verschillende manieren geanalyseerd kan worden (gebaseerd op Auer 1998). Vervolgens wordt uitgelegd aan de hand van korte besprekingen van Turks/Nederlandse en Marokkaans (Arabisch)/Nederlandse internetdata hoe voor de verschillende migrantengemeenschappen codewisseling verschillende functies vervult als gemarkeerde of ongemarkeerde manier van communiceren.

Výzkum fenoménu codeswitching se dlouhou dobu zabýval především gramatickými rozbory a konverzační aspekty zůstávaly opomíjeny. Změnu v přístupu přinesly mezi jinými především studie Auera. Tento článek zkoumá způsob analýzy, kterou Auer navrhuje ve svém úvodu (Auer 1998). Hlavní roli podle něj hraje konverzační úroveň, což je v protikladu k přístupu Myers-Scottonové (např. 1993b), která při analýze vychází ze širokého sociolinguistického kontextu. Pro ilustraci je použita ukázka mluveného projevu, již lze zkoumat rozličnými způsoby (zaležených na studii Auera 1998). Následně je na základě krátkých rozborů dvoujazyčných rozhovorů v turečtině/nizozemštině a marocké arabštině/nizozemštině excerpovaných z internetu objasněno, jaké funkce může přepínání mezi jazyky plnit u migrantských skupin, ať se už jedná o neutrální komunikaci či komunikaci zabarvenou.

1. Inleiding

Vanaf de late jaren zeventig was de aandacht in codewisselingsonderzoek gevestigd op het ontwikkelen van ‘constraints’, grammaticale beperkingen op codewisseling, om te verantwoorden waarom sommige patronen voorkwamen en andere niet. Voorbeelden zijn de Free Morpheme Constraint en de Equivalence Constraint, (o.a. Poplack 1980). Deze constraints claimen universele geldigheid, dat wil zeggen dat ze voorspellen welke patronen in elk mogelijk taalpaar wel en niet voorkomen. Volgens de Free Morpheme Constraint moeten vrije en gebonden morfemen uit dezelfde taal afkomstig zijn.

Volgens de Equivalence Constraint is codewisseling alleen mogelijk op plaatsen in de zin waar de oppervlaktestructuren van de betrokken talen overeenkomen. Deze en andere constraints werden voortdurend bijgesteld op basis van evidentie uit telkens weer andere taalparen.

Myers-Scotton (1993a) ontwikkelde het ‘Matrix Language Frame’ model (MLF model) waarin zij stelt dat er in codewisseling altijd een basistaal is die het grammaticale frame levert en een ingebedde taal die in het frame van de basistaal wordt geïnserteerd. Myers-Scotton ontwikkelde ook het ‘markedness model’ (Myers-Scotton 1993b) waarin zij stelt dat codewisseling onbewust (ongemarkeerd) of bewust (gemarkeerd) kan plaatsvinden. Gemarkeerdheid hangt samen met normen in de taalgemeenschap. Auer (1998) had kritiek op dit model omdat volgens hem taal- en dus ook codewisselingsgedrag bepaald wordt door factoren en onderhandelingen binnen de conversationele context en niet (uitsluitend) daarbuiten via normen en regels in de taalgemeenschap.

Vaak wordt in de literatuur over codewisseling de nadruk ofwel op grammaticale aspecten gelegd, of op sociolinguïstische en interactionele aspecten (waarover straks meer). Benaderingen van codewisseling waarin verschillende perspectieven zijn geïntegreerd zijn zeldzamer. Stell en Yakpo stelden een boek samen met bijdragen waarin deze integratieve benadering centraal staat (Stell en Yakpo, 2015).

Aansluitend op de ontwikkeling waarin de aandacht uitgaat naar de functionele aspecten van codewisseling, staat in dit artikel de volgende onderzoeksvraag centraal: met welk doel maken gespreksdeelnemers gebruik van codewisseling in conversaties? Om deze vraag te beantwoorden wordt gekeken naar de manier waarop codewisseling een gesprek kan structureren. Allereerst wordt geïllustreerd dat sprekers door middel van hun taalkeuze kunnen convergeren of divergeren. Daarna volgt een analyse van Auer (1998) waarin hij laat zien dat één meertalig fragment op verschillende manieren geïnterpreteerd kan worden, afhankelijk van de rol die aan gespreksinterne en gespreksexterne factoren wordt toegekend. Ten slotte worden codewisselingspatronen besproken zoals die in internetfora van respectievelijk Turkse en Marokkaanse jongeren in Nederland werden aangetroffen. De rode lijn is de functie van codewisseling, dat voor verschillende doeleinden kan worden ingezet.

2. Codewisseling om een conversatie te structureren

Het volgende voorbeeld is afkomstig uit Auer (1998) en is als volgt gestructureerd: W vraagt iets in het Spaans aan M en krijgt geen reactie. Vervolgens herhaalt W het in het Duits en dan antwoordt M wèl, in het Duits:

- (1) W: qué hora es? (Hoe laat is het?)
 (2 seconden pauze)
 wie spät? (Hoe laat?)
 M: zwanzig nach elf (twintig over elf)

Schematisch weergegeven is het gevolgd patroon zoals in figuur 1 (waarbij A en B talen zijn, en 1 en 2 sprekers). Nadat er kennelijk overeenstemming is bereikt over de taal wordt het gesprek vervolgd in taal B.

...1A // 1B 2B (1B 2B ...

Figuur 1: schematische weergave van (1)

Voorbeeld (1) is een duidelijk geval van convergentie waarbij de eerste spreker zich uiteindelijk aanpast aan de voorkeurstaal van de tweede spreker. Voorbeeld (2) komt uit een gesprek tussen twee vriendinnen die Nederlands en Marokkaans Arabisch spreken. Mina heeft een voorkeur voor Marokkaans Arabisch en Khadija voor Nederlands en aanvankelijk blijven ze allebei hun voorkeurstaal gebruiken.

- (2) 1 MINA: ma-bghit-sh neshri haduk XXX
 ‘Ik wil die XXX niet kopen’
 2 KHADIJA: Staan wel leuk hè?
 3 MINA: Ah zwiynin, 9eshra guld, zwiynin!
 ‘Ah, leuk, 20 gulden, leuk!’
 4 KHADIJA: Ik vind dat allemaal leuk, ook als je ’t als kadootje meebrengt
 5 MINA: mani ana tSaTet, kadootje, Ra-h ghadi tSadu 9end-i hahaha.
 Ma-kan-nddi-sh ana l-kadoyat.
 ‘Ik ben niet gek, kadootje, bekijk het maar hahaha. Ik geef geen kadootjes.’
 6 KHADIJA: Nou ja
 7 MINA: la la, mashi ana anaya – ik ben alleen
 ‘nee nee niet – ik ik –’
 8 KHADIJA: Nee maar bijvoorbeeld
 9 MINA: ik ben alleen maar met me eigen bezig hahaha
 10 KHADIJA: Ja je bent druk met jezelf – neem je veel spullen mee
 offe koop je meer daar?’

11 MINA: Wat voor spullen?

In beurt 1-8 gebruiken de sprekers elk de taal van hun voorkeur. Vanaf beurt 9 kiest Mina ervoor om over te schakelen op de taal van haar gesprekspartner. Er is dan sprake van convergentie en in de rest van het gespreksfragment wordt alleen nog Nederlands gebruikt. Het gespreksfragment ziet er schematisch als in figuur 2 (waarbij A en B weer talen zijn en 1 en 2 sprekers).

1	2	3	4	5	6	7	8	//	9	10	11	(beurten)
1A	2B	1A	2B	1A	2B	1A/B	2B	//	1B	2B	1B	

Figuur 2: *schematische weergave van (2)*

Participanten kunnen ook voor blijvende divergentie kiezen, waar ze consequent hun eigen taal blijven spreken, zoals grotendeels het geval is in beurt 1-8 van voorbeeld (2). Deze vorm van tweetaligheid in een gesprek wordt ook wel receptieve meertaligheid genoemd (Ten Thije et al. 2012). Er wordt dan van uitgegaan dat de receptieve vaardigheden in de minder sterke taal groter zijn dan de productieve vaardigheden.

Gespreksinterne of gespreksexterne factoren?

Auer (1998) bespreekt een gesprek dat door Myers-Scotton is opgetekend (1993b) en waaraan hij op basis van een conversationele analyse een andere interpretatie geeft dan Myers-Scotton (1993b) oorspronkelijk deed. Het betreffende gesprek vond plaats op het platteland van Kenia. Het Lwidakho is één van de gebruikte talen: het is de lokale en ongemarkeerde taal voor zowel de farmer als de worker waartussen het gesprek plaats vond.¹ Swahili en Engels zijn de twee andere gebruikte talen, beide met beduidend meer prestige dan het Lwidakho. Het deel van het gesprek dat voorafgaand aan onderstaand fragment plaatsvond was voornamelijk in het Lwidakho. De farmer spreekt een beetje Swahili (cursief) en nauwelijks Engels (vetgedrukt) dat beduidend verder van hem afstaat. Alle andere uitingen zijn in het Lwidakho.

- 1 Farmer: Khu inzi khuli menyi hanu inzala –
‘As I live here, I have hunger –’
- 2 Worker: [interrupting:] *Njaa gani?*
What kind of hunger?’
- 3 Farmer: Yanya khunzirila hanu –
‘It wants to kill me here –’
- 4 Worker: [interrupting again, with more force:] *Njaa gani?*

‘What kind of hunger?’

- 5 Farmer: Vana ver –
‘our children – ’ [said as appeal to others as brothers]
- 6 Worker: *Nakuuliza, njaa gani?*
‘I ask you, what kind of hunger?’
- 7 Farmer: Inzala ya mapesa, kambuli.
‘Hunger for money; I don’t have any.’
- 8 Worker: **You have got a land.**
9 *Una shamba.*
‘You have land [farm].’
- 10 Uli nu mulimi.
‘You have land [farm].’
- 11 Farmer: . . . Mwana mweru –
‘. . . My brother – ’
- 12 Worker: . . . Mbula tsisendi.
‘I don’t have money.’
- 13 **Can’t you see how I am heavily loaded?**
(Myers-Scotton 1993b: 82)

Hoe kan het afwisselend gebruik van de drie talen worden geïnterpreteerd en welke rol speelt codewisseling in dit fragment? De farmer doet hier een verzoek om geld dat door de worker wordt afgewezen. Volgens de interpretatie van Myers-Scotton worden de verhoudingen in het gesprek bepaald door wat erbuiten is gebeurd en vastligt. In dit geval gaat het erom dat Swahili en Engels beide gemarkeerde keuzes zijn in de taalgemeenschap waar de participanten deel van uitmaken. De worker weigert solidariteit aan de farmer te betonen, en dat laat hij zien door Swahili en Engels te gebruiken, de talen van de buitenstaanders waarmee hij afstand schept en als het ware zijn afwijzing kracht bijzet.

De interpretatie van Auer laat veel meer ruimte voor verschillen en nuances op microniveau: gespreksinterne verhoudingen bepalen de taalkeuze. Aanvankelijk divergente taalkeuzes worden opgelost doordat de worker zich lijkt aan te passen in regel 10. De tijdelijke convergentie wordt in 13 weer losgelaten als hij naar het Engels overschakelt. Auer vraagt zich af of Engels en Swahili wel gemarkeerde keuzes zijn. De worker gebruikt die talen aan het begin en het eind van het fragment maar ertussenin gebeurt nog veel meer: hij gebruikt ook Lwidakho, de taal van de solidariteit (in 10 en 12). De worker vraagt tot drie keer toe om uitleg maar de farmer gaat eerst alleen in op zijn eigen statement in (3) voordat hij na de drie pogingen van de worker op diens vraag ingaat (7). Ze praten dus aanvankelijk behoorlijk langs elkaar heen. In poging 3 (beurt 6) gebruikt W het performatieve werkwoord *ask* om zijn

verzoek om uitleg kracht bij te zetten. Na de gevraagde uitleg in beurt 7 moet nog altijd op het eerste verzoek in beurt 1 worden ingegaan. De worker moet nu toch wel eens antwoorden. En dat doet hij door net als bij het verzoek om uitleg drie versies, ofwel drie talen te gebruiken: in beurt 8, 9 en 10. Symbolisch is de opeenvolging van ‘no one’s L’ (Engels) via ‘mijn taal’ (Swahili) naar ‘jouw taal’ (Lwidakho). In beurt 11 doet de farmer nog een indirecte poging en de expliciete afwijzende reactie in beurt 12 is in Lwidakho. Pas in 13 is de afwijzing compleet door de taalkeuze en inhoud. De worker gebruikt hier codewisseling om te herhalen en nadruk te leggen, steeds meer convergerend richting de taal van de farmer. Op het niveau van taalkeuze is hij de farmer genaderd maar inhoudelijk niet.

Op basis van de kennis van gespreksexterne factoren is de conclusie van Myers-Scotton dat de worker codewisseling gebruikt om zichzelf te distantiëren van de farmer. Auer concludeert op basis van gespreksinterne factoren dat de worker steeds meer convergeert in een poging de hardheid van de afwijzing door gebruik van de solidariteitstaal te verzachten. In beide benaderingen is codewisseling dus een strategie om afstand of solidariteit mee te scheppen. De uiteindelijke boodschap is dezelfde maar de manier waarop die bereikt wordt is in de interpretatie van Auer veel genuanceerder en minder rechtsreeks dan in de interpretatie van Myers-Scotton.

3. De rol van codewisseling in gesprekken op internet

Hierboven is geïllustreerd hoe codewisseling kan worden gebruikt om afstand tussen sprekers te scheppen of juist te verkleinen, anders gesteld: convergentie of divergentie te creëren. Codewisseling wordt gebruikt om een verzoek kracht bij te zetten of de hardheid ervan te versluieren.

De functie van codewisseling is niet voor alle groepen meertaligen hetzelfde. In het tweede deel van dit artikel wordt ingezoomd op het gebruik van codewisseling in internetfora door tweede generatie migranten in Nederland met een Turkse en Marokkaanse achtergrond. De manieren waarop codewisseling en meertaligheid functioneren is voor beide groepen zeer verschillend. Allereerst wordt de sociolinguïstische situatie van Turkse en Marokkaanse migranten in Nederland vergeleken. Vervolgens wordt geïllustreerd dat de verschillende situaties gereflecteerd worden door de verschillende manieren waarop meertaligheid en codewisseling in internetforums worden gebruikt.

Sociolinguïstische achtergrond van de Turkse gemeenschap² in Nederland

In Nederland woonden op 1 januari 2014 396.000 mensen met een Turkse achtergrond.³ Het Turks in Nederland kent een hoge etnolinguïstische vitaliteit

(Extra 2011). Kroon en Yağmur (2003: 258) beschrijven de etnolinguïstische vitaliteitstheorie als een sociaalpsychologische benadering van de relatie tussen taal en identiteit. De vitaliteit van een etnolinguïstische groep wordt door Giles et al. (1977: 308) omschreven als “that which makes a group likely to behave as a distinctive and active collective entity in inter-group relations”. Volgens Giles et al. (1977) kan de etnolinguïstische vitaliteit van een groep worden vastgesteld door haar kracht en zwakte te bepalen op de drie genoemde domeinen: status, demografische sterkte en institutionele ondersteuning. Etnische groepen met een lage vitaliteit lopen grote kans een proces van linguïstische assimilatie te ondergaan en uiteindelijk niet langer beschouwd te worden als aparte groepen. Etnische groepen met een hoge vitaliteit daarentegen zullen waarschijnlijk hun taal en hun onderscheidende culturele kenmerken ook in een meertalige omgeving kunnen behouden (Bourhis et al. 1981).

Het gegeven dat de etnolinguïstische vitaliteit zo hoog is, hangt samen met het hoge prestige van het Turks in de Turkse gemeenschap. Wie Turks spreekt, laat daarmee zien een Turkse identiteit te hebben en dat is iets om trots op te zijn. De Turkse gemeenschap is hecht en goed georganiseerd en er is een groot aantal culturele en andere Turkse verenigingen. Onderwijs in het Turks is door de gemeenschap zelf voortvarend ter hand genomen nadat OALT (Onderwijs in Allochtone Levende Talen) in 2004 door de overheid werd afgeschaft⁴. Het Turks kent een duidelijke geschreven en gesproken standaard, hoewel naast het Standaardturks ook een groot aantal dialecten wordt gesproken.

Turks is een kernwaarde van etniciteit (Smolicz 1992). Dit betekent dat iemand die geen Turks (meer) spreekt ook niet als volwaardig lid van de Turkse gemeenschap wordt beschouwd. Taal is niet voor elke groep een belangrijke kernwaarde. Zo kunnen Nederlanders die geëmigreerd zijn naar landen als de Verenigde Staten, Canada of Australië zichzelf als Nederlanders beschouwen zelfs al spreken ze de taal niet (meer). Een mooi voorbeeld is de website van de stad Holland in de Noord-Amerikaanse staat Michigan: <http://www.holland.org/>. Alles op de website is Nederlands: foto's van tulpen, huizen met trapgevels, molens, veel oranje, en zelfs een replica van de vuurtoren van Marken. Het gevoel Nederlands te zijn, deel uit te maken van de Nederlandse gemeenschap is groot en wordt op allerlei manieren tot uitdrukking gebracht. De taal die gebruikt wordt, is echter uitsluitend Engels. Ook de virtuele gastvrouw in Volendamse klederdracht spreekt geen woord Nederlands. Voor Nederlanders is het Nederlands duidelijk geen kernwaarde van etniciteit, terwijl de andere symbolen die bijvoorbeeld op de genoemde website te zien zijn die waarde wel hebben. Voor de Turkse gemeenschap in Nederland is taal echter één van de belangrijkste kernwaarden van etniciteit.

Wanneer leden van de tweede generatie Turkse Nederlanders met elkaar communiceren wordt daarbij veelvuldig gebruik gemaakt van codewisseling

tussen Turks en Nederlands. Het is in termen van Myers-Scotton (1993b) de ongemarkeerde manier van communiceren. Dit heeft tot gevolg dat degenen die geen Turks beheersen, worden buitengesloten waardoor het groeps- en saamhorigheidsgevoel naar binnen toe nog versterkt wordt.

Sociolinguïstische achtergrond van de Marokkaanse gemeenschap

De taalsituatie van de Marokkaanse gemeenschap (375.000⁵) is veel complexer dan die van de Turkse gemeenschap. Daar waar het Turks een duidelijke geschreven en gesproken standaard kent, moeten de Marokkaanse spreektaalen Berber en Marokkaans Arabisch het zonder doen. In Nederland is naar schatting zo'n 70% van de Marokkaanse gemeenschap Berbertalig. Het grootste deel van de Nederlandse Berbers is afkomstig uit het Rifgebergte in noord-Marokko waar de variant Tarifit (Rifberbers) wordt gesproken.⁶ Er is geen standaard en geen op grote schaal geschreven variant van het Berbers. Zoals gezegd geldt voor het Marokkaans Arabisch deels hetzelfde: er bestaat geen duidelijke standaard en het is de dialectale gesproken vorm van het Standaardarabisch dat in de hele Arabische wereld als schrijftaal en officiële taal wordt gebruikt. Er is sprake van diglossie in Marokko: het Standaardarabisch fungeert als prestigieuze hoge variant (Ferguson 1959) die alleen via formele instructie wordt geleerd en voor niemand de moedertaal is. De lage variant is de spreektaal Marokkaans Arabisch (naast het Berber). Zoals gebruikelijk in een diglossie-situatie is er een strikte functionele scheiding tussen de hoge en lage varianten.

In tegenstelling tot de Turkse gemeenschap wordt de Marokkaanse gemeenschap in Nederland gekenmerkt door een lage etnolinguïstische vitaliteit (Extra 2011). Marokkaanse talen zijn geen kernwaarden van etniciteit. Het Standaardarabisch dat een hoog prestige geniet, wordt lang niet door alle leden van de gemeenschap beheerst. Hoewel er vooral voor het Berber een emancipatieslag aan de gang is, is het spreken ervan niet een kernwaarde van etniciteit. Om de Marokkaanse identiteit uit te drukken lijkt het erop dat het belangrijker is om moslim te zijn dan Arabisch of Berber te spreken. Taalverschuiving in de richting van het Nederlands en ten koste van de spreektaalen Marokkaans Arabisch en Berber is vergevorderd, zeker in vergelijking met het Turks in de Turkse gemeenschap. Een extra factor die een rol kan spelen, is het feit dat Marokkaans Arabisch en Berber onderling niet verstaanbaar zijn zodat het Nederlands vaak als lingua franca fungeert. Hoe belangrijk deze factor is, is echter nooit onderzocht.

Leden van de tweede en latere generaties van de Marokkaanse gemeenschap spreken onderling nauwelijks Berber of Marokkaans Arabisch, maar praktisch altijd Nederlands (Dorleijn & Nortier 2009). In het betreffende artikel geven we het volgende illustratieve voorbeeld. Het gaat om een

zeventienjarig meisje met Turkse achtergrond (T) en haar eveneens zeventienjarige Marokkaanse vriendin (M):

T: Als Marokkanen met Marokkanen praten, praten ze meestal Nederlands

M: Ik praat eigenlijk geen Marokkaans tegen andere Marokkaanse meisjes of jongens
(data verzameld door de auteurs in 2005)

Het gevolg hiervan is dat leden van andere (taal-) gemeenschappen niet worden buitengesloten. Observaties op bijvoorbeeld schoolpleinen laten dit patroon veelvuldig zien (Bennis et al. 1998).

Taalgebruik in internetfora

Het moge duidelijk zijn dat de sociolinguïstische situatie van de Turkse en Marokkaanse gemeenschappen zeer verschillend is. Dit wordt weerspiegeld in de manier waarop meertaligheid in internetfora wordt gebruikt. Op websites als www.turksestudent.nl, www.lokum.nl en www.turkishtexas.nl worden Nederlands en Turks gebruikt en er komt veel codewisseling voor. Voorbeelden (3) en (4) zijn typische illustraties van ongemarkeerd taalgebruik onder Turkse jongeren, afkomstig van www.turkishtexas.nl (de Turkse fragmenten zijn gecursiveerd).

(3) *istedigin kitapin* hoofdstukkini *de* downloade *yaparsin* en dan overhoren
[‘Je moet het hoofdstuk van het boek dat je wil gewoon downloaden, en dan jezelf overhoren’]

(4) Is er geen moppen topic of zo, *fikralar topigi falan var*, mop *guzel ama*, *her mopa bir topic acilirsa*, is een beetje onnodig.
[‘Is er geen moppen topic of zo, *er is toch een moppentopic*, (een) mop (is) mooi maar, (als) voor iedere mop een topic wordt geopend, is een beetje onnodig.’]

Het lijkt onmogelijk om aan de individuele codewisselingen in (3) en (4) specifieke functies toe te kennen. De talen zijn volkomen met elkaar verstrengeld. Voor zover het zichtbaar is aan de nicknames die deelnemers aan het forum aannemen, kan geconcludeerd worden dat dezen een Turkse achtergrond hebben. Voorbeelden als (3) en (4) zijn alleen te begrijpen voor wie Turks spreekt. De inhoud van de mededeling zou er sterk onder lijden als één van beide talen uitgeschakeld zou worden. Codewisseling hoort er gewoon bij en is onmisbaar.

Heel anders is het gebruik van codewisseling in de Marokkaanse internetfora die we onderzocht hebben. Gebruik van het Nederlands is hier volkomen ongemarkeerd. De enkele keer dat er een element uit het Arabisch (of Berber) opduikt is het als het ware een ‘extraatje’ bovenop de Nederlandstalige boodschap, zoals in (5)-(7) te zien is, afkomstig van het forum op www.maroc.nl:

- (5) TAZZZZZZZZZ!!!!ZEHEMA ze zien er zooo goed uit met die kilo's sieraden op. Ewa dat moest er ff uit. SORRY!!!!⁷
[Tezz: uitroep ‘bah’; zehma: ‘zeg maar’; Ewa: uitroep ‘nou’, ‘wel’, ‘zo’].⁸
- (6) ze zeggen dat marokkaanse vrouwen *rashom qaseh* / harde kop hebben dus (koppig) zijn: een getrouwde koppel die op de zesde verdieping woont hadden op een dag een hevige ruzie, de man werd heel boos hij pakt zijn vrouw en gooit haar van de raam, zij valt van de zesde verdieping naar beneden recht op haar kop, ze staat weer op en kijkt naar haar man en zegt tegen hem, *tfoe 3lik* en als ik niet op mijn hoofd was terecht gekomen wat dan.
[*Rashom qaseh*: ‘hun hoofd is hard’; *tfoe 9lik*: lett. ‘bah over jou’, ‘schaam je’.]
- (7) Ewa zo zijn marokkanen ze rodelen, stelen zijn criminelen maar hebben meestal een goeie hart (sommigen)
[Ewa: zie boven bij (5)]

Het gebruik van de Marokkaanse elementen voegt wat extra's toe. De sprekers hoeven de talen niet tot in de finesses te beheersen om dat extra toefje te gebruiken dat vooral symbolische waarde heeft. Door het gebruik van dat enkele Marokkaanse woord of die uitroep maakt de spreker of auteur duidelijk dat hij of zij zich identificeert met de Marokkaanse gemeenschap. Tegelijkertijd is het forum door het overwegende gebruik van het Nederlands ook toegankelijk voor deelnemers die geen Marokkaanse achtergrond hebben. Hoewel er geen systematisch onderzoek naar is verricht, laat een greep uit de nicknames die gebruikt worden, zien dat naast Marokkaanse namen (fatima, Marokkaansemeid, Samir, MocroHunk) ook ‘neutrale’ namen voorkomen zoals droomvrouw, zorgzamemeid, of krullebol en typisch Nederlandse (of anderszins ‘on-Marokkaanse’) namen zoals Joyce, MaryJames, Giulietta. Het laatste type namen kwam veel minder voor op de Turkse fora die bekeken zijn.

4. Conclusie

Uit het voorgaande is naar voren gekomen dat codewisseling verschillende functies kan hebben. Codewisseling kan worden gebruikt om nabijheid uit te drukken, of het tegenovergestelde: afstand. Daarnaast wordt codewisseling gebruikt als ongemarkeerde tweetalige keuze door leden van de tweede generatie Turkse Nederlanders. Hiermee kunnen ze een vanzelfsprekende tweetalige identiteit markeren. Deze keuze weerspiegelt de sociolinguïstische situatie van de Turkse gemeenschap in Nederland die hecht en naar binnen gericht is. Door naast het Nederlands ook van Turks gebruik te maken worden buitenstaanders die geen Turks spreken, buitengesloten. Leden van de tweede generatie Marokkaanse Nederlanders gebruiken bijna uitsluitend Nederlands en nemen hun toevlucht tot het Arabisch of Berber om te markeren, iets extra's toe te voegen, hetgeen puur voor de referentiële functie overbodig is.

In een eerdere publicatie (Dorleijn & Nortier 2009) werd de metafoor van de hand en de handschoen gebruikt. Een hand is een deel van het lichaam dat niet zomaar kan worden afgelegd zonder ernstige ontwrichtende gevolgen, zoals het Turks dat is voor de Turkse gemeenschap. Een handschoen kan naar believen uit of aan worden getrokken, zoals het Marokkaans kan worden ingezet wanneer het de spreker uitkomt, zonder dat het ernstige gevolgen heeft. Het voegt extra warmte toe en dat kan heel aangenaam zijn.

Bibliografie

Auer 1998 - P. Auer (red.): *Code-Switching in conversation*. London/New York, Routledge, 1998.

Bennis et al. 1998 - H. Bennis et al. (red.): *Een Buurt in Beweging*. Amsterdam, Aksant, 1998.

Bourhis et al. 1981 - R. Bourhis et al.: 'Notes on the Construction of a "subjective vitality questionnaire" for ethnolinguistic groups.' In: *Journal of Multilingual and Multilingual and Multicultural Development* 2, p. 144-166, 1981.

Dorleijn & Nortier 2009 - M. Dorleijn & J. Nortier: '[Van de hand en de handschoen. Code en stijl als tweetalige opties voor jongeren met een Turkse en Marokkaanse achtergrond](#)'. In: A. Backus & M. Keijzer (red.), *Artikelen van de Zesde ANéLA Conferentie*. Delft, Eburon, p. 83-93, 2009.

Extra 2011 - G. Extra: *De omgang met taaldiversiteit in de multiculturele samenleving: Nederland in internationaal vergelijkend perspectief*. Afscheidsrede, Universiteit van Tilburg, <http://www.multicultureelopleiden.nl/wp-content/uploads/2012/03/Afscheidsrede-Guus-Extra.pdf>, 2011.

Ferguson 1959 - C. Ferguson: 'Diglossia'. In: *Word* 15, p. 325-340, 1959.

Giles et al. 1977 - H. Giles et al.: 'Towards a theory of language in ethnic Group relations'. In: H. Giles (red.), *Language, ethnicity, and intergroup relations*. London Academic Press, p. 307-348, 1977.

Kroon & Yagmur 2003 - S. Kroon, & K. Yagmur: 'Objectieve en subjectieve gegevens over etnolinguïstische vitaliteit in Basjkortostan'. In: T. Koole, J. Nortier, & B. Tahitu (red.), *Artikelen van de Vierde Sociolinguïstische Conferentie*. Delft, Eburon, p. 258-267, 2003.

Myers-Scotton 1993a - C. Myers-Scotton: *Duelling Languages*. Oxford, Oxford University Press, 1993a.

Myers-Scotton 1993b - C. Myers-Scotton: *Social Motivations for Code-Switching*. Oxford, Oxford University Press, 1993b.

Poplack 1980 - S. Poplack: 'Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en Español'. In: *Linguistics* 18, p. 581-618, 1980.

Smolicz 1992 - J. Smolicz: 'Minority languages as core values of ethnic cultures. A study of maintenance and erosion of Polish, Welsh, and Chinese languages in Australia'. In: W. Fase, K. Jaspaert & S. Kroon (red.), *Maintenance and Loss of Minority Languages*. Amsterdam, Benjamins, p. 277-305, 1992.

Stell & Yakpo 2015 - G. Stell & K. Yakpo: *Code-switching Between Structural and Sociolinguistic Perspectives*. Berlin, Walter De Gruyter, 2015.

Ten Thije et al. 2012 - J.D. ten Thije et al.: 'Receptive Multilingualism - Introduction'. In: *International Journal of Bilingualism* 16, 3, p. 245-248, 2012.

Noten

¹ Er is voor gekozen om in de Nederlandse tekst de Engelse termen 'worker' en 'farmer' te gebruiken omdat dat in het fragment ook gebeurt.

² Een onbekend aantal mensen met de Turkse nationaliteit in Nederland heeft een Koerdische achtergrond. Schattingen lopen uiteen van 40.000 tot 100.000. Deze groep is hier buiten beschouwing gelaten.

³ <http://statline.cbs.nl>

⁴ Zie bijvoorbeeld <http://www.turkce-icin-el-ele.nl/>

⁵ <http://statline.cbs.nl>

⁶ <http://www.ru.nl/nimar/nederlands/informatie-marokko/berbers-marokko/>

⁷ De citaten zijn letterlijk overgenomen, inclusief eventuele spelfouten.

⁸ Met uitzondering van de Marokkaans Arabische elementen in (4) worden de Marokkaanse elementen zowel door sprekers van het Berber als van het Marokkaans Arabisch gebruikt.

Over de auteurs

Ad Backus (1965) is in 1996 aan de Universiteit van Tilburg gepromoveerd op een proefschrift over codewisseling binnen de Turkse immigrantengemeenschap in Nederland. Hij werkt momenteel als hoogleraar Taalkunde en Sociolinguïstiek aan dezelfde universiteit. In zijn werk probeert hij bij te dragen aan de ontwikkeling van de zogenaamde usage-based benadering in de taalkunde en aan het verder ontwikkelen van een algemene theorie over taalcontact en taalverandering. De projecten waar hij veelal met promovendi aan werkt, richten zich op één van deze gebieden of op allebei tegelijk.

Pieter Boulogne (1982) promoveerde in 2011 tot doctor in de slavistiek op het vertaalwetenschappelijke proefschrift *Het temmen van de Scyth*, dat de vroege Nederlandse receptie van Dostojevski ontrafelt. De voorbije jaren gaf hij les Russische taalkunde, vertaalkunde, cultuur en literatuur aan de KU Leuven, de UAntwerpen en de UGent. Sinds november 2014 is hij behalve aan de UAntwerpen en de KU Leuven ook deeltijds verbonden aan Kruispunt Migratie-Integratie, als docent sociaal tolken en sociaal vertalen. Zijn onderzoek situeert zich op het snijpunt van de literatuurgeschiedenis en de vertaalwetenschap. Hij houdt een blog bij over Russische literatuur (pieterboulogne.com). Vorig jaar verscheen zijn vertaling *Alles is slecht*: een bundel essays en gedichten van de Russische activist en dichter Kirill Medvedev.

Jan Van Coillie (1957) is hoogleraar Nederlandse taalbeheersing aan de faculteit Letteren van de KU Leuven, campus Brussel, waar hij ook jeugdliteratuur en jeugdliteratuur in vertaling doceert. Van 1999 tot 2006 was hij voorzitter van het Nationaal Centrum voor Jeugdliteratuur. Hij publiceerde tal van artikels en boeken over kinderroep, de geschiedenis van de jeugdliteratuur, sprookjes, jeugdliteratuur in vertaling en adaptaties voor de jeugd. Van 1999 tot 2004 was hij eindredacteur van de *Encyclopedie van de jeugdliteratuur*. Sinds 2006 is hij mederedacteur van het *Lexicon van de jeugdliteratuur*. Hij is ook actief als recensent, vertaler en dichter voor kinderen.

Magreet Dorleijn (1956) studeerde Turks, met Arabisch en Perzisch als bijvak en promoveerde op taalverandering in het Koerdisch onder invloed van het Turks. Zij doet momenteel onderzoek naar jongerentalen in Nederland en naar codewisseling in het Turks en het Nederlands. Ze is parttime werkzaam als docent/onderzoeker bij de afdeling Taalwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam, werkt daarnaast als literair vertaler (uit het Turks) en doet soms journalistiek werk.

Albert Gielen (1957) studeerde Nederlands aan de lerarenopleiding in Tilburg en kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In verschillende werkverbanden was hij vijf jaar actief voor het project BONAS (Bibliografieën en Oeuvrelijsten van Nederlandse Architecten en Stedenbouwers) bij het Nederlands Architectuurinstituut in Rotterdam. In 2006 besloot hij definitief in Praag te gaan wonen. Zijn omzwervingen door Praag leverden de boeken *Het reële paradijs* en *De mooiste tramroute van Praag* op. Momenteel is hij als aio en als docent verbonden aan de afdeling Nederlands van de Karelsuniversiteit.

Zdenka Hrnčířová (1940) studeerde Nederlands en Engels aan de Karelsuniversiteit te Praag. Sinds 1992 is ze verbonden aan de sectie Nederlands van dezelfde universiteit, sinds 1996 als hoofd. Ze doceert taalkunde, lexicologie en kennis van land en volk. Ze is medeauteur van het eerste Nederlands-Tsjechische handwoordenboek (ca. 55000 trefwoorden) en publiceert vooral over lexicologische onderwerpen.

Ellen Krol was universitair hoofddocent Nederlandse letterkunde aan de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag en initiatiefnemer van Praagse Perspectieven, jaarlijks colloquia van de sectie sedert 2002. In 1997 promoveerde zij op *De smaak van de natie, over de huiselijkheid in Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840*. Hilversum (Verloren) en in 2008 habileerde zij aan de Karelsuniversiteit te Praag. Zij publiceerde o.a. over Bilderdijk, K.W. Schweikhardt, Wolff en Deken, Beets, Potgieter, en Tollens.

Jacomine Nortier (1957) studeerde Scandinavische talen en Algemene Taalwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. In 1989 promoveerde ze aldaar bij Pieter Muysken op een proefschrift over codewisseling tussen Nederlands en Marokkaans Arabisch. Ze is universitair hoofddocent bij de afdeling Taalkunde van de opleiding Nederlands aan de Universiteit Utrecht. Haar specialismes zijn sociolinguïstiek, meertaligheid en taalcontact. In haar huidige onderzoek houdt zij zich bezig met jongerentalen in Nederland en daarbuiten en de rol van taal in processen van in- en uitsluiting in de stedelijke openbare ruimte.

Jan Pekelder (1956) is syntacticus. Hij studeerde Nederlands, Frans en Algemene Taalwetenschap in Leiden, Straatsburg en Parijs. In 1992 promoveerde hij aan de Université Catholique de Louvain op de interne structuur van binominale NP's in het hedendaags Nederlands. In 1999 habileerde hij aan de Université Paris-Sorbonne, onder andere op constituentenvolgorde in het hedendaags Nederlands. Hij is gewoon hoogleraar synchrone taalkunde aan de Université Paris-Sorbonne en deeltijdhoogleraar

Nederlandse taalkunde aan de Univerzita Karlova v Praze. Hij publiceerde diverse boeken en artikelen op het gebied van de syntaxis en de NVT-didactiek.

Orsolya Réthelyi studeerde Mediëvistiek, Nederlands en Engels aan de Eötvös Loránd Universiteit Boedapest (ELTE), de Universiteit Utrecht en de Central European University (CEU). Zij doceert sinds 2006 letterkunde en cultuurgeschiedenis bij de Vakgroep Neerlandistiek van de ELTE. In 2010 promoveerde zij aan de CEU op het proefschrift *Mary of Hungary in Court Context (1521-1531)*. Zij was medecoördinator, samen met Ton van Kalmthout en Remco Sleiderink van het internationaal onderzoeksproject *Beatrijs Internationaal*, dat gericht was op vertalingen en bewerkingen van het Middelnederlandse verhaal (2009-2012). Zij leidt het NWO-internationaliseringsproject *The Circulation of Dutch Literature* (CODL) samen met Elke Brems en Ton van Kalmthout (www.codl.nl).

Iva Rezková (1981) studeerde Nederlandse en Engelse taal- en letterkunde aan de Karelsuniversiteit te Praag. In 2007 studeerde ze af op de scriptie *Shakespeare Revisited - Rewritings of Shakespeare in Modern British Drama*. In hetzelfde jaar begon ze met haar dissertatie op het gebied van de Nederlandse taalkunde. Ze promoveerde in 2014 op “*De Story van Twee Talen*”. *Grammaticale beschrijving en analyse van intrasententiële codewisseling tussen het Nederlands en het Engels*. Ze hield lezingen op diverse colloquia en publiceert op het gebied van taalcontact en codewisseling.

Lucie Sedláčková studeerde neerlandistiek en anglistiek aan de Karelsuniversiteit te Praag, waar zij ook bleef werken als aio op het gebied van de Nederlandse letterkunde. In 2011 promoveerde zij op *Globalisering in de hedendaagse Nederlandse roman*. Zij is vooral werkzaam als docent Nederlandse letterkunde, cultuur en taalverwerving, maar interesseert zich ook voor literaire vertaling, sociologie, ecologie, toneel, film en Tsjechische literatuur. Ze publiceert vooral over de hedendaagse Nederlandse en Vlaamse literatuur.

Uitverkocht: bundel Praagse Perspectieven 1

Praagse Perspectieven 1, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag, 21 en 22 oktober 2002. Onder redactie van Ellen Krol en Nienke van de Waal. Praag: Universitaire pers 2003. Universitas Carolina Pragensis Facultas Philosophica. 88 blz. ISBN 80-7308-046-X.

In augustus 2003 is verschenen de bundel van *Praagse Perspectieven 1*, met lezingen van dr. P.J. Verkruijsse, dr. B.P.M. Dongelmans en dr. E.J. Krol over het thema 'Reisteksten als onderzoeksobject'. Piet Verkruijsse confronteert de lezer met twee verschillende reisteksten uit het midden van de 17e eeuw, namelijk het scheepsjournaal van Bontekoe en het reisdagboek van Arnout Hooft. Ellen Krol demonstreert aan de hand van twaalf reisverhalen van de onbekende 19e-eeuwse dominee-extra-muros, Hebelius Potter, negen invalshoeken voor cultuurhistorisch onderzoek. En wat de 20e eeuw betreft bespreekt Berry Dongelmans de opkomst van het genre van de taalgidsjes voor reizigers: wanneer ontdekte de Nederlander Europa, en meer specifiek, wanneer ontdekte de Nederlander Tsjechië of Praag?

Het tweede deel van de bundel wordt besteed aan een cursus debatteren, m.m.v. drs. N. van de Waal en medewerkers van de Erasmus Debating Society (Erasmus Universiteit Rotterdam).

Nog enkele exemplaren verkrijgbaar: bundel Praagse Perspectieven 2

Praagse Perspectieven 2, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag, 13 en 14 november 2003. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol en Nienke van de Waal. Praag: Universitaire pers 2004. Universitas Carolina Pragensis Facultas Philosophica. 161 blz. ISBN 80-7308-073-7.

In november 2004 is verschenen de bundel van *Praagse Perspectieven 2*, met negen lezingen over het thema 'Het zelfbeeld in de Nederlandse letterkunde' en vijf lezingen over schriftelijke bedrijfscommunicatie. Van zes letterkundige werken werd onderzocht in hoeverre het eigene en het vreemde een rol speelt in de thematiek. Jan Oosterholt laat zien dat Couperus in zijn roman *Eline Vere* in feite een terugkeer bepleit naar de Nederlandse wortels, naar het 'eigene', die hij als een probaat middel tegen decadentie presenteert. Nop Maas bespreekt de vraag in hoeverre *De Avonden* van Reve ooit typisch Nederlands is genoemd en inventariseert wat Reve zelf ooit over het fenomeen Nederlands volkskarakter heeft gezegd. Jelice Novaković laat aan de hand van een dagje naar het strand het verschil zien tussen de calvinistische wereld van Jan Wolkers en de Vlaamse van Eric de Kuiper. In Potgieters nationale allegorie blijkt Jan Salie louter voorzien van attributen uit het binnenhuis of het domein van de vrouw, wat alles te maken heeft met het door sentimentalisme en huiselijkheidsideologie veranderde manbeeld van zijn tijd, aldus Ellen Krol. Lianne Barnard laat zien hoe de Zuid-Afrikaanse auteur Karel Schoeman in *Die laatste Afrikaanse* boek worstelt met zijn Nederlandse en Zuid-Afrikaanse identiteit, wat hem met name in gewetensnood brengt bij morele keuzes in de kwestie rond de Apartheid. Veronika Havliková toont hoe Jan Cremer zichzelf in zijn 'onverbiddelijke bestseller' positioneert als Wereldburger tegenover een groep beperkte, kleingeestige en jaloerse Nederlanders.

In de algemeen imagologische bijdragen demonstreert Willem van den Berg hoe met name de negentiende eeuw leverancier geweest is van clichés rond de Noord-Nederlandse identiteit. Marcel Janssens maakt een *tour d'horizon* langs de essentialistische clichés die het beeld van de Vlamingen in vreemde ogen aankleven. Olga Krijtová wijst aan de hand van Tsjechische vertalingen van Nederlandstalige letterkunde van 1880 tot 1989 op verwantschap tussen de

Vlaamse en Tsjechische letterkundige interesses, die niet los staan van de Vlaamse beweging en de vrijheidswensen van het Tsjechische volk. Verder demonstreert zij hoe door de alles bepalende invloed van de subsidiepolitiek van het Productiefonds het na de Fluwelen Revolutie in feite de Nederlandse canon is die bepaalt wat de Tsjechische ogen te lezen krijgen.

De taalkundige beschouwingen zijn gewijd aan het onderdeel schriftelijke bedrijfscommunicatie. Joep Jaspers bespreekt de schriftelijke bedrijfscommunicatie in Nederland. Aukje Spoelstra laat zien, dat niet alleen talige, maar ook culturele factoren een belangrijke rol bij de communicatie spelen. Zdenka Hrnčířová demonstreert hoe modaliteit een rol speelt in zakelijke communicatie, Guy Janssens bespreekt een tweetal problemen rond de vaktaalcommunicatie, terwijl Hanny Vermaas verslag doet van haar onderzoek naar veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen.

Prijs 10 euro, te bestellen via agielenorama@gmail.com
Karelsuniversiteit Praag

Nog enkele exemplaren verkrijgbaar: bundel Praagse Perspectieven 3

Praagse Perspectieven 3, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag, 17 en 18 maart 2005. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol, Nienke van de Waal-Krupa en Heleen Dongelmans-Mac Lean. Praag: Universitaire pers 2005. 171 blz. ISBN 80-7308-113-X.

In december 2005 is verschenen de bundel van *Praagse Perspectieven 3*, met in totaal 11 lezingen over Nederlandse taal- en letterkunde. Zes lezingen op het gebied van de letterkunde behandelen het onderwerp ‘nationale stereotypen in de Nederlandstalige literatuur’ en vijf taalkundige lezingen bespreken aspecten van ‘complexiteit en contrastiviteit’.

De zes letterkundige lezingen stellen ieder een ander nationaal stereotype centraal: Dorothee Sturkenboom behandelt aan de hand van het vroegmoderne Nederlandse toneel ‘de koopman’, terwijl Judit Gera het ontstaan en de veranderende inhoud van het begrip ‘kruidenier’ in de context van de Nederlandse cultuur onder de loep neemt. Eep Francken confronteert de lezer met de vraag of de Nederlandse ‘dominee’ zoals te verwachten in de loop van de twintigste eeuw een meelijwekkende figuur is geworden. De Nederlands-Indische betrekkingen komen aan de orde in de bijdrage van Kris Steyaert. Hij vergelijkt de poëtische beschrijvingen van de inlander uit de zeventiende-eeuwse letterkunde met het beeld van de inlander in het begin van de twintigste-eeuwse Nederlandse poëzie. Lut Missinne behandelt aan de hand van de beeldvorming van de Belgische kust het fenomeen Belgitude, het discours over de Belgische identiteit. Als een contrapunt bevat deze bundel tenslotte ook een bijdrage van Kees Mercks, die Tsjechische stereotypen behandelt in een bijdrage over Bohumil Hrabal.

In de eerste taalkundige bijdrage van deze bundel gaat Wouter Kusters uitgebreid in op de problematiek van de complexiteit: is het Nederlands misschien écht minder complex dan het Tsjechisch? En zo ja, hoe kun je dat onderzoeken? Waardoor wordt eigenlijk bepaald of een taal moeilijk of makkelijk is? Hij vraagt zich daarbij ook af of talen in de loop van de tijd minder complex kunnen worden, en of bijvoorbeeld het Nederlands een kans maakt eenvoudiger te worden in de toekomst.

De andere bijdragen gaan gedeeltelijk over contrastiviteit, een onderwerp dat veel raakvlakken heeft met complexiteit. Jan Pekelder betoogt in de tweede bijdrage dat het feit dat talen verschillen in bijvoorbeeld het aantal benamingen voor (schijnbaar) hetzelfde begrip, het

gevolg is van verlies dat optreedt binnen het proces van conceptualisatie en grammaticalisatie. Guy Janssens bespreekt de periode in België waarin Willem I tracht het Nederlands tot enige officiële landstaal te maken, ten koste van het Frans en Duits. De laatste twee bijdragen van Eva Bayerová en Marketa Škrlantová bespreken verschillende aspecten van vertaalproblematiek: respectievelijk juridische terminologie in de Nederlandse en Tsjechische rechtspraak, en terminologievorming in het kader van nationale en internationale rechtssystemen met alle vertaalproblemen van dien.

Prijs 10 euro, te bestellen via agielenorama@gmail.com
Karelsuniversiteit Praag

Nog enkele exemplaren verkrijgbaar: bundel Praagse Perspectieven 4

Praagse Perspectieven 4, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag, op 24 en 25 maart 2006. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol en Wiert de Vries. Praag: Universitaire pers 2006. 150 blz. ISBN 80-7308-146-6.

Begin 2007 is verschenen de bundel van *Praagse Perspectieven 4*, met elf lezingen over Nederlandse taal- en letterkunde. Zes taalkundige lezingen bespreken ‘Grammatica in het Onderwijs’ en vijf lezingen op het gebied van de letterkunde behandelen het onderwerp ‘Literaire roem?’.

In het taalkundige deel zijn studies te vinden van Alexandra Andreasová (Masaryk universiteit Brno) over grammatica en schrijfvaardigheid; van Ted Sanders (Universiteit Utrecht) over grammatica en tekststructuur. Saskia Daalder (Vrije Universiteit Amsterdam) sprak over: ‘Tenzij en mits: lastig in het onderwijs, maar daar niet alleen’, en Alice van Kalsbeek (Universiteit van Amsterdam) over de plaats van grammatica in functioneel taalonderwijs; Martine Verjans (Universiteit van Hasselt) lanceerde een vernieuwende methode voor vreemde-talen onderwijs, en Roland Nagy (Universiteit Budapest) sprak over ‘Fonetica en fonologie in het taalonderwijs’.

Bij de letterkunde stond het thema ‘Literaire roem?’ centraal, waarin een vijftal meer of minder dramatische gevallen van literaire roem belicht werd. Aan de orde kwam de soms hachelijk gecanoniseerde status van Focquenbroch, Tollens, Richard Minne, Szekely-Lulofs en van de Vijftigers.

René van Stipriaan (DBNL) laat zien hoe de erotische en komische Focquenbroch ten onder ging in een smaakverandering die al aan het einde van de zeventiende eeuw was begonnen. In de tweede helft van de twintigste eeuw ontstond een grootscheepse herwaardering van Focquenbroch, die echter niet resulteerde in wetenschappelijke edities van zijn werk. Verheerlijkt door tijdgenoten, en verguisd bijna onmiddellijk na zijn dood, is Tollens’ geschiedenis het prototype van vergankelijke roem. Zonder de politieke beleving van diens positie te kennen is zijn roem niet te begrijpen, aldus Ellen Krol (Karelsuniversiteit Praag). Yves T’Sjoen (Universiteit Gent) weegt de wisselende opvatting over de samenstelling (en de wenselijkheid) van het verschijnsel van de literaire canon. Hij laat zien, dat de poëzie van de Vlaamse schrijver Richard Minne in de loop van voorbije eeuw zeer wisselend is onthaald. Olf Praamstra (Universiteit Leiden) laat aan de bijzondere curve van de roem van Madelon Szekely Lulofs zien hoe zeer ook ‘orkestratie’ in het spel kan zijn bij de beoordeling door critici. Ingehaald als een nieuwe Multatuli in het begin van de jaren dertig, werd die kwalificatie voor haar het begin van het einde. In 1983 beleeft haar werk een revival die tot heden voortduurt. Emese Szabo (Universiteit Debrecen) tenslotte bespreekt de vraag in

hoeverre Gerrit Komrij heeft getracht de literaire roem van de Vijftigers onder tafel te werken in zijn de bloemlezing *Dichters van de 19de en 20ste eeuw in 1000 en enige gedichten*.

Prijs 10 euro, te bestellen via agielenorama@gmail.com
Karelsuniversiteit Praag

Nog verkrijgbaar: bundel Praagse Perspectieven 5

Praagse Perspectieven 5, Handelingen van het Regionaal colloquium Neerlandicum van Midden Europa aan de Karelsuniversiteit te Praag, op 20, 21 en 22 september 2007. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol, Kees Mercks, Jan Pekelder & Jesse Ultzen. Speciaal nummer. Praag: Universitaire pers 2008. 485 blz. ISBN 978-80-7308-252-9

Als speciaal nummer in de reeks Praagse Perspectieven verscheen rond de jaarwisseling de lezingenbundel van het Regionaal colloquium Neerlandicum van midden Europa aan de Karelsuniversiteit te Praag. Ter gelegenheid van het jubileum van de sectie Nederlands in Praag werd in september 2007 dit Regionaal colloquium aan de Karelsuniversiteit gehouden. Als een van de oudste afdelingen Nederlands extra muros vierde de sectie Neerlandistiek van het Instituut van Germaanse Studies aan de Filosofische Faculteit van de Karelsuniversiteit in Praag het vijfentachtigjarige bestaan van het vak.

Aan het driedaagse colloquium werd door meer dan 80 collega's deelgenomen van secties Nederlands uit de regio Midden Europa, uit Nederland en België. Het brede onderwerp 'Taallandschap' inspireerde de deelnemers tot lezingen waarin de plaatsgebonden component een belangrijke rol speelt. Taalkundigen leverden bijdragen over enerzijds verschillende taalvariëteiten, groepstalen, sociolecten en regionale dialecten, alsook vergelijkende studies en studies over vertaalwetenschap. In de bundel zijn negentien taalkundige lezingen gepubliceerd.

Op het gebied van 'Taallandschap' in de literatuur zijn zeventien bijdragen gepubliceerd. Globaal genomen zijn drie invalshoeken te onderscheiden, te weten een keuze voor de representatie van het landschap als uiting van een bepaalde mentaliteit, een keuze voor literair-interpretatieve analyse van een topografische tekst (of groep teksten), of voor een beschouwing van de meer mimetische weergave van het 'reële' landschap in reisverhalen of egodocumenten.

Prijs: 10 euro, te bestellen via agielenorama@gmail.com
Karelsuniversiteit Praag

Nog verkrijgbaar: Praagse Perspectieven 6

Praagse Perspectieven 6, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag, op 22 en 23 oktober 2009. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Kees Mercks, Jan Pekelder, Ellen Krol en Jesse Ultzen. Praag: Universitaire pers 2010. 204 blz. ISBN 978-807308-306-9.

In mei 2010 is verschenen de bundel *Praagse Perspectieven 6*, met lezingen en bijdragen over Nederlandse taal- en letterkunde. Het letterkundige onderdeel is gewijd aan 'Het beeldverhaal in Nederland, België en Tsjechië' en het taalkundige aan: 'Het Nederlands van de 21e eeuw.'

Twee artikelen bieden een overzicht van de geschiedenis van het stripgenre in Nederland en België, te weten respectievelijk de bijdragen van Jos van Waterschoot (UB

Amsterdam) en Tine Anthoni (Belgisch Stripcentrum). Daarnaast besteedt Rudi de Vries (Universiteit Groningen) aandacht aan de canonisatie van de strip in het literaire veld en Gert Meesters (Universiteit van Luik) aan de internationalisering van de strip. Lucie Sedláčková (Karelsuniversiteit Praag) schetst in een overzichtsartikel de bewogen geschiedenis van de strip in Tsjechië en Kees Mercks (Universiteit van Amsterdam) onthult de achtergronden van de eerste Tsjechische vertaling van Tom Poes. De voorplaat, afkomstig uit de Waalse strip *De Praagse nacht* van Borile over Victor Sackville wordt toegelicht door Albert Gielen.

In het taalkundige deel over ‘Het Nederlands van de 21e eeuw’ draait het om de vraag waar het met het Nederlands naar toe gaat. Joop van der Horst (Katholieke Universiteit Leuven) verdedigt de stelling, dat het Nederlands als standaardtaal aan het verdwijnen is, terwijl Cor van Bree (emeritus Universiteit van Leiden) niet gelooft in het loslaten van algemene taalnormen. Iva Rezková (promovenda Karelsuniversiteit Praag) bespreekt de opname van Engelse woorden in het Nederlands en Hugo Brandt Corstius (voorheen Universiteit van Parijs-Sorbonne) laat in ‘Jaderlands’ zien dat het Nederlands van de 21e eeuw een rijke interessante taal is. Jan Cumps (Katholieke Universiteit Leuven) overbrugt de beide thema’s van het colloquium in een bijdrage over de taal van strips en strips als literatuur.

Prijs: 15 euro, te bestellen via agielenorama@gmail.com
Karelsuniversiteit Praag

Nog verkrijgbaar: Praagse Perspectieven 7

Praagse Perspectieven 7, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag, op 24 en 25 maart 2011. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol, Kees Mercks, Jan Pekelder en Jesse Ultzen. Praag: Universitaire pers 2011. 218 pagina’s. ISBN 978-80-7308-371-7.

In december 2011 is verschenen de bundel *Praagse Perspectieven 7*, met lezingen en bijdragen over Nederlandse taal- en letterkunde. Het letterkundige onderdeel is gewijd aan ‘Boeken die tumult veroorzaakten’ en het taalkundige thema aan ‘Doorbroken patronen.’

In een aantal letterkundige bijdragen staat een literair werk centraal dat het verwachtingspatroon van de lezer doorbrak en gewild of ongewild tumult veroorzaakte. Aad Meinderts bespreekt de ‘ongehoorde wansmaak ten opzichte van een zo kuis boek’ die optrad bij het gevoerde pseudoproces rond de roman *Eenzaam Avontuur* (1948) van Anna Blaman. Ralf Grüttemeier analyseert bij het proces rond de roman *Ik heb altijd gelijk* (1951) van W.F. Hermans de gevoerde argumentatie van de kant van Hermans zelf, van de verdediging, van de officier van justitie en van de rechtbank. De roman *Adelaïde* van Gerard Walschap uit 1929 belandde op de katholieke index. Elke Brems laat zien hoe Walschap aanvankelijk de Vlaamse katholieke roman wilde moderniseren, maar door de kwestie afscheid van de katholieke kerk nam. Na de millenniumwisseling heeft de roman *Alleen maar nette mensen* van Robert Vuijsje uit 2009 voor het meeste tumult gezorgd; Michiel van Kempen volgt chronologisch de discussie in geschreven pers, televisie en openbare debatten in Amsterdam. Uit de negentiende eeuw klinkt het politieke tumult na van Bilderijks dichtbundel *Krekelzangen* (1822), besproken door Ellen Krol. In twee ‘losse’ bijdragen buiten het thema analyseert Lianne Barnard het discours rond de Shoa aan de hand van *De Buitenvrouw* van Joost Zwagerman, en bespreekt Wilken Engelbrecht de verschillende fasen in de receptie van Hendrik Conscience in Bohemen, Moravie en Tsjecho-Slowakije tussen 1846 en 1940.

Het taalkundig thema ‘Doorbroken patronen’ wordt in vijf bijdragen bekeken. Matthias Hüning bespreekt ‘Gefragmenteerde patronen in de woordvorming’; Jan Stroop analyseert het opkomen van taalveranderingen en het nieuw leven inblazen van oudere, bijna vergeten vormen; in de 21e eeuw verkeren deze processen in hun tegendeel of vallen stil. Ewa Jarosińska biedt een overzicht van syntactische patroon doorbreking vanuit het standpunt van de internationale docent Neerlandistiek. Frank Jansen bespreekt de vraag of er kettingpatronen bestaan die de leesactiviteit bevorderen. De Praagse promovenda Iva Rezková onderzoekt welke regels er ten grondslag liggen aan het doorbreken van Nederlandse zinnen door middel van woorden en uitdrukkingen uit het Engels.

Prijs 15 euro exclusief portokosten. Te bestellen via agielenorama@gmail.com Karelsuniversiteit Praag.

Uitverkocht: Praagse Perspectieven 8

Praagse Perspectieven 8, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag, op 22 en 23 maart 2012. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol, Jan Pekelder en Albert Gielen. Praag: Universitaire pers 2013. 152 pagina's. ISBN 978-80-7308-435-6.

Net na de jaarwisseling 2012/2013 is verschenen de bundel *Praagse Perspectieven 8*, met lezingen en bijdragen over Nederlandse taal- en letterkunde. Het letterkundig onderdeel is gewijd aan het thema ‘Tussen globalisering en provincialisme’ en het taalkundig aan ‘Taal in contact.’

In de letterkundige bijdragen staat de vraag centraal hoe ontvankelijk de Nederlandse of Vlaamse literatuur in de loop der tijd voor invloeden van buitenaf is geweest en welke vormen van weerstand of acceptatie daarbij mogelijk te onderscheiden zijn. De vraag naar het spanningsveld tussen het eigene en het vreemde is vanuit diverse gezichtspunten bekeken. Elisabeth Leijnse (Universiteit van Namen) richt de aandacht op de pogingen tot samenstelling van de Vlaamse canon en bekijkt welke auteurs binnen - dan wel buitengesloten worden. Tom Sintobin (Radboud Universiteit Nijmegen) laat zien hoe literatuurwetenschap baat kan hebben bij de terminologie van toerismestudies. Hij geeft inzicht in de ontvankelijkheid van schrijvers voor ‘het vreemde’ in hun reisbeschrijvingen. Ton van Kalmthout (Huygens Instituut Den Haag) beantwoordt de vraag naar de ontvankelijkheid van de Nederlandse literatuur voor invloeden van buitenaf aan de hand van vijf werken, die de geschiedenis van wereldliteratuur behandelen. Lucie Sedláčková (Karelsuniversiteit Praag) beschrijft hoe verschillend in de Nederlandse, Vlaamse en Tsjechische literatuur de multiculturele problematiek gethematiseerd wordt. Ellen Krol (Karelsuniversiteit Praag) wijst op verouderde en nieuwe visies op provincialisme en analyseert in twee romans de rol van de beschreven kleinschalige locatie voor de identiteit van de hoofdpersonen.

Het taalkundig thema ‘Taal in contact’ bevat twee bijdragen over de Nederlandse dialectologie. Sera de Vriendt (Vrije Universiteit Brussel en de Université Libre de Bruxelles) behandelt de Brusselse variant van het Brabants dat sinds ten minste duizend jaar in contact staat met regionale varianten van het Frans. Hij laat zien dat dit lokale Brabants een zekere invloed heeft ondergaan van deze taal en er langzaam door verdrongen wordt. De bijdrage van Hugo Rijckeboer (Universiteit Gent) heeft de Franse variant van het West-Vlaams als onderwerp, vandaag nog gesproken op het platteland in het uiterste noordwesten van Frankrijk (Frans-Vlaanderen), maar met uitsterven bedreigd. Deze regionale variant van het

Nederlands staat binnen de regio Nord-Pas de Calais sinds eeuwen in contact met het Frans, maar ook met het Picardisch.

Uitverkocht: Praagse Perspectieven 9

Praagse perspectieven 9, Handelingen van het colloquium van de sectie Nederlands van de Karelsuniversiteit te Praag, op donderdag 17 en vrijdag 18 oktober 2013. Onder redactie van Zdenka Hrnčířová, Ellen Krol, Jan Pekelder en Albert Gielen. Praag, Universitaire pers 2014. 214 blz. ISBN 978-80-7308-502-5.

In juni 2014 verscheen de bundel *Praagse Perspectieven 9*, met lezingen en bijdragen over Nederlandse taal- en letterkunde. Het taalkundige onderdeel is gewijd aan: 'Exotisch Nederlands' en het letterkundige deel aan 'Populaire literatuur'.

Vier taalkundige bijdragen bespreken talen die we voor het gemak samennemen onder de benaming 'exotisch Nederlands'. Allereerst is er een overzichtsartikel van de hand van Guy Janssens (Université de Liège). Cefas van Rossem (Radboud Universiteit Nijmegen) laat ons kennismaken met een aan het Nederlands gerelateerde creooltaal die van het begin van de achttiende eeuw tot in 1987 gesproken werd op de Deense Antillen (nu de US Virgin Islands). Het Petjoh is onderwerp van de bijdrage door Aone van Engelenhoven (Universiteit Leiden). Deze taal wordt doorgaans in verband gebracht met de zogenaamde Indo's: nazaten van kinderen uit relaties tussen Nederlanders en 'inlanders' in Nederlands-Indië, het huidige Indonesië. Tjeerd de Graaf (Fryske Akademy Ljouwert/Leeuwarden) sluit de taalkundige artikelen af met een stuk over het Plautdietsch, de taal van etnische minderheidsgroepen, waarvan de oorsprong te vinden is in de Nederlanden: de Mennonieten in Rusland en Canada.

Het letterkundig thema is gewijd aan 'Populaire literatuur'. Bij het proces van canonisering onttrekt zich een groot deel van de letterkunde aan het zicht van de lezer dat vanuit een meer functionalistisch standpunt gezien juist hoogst interessant is. Erica van Boven stelt voor een groot en veelvormig aanbod aan realistische publiëksromans uit het Interbellum te bestuderen onder het gezichtspunt van het concept 'middlebrow'. Dirk de Geest demonstreert aan de hand van de succesvolle Vlaamse schrijver Ernest Claes hoe belangrijk het is de esthetisch minderwaardig geachte 'populaire' literatuur systematisch te betrekken bij 'nieuwe' vormen van literatuurgeschiedschrijving. Jan Oosterholt richt zich op het 'nieuwe' genre van de dorpsnovelle, een genre dat in de tweede helft van de negentiende eeuw bij een omvangrijk publiek grote populariteit verwierf; Ellen Krol zet het vroeg-negentiende-eeuwse begrip 'volksdichter' af tegen gedachten over 'volkspoëzie' die in het midden van de negentiende eeuw opkamen. Gé Vaartjes en Albert Gielen behandelen ieder een individuele casus. Gé Vaartjes bespreekt de (negatieve) beeldvorming van het werk van twee schrijfsters uit het Interbellum, Ina Boudier-Bakker en Top Naeff; Albert Gielen bekijkt de uitgangspunten van A.M. de Jong in diens succesvolle cyclus *Merijntje Gijzens jeugd en jonge jaren* uit de jaren twintig van de twintigste eeuw.

**Prijs 15 euro exclusief portokosten, te bestellen via agielenorama@gmail.com.
Karelsuniversiteit Praag**

Te lezen via de website dbnl.nl: Praagse Perspectieven 1 tot en met 6.

Nog verkrijgbaar Speciaal nummer van Praagse Perspectieven: Olga Krijtová, Geschrift eener bejaarde vrouw uit 1997.

Ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van Olga Krijtová verscheen in 2011 in de reeks Praagse Perspectieven *Geschrift eener bejaarde vrouw uit 1997* van de hand van Olga Krijtová met speelse overdenkingen over haar vertaalpraktijk. Wie in Praag in de jaren 1955 tot 2000 Nederlands studeerde aan de Karelsuniversiteit ontmoette als docent letterkunde Olga Krijtová, Tsjechisch vertaalster van meer dan zeventig Nederlandse literaire werken. Zij werd in 1969 bekroond met de Martinus Nijhoff Prijs.

In *Geschrift eener bejaarde vrouw uit 1997*, in de titel een hommage aan Wolff en Dekens boekje uit 1802, bespreekt Olga Krijtová in twaalf hoofdstukken onder andere haar vertaalpraktijk, haar jeugd en kennismaking met Nederland en de Nederlandse literatuur, de canon, geslaagde en mislukte projecten, lievelingsschrijvers, literatuur en leven, de keuze van te vertalen boeken, de Russische inval en de gevolgen daarvan, Nederlandse bezoekers, de Fluwelen Revolutie en de gevolgen daarvan voor de vertalingen.

Olga Krijtová, *Geschrift eener bejaarde vrouw uit 1997*. Aangeboden ter gelegenheid van haar tachtigste verjaardag. Speciaal nummer van Praagse Perspectieven, bezorgd door Ellen Krol en Lucie Sedláčková. Praag: Universita Karlova, 2011. 83 pagina's. ISBN 978-80-7308-376-2.

Prijs 10 euro exclusief portokosten. Te bestellen via agielenorama@gmail.com
Karelsuniversiteit Praag

—